उपदेश-साहस्री

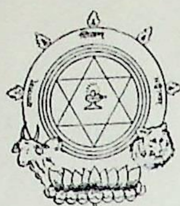

उपदेशसाहस्री

UPADESHASAHASRI

Advaita Grantha Ratna Manjusha–Ratna 15—

Shri Shankarabhagavatpada's

UPADESHASAHASRI

with

The Tika of Shri Anandagiri Acharya

Edited with introduction notes etc.
by
Panditaraja, Shastraratnakara, etc.

S. Subrahmanyasastri M. A.

Director,
Mahesh Research Institute of Indian Philosophy,
under directions from

Shri Swami Maheshanandgiri Maharaj
Pontiff of Sri Dakshinamurti Peetha
Mahamandaleshwar

Mahesh Research Institute

Mount Abu **Varanasi**

अद्वैतग्रन्थरत्नमञ्जूषायाः पञ्चदशं रत्नम्—

श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यविरचिता

उपदेशसाहस्री

श्रीमदानन्दगिर्याचार्यकृतटीकासमलङ्कृता

श्रीदक्षिणामूर्तिपीठाधीश्वरमहामण्डलेश्वर-

श्रीमन्महेशानन्दगिरिमहाराजानां

निर्देशेन

पण्डितराजशास्त्ररत्नाकरादिपदभाजा

श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा

महेश-अनुसन्धान-संस्थान-निदेशकेन

संशोध्य भूमिकापाठभेदटिप्पण्यादिभिः

सम्पादिता

महेश-अनुसन्धान-संस्थानम्

माउण्ट आबू   वाराणसी

Advaita Grantha Ratna Manjusha–Ratna 15—

Shri Shankarabhagavatpada's

UPADESHASAHASRI

with

The Tika of Shri Anandagiri Acharya

Edited with introduction notes etc.
by
Panditaraja, Shastraratnakara, etc.

S. Subrahmanyasastri M. A.

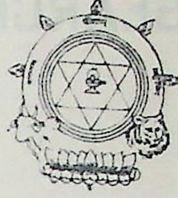
Director,
Mahesh Research Institute of Indian Philosophy,
under directions from

Shri Swami Maheshanandgiri Maharaj
Pontiff of Sri Dakshinamurti Peetha
Mahamandaleshwar

Mahesh Research Institute

Mount Abu • Varanasi

अद्वैतग्रन्थरत्नमञ्जूषायाः पञ्चदशं रत्नम्—

श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यविरचिता

उपदेशसाहस्री

श्रीमदानन्दगिर्याचार्यकृतटीकासमलङ्कृता

श्रीदक्षिणामूर्तिपीठाधीश्वरमहामण्डलेश्वर-

श्रीमन्महेशानन्दगिरिमहाराजानां

निर्देशेन

पण्डितराजशास्त्ररत्नाकरादिपदभाजा

श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा

महेश-अनुसन्धान-संस्थान-निदेशकेन

संशोध्य भूमिकापाठभेदटिप्पण्यादिभिः

सम्पादिता

महेश-अनुसन्धान-संस्थानम्

माउण्ट आबू वाराणसी

Published by—

MAHESH RESEARCH INSTITUTE

Shri Shankar Kul
Mount Abu (Raj)
Phone ; 146

Shri Dakshinamurti Matha
D. 49/9 Mishra Pokhara
VARANASI

Copies and information may be had of—

MAHESH RESEARCH INSTITUTE
Shri Dakshinamurti Matha
D, 49/9 Mishra Pokhara
VARANASI

भगवत्पादाब्दः—११९०
वैक्रमाब्दः —२०३५
खैष्टाब्दः —१९७८

First Edition
Price :
Library Edition 30/-
Student Edition 20/-

Printed by :
Ananda Kanan Press
D. 14/65, Terhineem
VARANASI

निदेशिका :

Published by—

MAHESH RESEARCH INSTITUTE

Shri Shankar Kul
Mount Abu (Raj)
Phone ; 146

Shri Dakshinamurti Matha
D. 49/9 Mishra Pokhara
VARANASI

Copies and information may be had of—

MAHESH RESEARCH INSTITUTE
Shri Dakshinamurti Matha
D, 49/9 Mishra Pokhara
VARANASI

भगवत्पादाब्दः—११९०
वैक्रमाब्दः —२०३५
खैष्टाब्दः —१९७८

First Edition

Price :
Library Edition 30/-
Student Edition 20/-

Printed by :
Ananda Kanan Press
D. 14/65, Terhineem
VARANASI

निदेशिका :

श्रीदक्षिणामूर्त्तिर्विजयतेतमाम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाचरणनिष्ठ
ब्रह्मविद्वरिष्ठ-यतिचक्रवर्तित्वाद्यनाद्यनवच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानवैभवानुभवप्रद्योतितान्तः-
करण-वेदान्तमार्गप्रवर्तक-श्रीकाशीक्षेत्रस्थितश्रीकेवलाद्वैतव्याख्यानसिंहासन-दक्षिणामूर्तिपीठाधीश्वर-
शंकरधर्मस्थापनाचार्य-श्रीशंकरभगवत्पादारविन्दोपासक-तोटकाचार्यानन्दगिरि-परम्पराप्राप्त-
महामण्डलेश्वरस्थानवैभव-सर्वतंत्रस्वतंत्र-अनन्तश्रीविभूषित-नृसिंहगिरिस्वामि-करकमल-
संजात-श्रीदक्षिणामूर्ति-निरञ्जनपीठाचार्य-**महेशानन्दगिरिमहामण्डलेश्वरस्वामिभिः**

क्रियन्ते नारायणस्मृतयः

वेदान्तमञ्जूषायाः पञ्चदशं रत्नं प्रकाश्यत इति ज्ञात्वा हर्षिता वयम्। घोरेऽस्मिन् कलौ शङ्करभगवत्पूज्यपादप्रदर्शितं मार्गं विहाय नान्यमुपायं शान्तिकरमुत्पश्यामः। मुमुक्षूणां कृते तु पूर्वमपि नासीद् ब्रह्मज्ञानादृते किमप्युपायान्तरम्। वैदिककर्मणा तु आपेक्षिकी शान्तिरासीदपि। अधुना तु द्रव्यादेरनुपलभ्यता, वर्णाश्रमादिसांकर्यादधिकारिणोऽप्यनुपलभ्यता जरीजागर्त्ति। तस्माद् भाष्यकारप्रदर्शितं विधुराधिकरणमनुसृत्य पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिरन्तःकरणस्यापि संशुद्धिः सम्भवत्ति। तदनुकूलस्तोत्रदेवमन्दिरादीनामपि सौलभ्यं कृतं शङ्करभगवत्पूज्यपादैः, तदनुसारिभिश्च दशनामसम्प्रदायाचार्यैस्तत्र तत्र तदा तदा। एवं बहिरङ्गं संसाध्य निर्गतनिखिलकल्मषांतःकरणैस्तु बाह्याभ्यन्तरिकालिंगसलिंगपारिव्राज्यं गृहीत्वा सभाष्यं सवार्तिकं प्रस्थानत्रयं श्रोतव्यम्। संशयविप्रतिपत्तिनिवारणाय प्रकरणग्रन्थानां लघुचन्द्रिकापर्यन्तानां विचारणं विधेयम्। कृते चित्तैकाग्र्येण श्रवण-मनने पर्याप्ते ब्रह्मवेदने। प्रारब्धदोषतो नानुभूयते जीवन्मुक्तिश्चेज्जीवन्मुक्तिमिच्छता प्रबलदोषनिवृत्त्यै संयमाभ्यासादिकमेकान्तसेवनादिकं च कार्यम्। अल्पदोषनिवृत्यै तु वेदान्तपाठनं शिष्यबोधायेति। तत्र च शिष्यसंदेहनिवृतियत्नजनितेनापूर्वेण जीवन्मुक्तेर्लाभो भविता। अयमेव राजमार्गः श्रेयस्करः शान्तिप्राप्त्यै।

किन्तु ग्रन्थानामभावे कथं पठनं पाठनं वा सिद्ध्येदिति भृशं चिन्तयन्तः खिन्ना वयं भगवन्तं भूतभावनं शंकरं प्रार्थितवन्तः। भिक्षुभिरस्माभिर्द्रव्यानर्हैर्न तादृशी चिन्ता कार्येति दक्षिणामूर्तिना **विष्णुदासमेहताख्यः** कश्चिच्छ्रेष्ठिप्रवरः प्रेरितः। सर्वप्रकाशनं स्वकीयद्रव्येण करिष्यामीति प्रतिज्ञां श्रुत्वा निश्चिन्ता अभूम। पारिव्राज्यधर्ममनुसरद्भिर्नैकत्र स्थातव्यमस्माभिः। संपादनं तु नैवं भवेदिति कृत्वा पण्डितराजादि-विरुदान्विता एकविंशतिविक्रमशताब्दे वेदान्तज्ञाने मार्तण्डवदुद्भासिताः शास्त्रिप्रवराः **श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिणो**ऽस्य सम्पादने संयोजिताः। अल्पीयसैव कालेन महता श्रमेण सत्यपि वार्धक्ये श्रीशङ्करानुरागमात्रेण कृतसंकल्पाः पञ्चदशं रत्नं प्रकटयन्तीति प्रमोदान्वितास्संजाता वयमपि। प्रार्थये शङ्करं यच्छास्त्रिसुब्रह्मण्यमहोदयाः जीवन्मुक्तिसुखं संप्राप्नुयुरिति।

ग्रंथेऽस्मिन्नानन्दगिरिपादानां व्याख्यावचनानि मातृकारूपाण्युलब्धान्यपि न मुद्रितानि सम्प्रति नैकटीकाया अवलोकिनमुपकरिष्यन्ति विद्वांसमपि वेदान्तनिष्णातम्। उपदेशसाहस्री भविष्यति श्रोतव्यविध्युपात्तमुत्तमं ग्रन्थरत्नमिति तु न तिरोहितं विपश्चिताम्। एवं विज्ञानायालमयं सम्पुट एव। ग्रन्थस्यास्य पाठकाः श्रीशंकरभगवत्पादप्रसादानुगृहीता ब्रह्मलोकं गत्वा क्रममुक्तिभाजना भवेयुः। एषां समेषां ग्रन्थानां हिन्दीभाषानुवादोऽपि प्रकाशयिष्यते सत्वरमेव। तेनासंस्कृतज्ञा अपि श्रवणमननादिसिद्धिं कृत्वा प्राप्स्यन्ति शान्तिं ज्ञानं च।

ग्रंथप्रकाशने **शारदानन्द**शास्त्रिमहोदया अस्मदन्तेवासिनो बहुश्रमं कृतवन्तः। तत्सर्वं 'भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यती'त्ति शास्त्रेणं ब्रह्मानुभूतेरुपायत्वेन तैरनुष्ठितोऽपि पाठकानधमर्णी करोति।

उमारमणं रमारमणं च प्रार्थये यत्समेषां बुद्धौ स्फुरतु ब्रह्मात्मैक्यम्। येषां गृहे च शांकरवचनरूपा ग्रन्थाः स्थिता मन्ये तेषां गृहाद् भूतग्रहपिशाचगदाकालमृत्युशान्त्यभावादीनि च निर्गच्छेयुरिति।

वैक्रमाब्दे पंचत्रिंशदुत्तरद्विसहस्रतमे व्यासपूर्णिमायाम्।

Analysis of Contents

(*Verse-Section*)

CHAPTER-I

In the first chapter the Acharya establishes eligibility, the important requisite for any person to enter into the study of any subject, much more so into the initiation of Brahman-knowledge, the very essence of the Vedas. The Vedas introduce Brahman-knowledge in all Sakhas only after enumerating all the obligatory, optional and occasional karmas which are to be performed by a house-holder after his marriage with a wife and his subsequent installation of the three fires Garhapatya, Ahavaniya and Dakshinagni for his daily havnas and periodical Yagas. Karmas are based on the notions of 'I' and 'mine', 'I am the performer', 'I desire this fruit,' etc. These notions in turn give rise to desires and aversions by which one is led into good and bad deeds resulting in the never-ending cycle of good and bad births. Karmas, though Vedic, cannot remove the ajnana which produces the identification of body mind etc, with atman and through this inspire man into good and bad deeds. Vedas came to fulfil the needs of man in the present and future births according to his inborn desires and dislikes and then by performing karmas when his mind becomes pure and ripe to receive Brahman knowledge, they teach him the nature of Atman and Brahman. Karmas themselves cannot remove the ajnana as they are the products of agnana. A product (or effect) can not be opposed to and destroy its cause.

Brahman-knowledge is opposed to ajnana and hence it alone can dispel the darkness of ajnana.

For initiation into Brahman-knowledge one should get his mind purified of past sins and then he should abandon all his karmas by taking up sanyasa according the to Sastras. Now there are three objections against sanyasa :—

(1) Karmas like agnihotra are obligatory and hence should be performed till death.

(2) Brahman knowledge also being a means requires angas (auxiliaries) and karmas alone can help it by being angas.

(3) Abandoning the karmas which are (nitya) obligatory one will only reach naraka (hell) in the next birth. To these objections the acharya replies :—

Karmas cannot co-exist with Brahman-realization. Brahman-knowledge meant here is the realization of pure and changeless Brahman and negation of 'I do', 'I am the performer, I desire this fruit', etc. Karmas are based on the notions of 'I do,' 'I am the performer', 'I desire this fruit' etc. Brahman-knowledge is of the form 'I am pure Brahman 'I am not the agent of any karma', 'I am not an enjoyer' etc. This knowledge is opposed to the knowledge 'I am the agent' etc. which is the basis of karma and hence cannot co-exist with karmas. This Brahmn-knowledge removes ajnana. Therefore, as a preparation to the aforesaid Brahman-knowledge one must

abandon his obligatory karmas, after he has got the mediate knowledge derived from Vedantic texts and preceptors, that he is pure and qualityless Brahman. It is true that before the rise of such knowledge he thought that he was the body, the performer of karmas and enjoyer of their fruits, but when by the Sastras 'Brahman is not this not this' all dualities super-imposed on the self were rejected, atman, the substratum alone remains as real, and the sadhaka comes to know his true nature, he should abandon all karmas to get immediate realization. Reply to the objections raised :—

(1) All obligatory karmas are enjoined only for those who believe the notions of 'I' and 'mine' as valid.

(2) Though karmas require auxiliaries Brahman knowledge does not require them.

(3) Punishment or naraka is meant only for those who are ordained to but do not perform karmas. The sadhaka is not so ordained, and hence not eligible for them.

The Acharya concludes by mentioning that for the removal of ajnana Brahma-Vidya alone, free from karmas is required. It is begun in the Upanishads and elucidated in the present work.

CHAPTER–II

Now the following objection arises. The notions of 'I' and 'mine' due to the identification of atman with body, mind etc. are experienced in daily life. These cannot be removed by the Brahman knowledge arising from Vedic texts 'not this not this' etc. If what is experienced without contradiction is negated by a Vedic text why not atman also be negated ?

The answer is this : Atman cannot be negated as one who begins to negate cannot negate his own self as the negation would be left without a Sakshin i.e. negator (witness). Sakshin is Atman.

It may be asked that the cognition 'I am Brahman' generated by Vedic texts cannot survive the onslaught of identification of self with body etc. which persists every moment in our life, and it may nullify Brahman knowledge. Moreover, when the notions of 'I' and 'mine' persist how can the realization of Brahman in the form of 'I am pure qualityless Brahman' enter the mind. The notions of 'I' and 'mine' can destroy such Brahman realization.

No, we reply, Brahman-knowledge is the result of intense enquiry of Vedic texts, establishment of pure Brahman-atman by reasoning and meditation. This realization cannot be nullified by the daily experiences of 'I' and 'mine'. They are superficial cognitions like the cognition of silver in a shell.

Therefore, crossing this forest of samsara affected with sorrow and ignorance one can reach atman in the same way as the famous native of Gandhara rotting in wilderness reached his own country by the guidance of a compassionate passer-by.

CHAPTER–III

If the Lord (Brahman) be not our own self then the meditation upon him as 'I am Brahman' will be valueless and the Sruti texts like 'Thou art that' and more over the Brahma Sutra texts like "He should be approached (realised) as atman" will be contradicted. If the Lord be atman then the realization as 'I am Brahman' will be valuable and uncontradicted with the scriptural texts and can arise.

Further, if Brahman were different from atman and he is not to be meditated as 'I' then the srutis declaring it to be "neither gross nor atomic, neither short nor long" etc. will be purposeless. If, however, Brahman is atman such meditations will become useful in removing our wrong notions such as 'I am lean', 'I am stout' etc. which are the products of Avidya. Therefore, we should know that the sruti texts like 'not gross' etc. have come to dispel our wrong notions of 'I am stout', etc.

If these srutis are intended to remove grossness etc. in a different entity (non-self) which is not to be realised as self then these srutis will be futile.

Further, the Sruti texts like 'He has no pranas no mind' etc. would be negations of prana etc. in an entity where there is no likelihood of the existence of pranas etc. and hence purposeless.

CHAPTER–IV

Here the following objection arises :

The good and bad karmas accumulated in former births can obstruct the effects of Brahman-realization of the sadhaka. The Acharya answers :

The said karmas having been destroyed by the fire of Brahman-knowledge there is no reason to doubt about the effectiveness of Brahman-knowledge. The knowledge that arises from Vedanta is I am not the agent of any action, nor I am the enjoyer of its fruit- This realization destroys the ego leading to the notions of I and mine.

If it be said that taking food by begging etc. are also fruits of karmas; hence other karmas will also bear their fruits in the case of jnani. We say, it is not so; since begging etc. are the results of Prarabdha karmas[1] while the good and bad deeds of the past other than prarabdha karmas, are destroyed by Brahman knowledge.

The enjoyment of objects resulting from prarabdha karma is not negated by the knowledge of reality, while the other karmas are destroyed by it, and hence their effects cannot interfere in the life of the knower.

If the knowledge of pure atman is as firm as the one of body in dentification with atman then this firm experience will destroy the identification of body and atman and the knower released.

---

1. Prarabdha is that karma which brought about the present body of the knower. It is responsible for continuing the life of the existing body till the attainment of dis-embodied Moksha. This karma cannot be destroyed by knowledge as it has become ripe and begun to fructify like the arrow aimed and shot.

CHAPTER-V

If, as stated above, Brahman-knowledge is the means for attaining Moksha, why do not all people aspire for the realization of atman ? In reply to this objection the Acharya quotes an incident described in the Mahabharata Book 13. Udanka, or Uttanka, a great sage approached Lord Krishna while he was travelling in his chariot from Hastinapura to Dwarka after the Mahabharata war and threatened to curse him since, though capable he did not bring about peace between the two warring brothers. Noting the sage's threatening words, the Lord told him about his efforts to bring about peace. The sage begged to be forgiven by the Lord. The lord spoke kindly to the sage and offered him a boon. The sage reluctantly accepted and asked the lord to bless him with water whenever he wanted it while travelling in the desert. The lord granted his request and asked Indra, the lord of the celestials, to supply the divine nectar in the form of water. Indra, after some hesitation agreed to give him nectar but in the way Indra willed. One day when the sage during his wanderings felt thirsty, he saw before him an outcast half-naked, pitch black, pariah surrounded by dogs, holding a pot of water under his genitals. The outcast leaned towards the sage and offered water several times. Thinking that it was urine, he refused and went away. The scene disappeared.

Just as Udanka refused to take the divine nectar which was to give him strength and vigour for a hundred years without food, so also man devoted to action refuses to be initiated in atman-knowledge fearing that his karmas would be destroyed by it.

The root cause of bondage is the identification of body, mind etc. with atman. This results in the confusion of the qualities of one with the other. When the mind is unsteady atman seems to be unsteady, and when it is steady atman also seems to be steady. Just as a person travelling in a boat sees the trees on the bank moving while his boat is moving, so also when the mind is unsteady atman reflected in it appears to be unsteady. on the other hand when the mind is steady atman appears to be steady. Atman's reflection falls in the mind and thus the attributes of atman appear to be the attributes of the mind and the attributes of mind of the atman. The notion 'I am the agent and the enjoyer' is the result.

We must analyse the content of the ego which is formed by a mixture of atman and the mind, often and by rejecting the non-atman part, the mind, we can realise atman.

CHAPTER-VI

Now in this chapter the Acharya suggests another way for discrimination between atman and non-atman. All attributes experienced in atman, should be rejected like a hand cut off from the body. The attributes like body mind etc. which are haunting us everyday should become like the severed hand, when they are realised as non-atman, the knower alone could be realised as atman setting aside the things that are known. The ego that forms part of the notion of 'I' should also be taken as non-atman, because that is also an object of knowledge and should be rejected as the severed hand.

A compound like 'Chitragu' means a person possessing a cow of variegated colours. Here the possessor of the cow is meant, and not the cow. Similarly we should leave the ego content of 'I' and concentrate on the substrate which is consciousness. The notion of 'I' in 'I am a man' etc. represents atman before the rise of Brahman-knowledge in a man of ignorance.

CHAPTER-VII

Though the realization of Brahman is by means of Sruti texts such as 'I am Brahman' etc., the Acharya further enforces the same realization through his own experience.

The Acharya says :--

All the objects brought to the mind are illumined by the sakshin who is never a modification, being distinct from them. Since I am the sakhin, the supreme Brahman, since I cognise all, I am omniscient. Even the objects of the minds of other people are illumined by me as sakshin. As there are no two sakshins, I am all-knowing. Since I am the sakshin of all the modifications and qualities I can have no modification or quality.

Just as the red colour of the rose flower reflected in a crystal is illumined by the sunlight, so also the objects brought to mind are illumined by me, and hence like the sun I am changeless by nature.

Quality is perceived only in waking and dream states when buddhi is awake. In the deep sleep there is no perception of qualities. In deep sleep, however atman is awake, though there are no objects available befor him to illuminate. Thus Brahman is changeless in all the three states. Quality is not present in deep sleep. Buddhi which changes cannot be said to be real but it is the 'seen'. The Sakshin being present in all states is real.

Both realization and ajnana exist in the buddhi with Sakshi reflected in it. When realization arises ajnana is destroyed, and Atman shines forth without a second entity.

CHAPTER-VIII

In this chapter the Acharya introduces a conversation with the mind in order to strengthen the knowledge of identity of atman with Brahman, which is already attained and experienced.

The wrong identification of the body with pure consciousness, which is my nature is due to my mental agitation. Therefore, my mind ! do not desire any advantage to be attained by your movements. I am free from all peculiarities, in my real being. I cannot gain by your modifications.

Since I am Brahman without a second, always free and birthless, you better leave your false movements and attain peace renouncing the tastes for unreal things.

I am alone; apart from me nothing else is existence. I have no relation with anything else nor do I belong to anybody. Therefore, I have nothing to gain by your movements. In reality you are also the non-dual Brahman". I converse thus only to enlighten people who are infected with the notions of cause and effects. Understanding this will surely dawn in the consciousness of one's own nature. If one meditates on this he will become free from the danger of ajnana and getting rid of all desires and shackles, he will move about without anguish.

CHAPTER–IX

Subtlety is opposed to grossness and pervasiveness. Beginning with smell which is the subtle part of earth we should merge it into its cause which is taste, the subtle part of water. This merging as far as the inner sou. which is the all-pervading, real substratum, the atman should be realised. The realisation of this state will be, 'I am always pure non-dual consciousness which is all-pervading and eternal. All beings beginning from Brahman, Vishnu etc. down to the blades of grass are my abodes. How can there be any desire or anger in me. The minds of all creatures are illumined by my consciousness I am all-knowing. My consciousness has no specific form. It is eternal. There is no duality in it.. The consciousness is eternal existence. The cognition of things in waking and dream is due to avidya. In deep sleep there is no object. Atman is not the object of cognition. It is pure consciousness without any object.

CHAPTER–X

In this chapter the Acharya explains that the realization of atman is like that of an object but, only in its true nature of consciousness and bliss. The sadhaka experiences it as his own being.

I am eternel consciousness which is all-pervasive, non-dual and eternally free from shakles of samsara. I am free from birth, death, old age etc. self-luminous, complete in my own being. wthich is neither cause nor effect. I am always satisfied.

I do not see anything in waking, dream or deep sleep. These states are but convulsions of the mind. I am the fourth, different from the three states and yet one with them as the sub-strate seer.

I am changeless and hence I am free from the pains of the body. They are all false. This is truth that being bodiless I cannot change. I have neither merit nor de-merit bondage or moksha, neither caste nor ashrama. Though embodied I am very subtle, the karmas do not affect me as they do the other ignorent ones. I cannot be tainted by anything. I am the lord existing in all bodies equally. I am superior, real Brahman but considered by people otherwise by avidya. I am the supreme Brahman by realising both the congnizable and uncognizable (ksher and akshars) yet considered by people to be of ordinary nature by avidya. There is no rebirth for me because Avidya, the seed of transmigration has been destroyed. Brahman being the atman pervades equally in all the beings and hence the notions like 'this is mine', 'I am superior to others. none is like me', etc. false impositions of the ignorant masses.

He who is not even conscious that he is Supreme Brahman because of its constant realize-tion though he sees duality, though active, is actionless in reality, he truly is the real knower of Atman. This is the knowledge of reality as described in vedantas.

CHAPTER–XI

Now the question is raised about the impossibility of identifying Atman with Brahman for they possess contradictory qualities. The way to Moksha in this view must be attained by karma or upasana combined with karma.

The acharya answers : For all jivas the knowership is the very nature of consciousness. It is natural to them. The other varying qualities are the products of ajnana. This is inferred from the words of Yajnavalkya to his wife "This much is Moksha" after explaining the nature of atman. There fore, we conclude that knowledge is the cause of Mukti.

I see as sakshin the movements of all the minds of the universe, yet I am changeless. How can I have any particular attitude, for. I am pure consciousness. The objects of the waking and dream are not seen in deep sleep, though they are seen in the two former states. Just as the dream is real till one wakes up, so also perception and objects of waking are valid till the realization of atman.

I reside in all creatures but am untouched by their defects; I am the pure witness pure Brahman. Persons who believe that they are Brahman and yet can act and enjoy are not really fit either for karma or knowledge. They become unbelievers in both sections of Vedas. One may be asked, knowledge of Brahman-Atman identity will not arise since the Srutis like 'thou art that' can be interpreted to mean other than real identity. We reply that they cannot be so interpreted because these srutis are valid literally like the srutis proclaiming Swarga as the fruit of Vaidic karmas. Once the knowledge dawns, one realizes that just as the dream objects are unreal so also the objects of waking state. Atman is experienced as pure consciousness unaffected by objects in a dream. Such a jnani seems like a sword drawnout from its sheath.

King Ajatasatru enlightens Sage Gargya about the natural state of atman by teaching 'not this', 'not this', after waking up the sleeping man. All karmas are performed by physical and the subtle body, which are themselves products of vasanas. I am declared to be atman by the sruti and not these gross and subtle objects. Hence I have no karmas to suffer. There is no hope of getting immortality by performing karmas. They will lead only to death and fear. Atman alone is eternal and fearless. This (atman) is my only goal. The rest is all unreal. So I must abandon all that is opposed to Moksha, including karma.

CHAPTER-XII

Now the question arises, "If atman is pure and qualityless then why do not ordinary men realise it as such". The Acharya answers, just as the body sitting in the sunlight is observed as identical with the light and not as different from that, so also the atman taking the mind wherein it is reflected as its own self does not realise its true nature. Whatever appears as identical with the reflection of consciousness, whether they be the body, the senses, or the mind, the fool considers as his own self, and hence he does not attain his real self.

Just as a boy who thought that one of his ten friends who crossed a channel was lost in the flood, since he was occupied in counting only others leaving himself, so also the ordinary man occupied in identifying himself with mind etc. different from himself and being without a real Guru, does not realise his own self, or feels it lost.

Now the acharya condemns the view that only by continuous meditation that 'I am Brahman' do men realize the identity of Brahman with atman. The upholders of this view think that the verbal cognition arising from the vedic sentence, 'I am Brahman' is apt to be nullified by the ordinary daily notions of "I am grieved", for they feel that verbal testimony can only produce indirect knowledge Acharya replies, grief etc. is the outcome of false identification of the body with atman, hence no meditation is necessary to remove it. The person who thinks that he is in grief is not the real atman, but the reflected atman.

Moreover how can there be the two opposite notions of "You ought to do this work", and Brahman consciousness i.e. "You are beyond all duties", in one and the same person at the same time. The teaching 'Thou art that' points to the Sakshin, witness of pleasure, pain etc, as Brahman, and not to the ego considered as atman by ordinary men. Atman, the Sakshin is himself the experience. He is not an object of experience as pot etc. Just as the body affected by the heat of the sun is only an object of atman's knowledge so also is the ego which is the locus of pleasure, pain etc. Ego is the object of the Sakshin, and hence it is not the attribute of atman. Therefore, I am the pure Brahman, unadulterated consciousne s, free from dualities, and always free. I am pure consciousness and there is no other consciousness to cognise me. The psychosis of the mind is also cognised by me. The mind has origination and destruction, not the pure consciousness. Since the notion of agency requires identification of the body with the atman, it is false. The negation "I do nothing" is valid since it requires no external cause.

If according to Sastra this knowledge is attained, how can the notion of 'I am commanded' by the Sastras persist ?

CHAPTER–XIII

In this chapter purity and changelessness of atman are further explained, I have no eyes, no ears, no speech and no mind. Hence how can I see, hear, speak or think. for me who has no vital airs there can't be movements nor can there be thinking for the one who has no mind. For one who has no body, hunger and thirst, grief and delusion, old age and death are impossible. I am eternal consciousness. Hence remembrance and forgetfulness have no place in me. The mental psychosis generated by the eye is witnessed by me, the eternal Light. The mental psychosis brought by other senses like that of touch, taste etc. as well as thoughts of the mind,and the dream thoughts are all witnessed by me. The seeing of the seer is eternal and pure. But non-discriminating people think that they are unhappy or miserable. All this is due to the upadhis of objects. When a psychosis of pleasure occurs in the mind I am said to be happy. when a psychosis of grief occurs I am said to be miserable and by that of a delusion I am said to be deluded. This is the cause of samsara.

If one wants to cross the ocean of Samsara and be freed from it, he must think like this, "I am eternally free. I have no eyes no ears, no mind. no pranas. As per srutis I am changeless. Cognition or concentration can only bein the mind. But I have no mind. I am pure Brahman and intellgent, free from birth, old age or death. I am neither sat nor asat. I have no bodily

existence. I have neither night nor day. The usage such as 'my atman' and 'your atman' is like the usage of pot-space, hall-space, due to the limiting adjuncts. A person who always thinks the glories of the aforesaid atman becomes Mukta in this life.

This is the purport of the Vedas.

CHAPTER XIV

It was said in the last chapter that happiness, sorrow etc. are the qualities of Buddhi super-imposed on atman. Now the question arises; 'How can this illusion arise since the mind (buddhi) itself is imperceptible ? The Acharya answers that buddhi perceives internal objects. This is so because we can dream or recollect colour etc. due to our having had colour-cognition. The object of memory or dream is the mind itself, for there is no difference between the mind and its qualities or impressions. Thus mind is seen in these states by the seer, and hence he, the seer, must be different from that mind.

The seeing of the seer is not an action, or change, but is being merely a witness of the movements of the mind. This is what happens in all bodies. Since there is no differentiating feature in the seer of different bodies each atman can definitely say that I am the seer in all the bodies, minds etc. The adjuncts can be abandoned, since they are non-atman, but atman can neither be lost, nor acquired. Buddhi, body, etc. are acquired and lost, hence they are non-atman. Atman who is the acquirer can neither be lost nor acquired. This is discussed further. I am the Brahman, free from hunger and thirst, so how could I be the agent of Karma ? For the one who has no fear of re-birth or death, all the devas including Brahma and Vishnu are objects of pity. He has nothing more to do. He need not enter Samadhi. He has no mind to think, no prana to breath and no senses to see, or hear. So declares the Sruti text.

Objects like the words etc. do not see each other. They are seen by another who is never an object. So they are connected only through the body. Atman in all the bodies is the same, like space, so he is the Iswara. Buddhi is impure, un-conscious and changing. This is beyond dispute. Pure atman is free from all relationships. What is experienced as impurity in atman is due to false identification. Just as when an adjunct is removed space seems to have become one, so also atman seems to become pervasive when the adjunct is analytically removed.

CHAPTER XV

This Chapter aims at criticising those who think that atman is naturally impure, bnt by knowledge and meditation becomes one with Brahman. Acharya condemns this view in the following way:—One cannot become another by any means. If it were it must be considered to be the annihilation of the former. So we must discriminate and find out the truth. The seer is atman. All that is experienced is deposited in the latent state in mind whic is non-atman. Since the mind is observed by atman as the locus of impressions of experiences we must conclude that the mind was earlier cognised as the locus of those experiences.

Some people however say that atman is both the seer and the seen. This is impossible.

In that case atman will be a changing object, and so will cease to belong to the witness-class, Birth etc. belong to the body, and not the atman.

Moksha is not an effect of Karma, since neither desired nor despised objects exist in that state. These are the effects of karma. The aspirer of Moksha should abandon Karma knowing them to be able to bring about only these.

Lord Krishna said to Arjuna, 'I am the asvattha tree' and also 'I am Vasudeva of the Virshni clan' meaning that he lived equally in both. A person who has this knowledge is the best amongst the realised souls. One must realise]hat one has as much interest in his body as in the other's bodies. Desire, avarice and such notions are the qualities of the mind and not of the Atman. By concentrating the Atman will become Atman, according to the dictum that one becomes what one concentrates upon. Atman is pure and simple consciousness. All changes belong to the mind. Atman is the witness.

An adept should first think who in reality he is ? Whether he is the body, or the senses, individually or totally, and decide that he is different from all of them. Atman is the fire and the mind is the firewood. Due to Avidya, kama, and karma atman burns the oblations of the objects, poured in atman fire, through the senses. This is the waking state. When the vasanas of the mind are themselves the objects of preception it is dream. When the mind dissolves into atman it is deep sleep. All there states are illumined by atman. The same procedure is adopted even when one is called a Sarvajna (all knowing). This is the nature of conditioned atman. The nature of non-conditioned atman is stated, "as qualityless, partless, beyond the speech and the mind. He is pure."

One must always discriminate in this way and find out his own real nature. When one thinks of himself as grieved one is making a mistake. One who is grieved is not his self, but something else. The grieved one is being seen, while the seer is different from what is seen. Atman is not illumined by anything else, Just as the sun is stated to be the illuminator merely because by its presence things are illumined, so also atman is called the knower due to its mere presence. Just as rising and setting are super-imposed on the sun merely because of its presence and absence, so also, the bondage and liberation, knowledge and ignorance are all superimposed on the Atman. The knowledge of Atman alone can pull him out from the recurrent birth and death. It is the duty of man to seek the supreme knowledge, by shunning the notions of 'I and mine.'

CHAPTER–XVI

Now in this chapter the Acharya condemns the incorrect views of all the logicians. He further establishes the adept in the highest glory.

The body we live in is constructed by the time and constituted by the elements of ether, air, fire, water and earth. Hence they are not the atman. Neither the five senses of knowledge nor the five senses of action, nor the five Pranas. The mind which doubts, and the buddhi which decides are also not the atman. Just as the sunlight which illumines a pot assumes the same form

as that of the pot, so does the buddhi assume the form of the object it illumines with the help of atman. Sukha, and Dukha are the qualities of buddhi, which gets the notion of 'I am happy' or 'I am sorrowful'. It is not the atman, who is the seer even of the buddhi, and as such is not involved in its actions. The seer of the image is outside the mirror. What is seen reflected into the mirror is not the power of seeing, but only the seat of that power, viz. the physical eye. The one who sees has that power. One cannot be the subject and the object of the same thing simultaneously. Similarly atman cannot be both the seer and the seen. He is the Sakshin who sees the buddhi and its activites. Atman is considered the cause, due to its mere presence, in the vikalpas of the mind. Atman exists even before and after these vikalpas. Associated with ajnana it is considered the cause of Samsara. We must get rid of this ajnana, and concentrate upon atman. None of the three states viz. waking etc. exist during the existence of the other. Thus they are false.

Jains think that Atman is of the size of the body. It is not correct. The senses are stationed in various places of the body. Buddhi which rules over the senses pervades the whole body. Atman illuminating the buddhi appears to have the size of the body. Hence it is taken by them as such. The Buddhists think that everything is momentary and of the nature of cognition It has no substrate. The final destruction of the congnition is Mukti. The Vijanavada is disfavoured because of non-acceptance of the external objects which is untenable. They accept it because they feel that objects can have no relation with the cognition. Hence the objects are assumed to be mere aspects of cognition. This view, however cannot be accepted since : (1) If everything is of momentary existence, experience and remembrance existing in different moments cannot exist in any locus. (2) They cannot generate a latent impression for there is nothing that exists apart from cognition and cognitions do not exist at the moment of memory. (3) there will be none to experience at the time of Nirvana or Moksha. This view is impossible, as the abhava cannot be accepted, without a witness.

In Vedantic view duality is mithya, being a flux, a product, and of cognising-duration. Sruti also says that all effects, are mere words. Thus atman is pure. He can neither be rejected nor accepted. Ajnana which is the source of all super-imposition is also false.

Atman has no states like waking etc. Moksha is not a state, for Atman is always Mukta. Moksha cannot be an attainment of something. Real release will imply transitory release, since what is attained is always transitory. Moreover bondage being unreal, release cannot be real. Attainment of Atman is the supreme goal of one's life. For that Karmas have to be abandoned.

The views of Sankhya is now condemned. Creation or dissolution of the world is impossible as there is no acceptance of Parameshwara in Sankhya to regulate them. Pradhana which is non-sentient and one cannot discriminate between a bound soul and a Mukta. Moreover there cannot be any relationship between Pradhan and Purusha, for he is pure and uncontminable.

In the view of Vaiseshikas happiness etc. cannot be cognised by knowledge as both are located in atman, and both cannot co-exist, which is necessary for cognition. Contact between atman and mind is impossible according to Sruti. Samanya i.e. Jaati is untenable. Knowledge

etc. cannot be the qualities of atman, since he is declared to be pure. The bondage of Samsara is real according to them, and this cannot be proved. For even they accept ignorance as the ultimate cause. Samsara is mere illusion due to non-discrimination, and Moksha is only the removal of that illusion. It cannot be the attainment of another state, since atman is changeless.

All assumptions by the various darsanas are illusions, since they are contradictory to Sruti, experience and rationality.

To help the seekers of Truth we have shown the real path of Moksha. This is the mystic search of indwelling secrets. Having known the Atman one will be free from the effects of Karmas. This knowledge should be given only to the right man who is eligible to receive it. He must possess the four disciplines. It is even superior to the Kingdon of Indra, hence it should be given only after duly examining the fitness of the aspirant.

CHAPTER–XVII

This chapter establishes the view of Advaita.

All Vedas and Smritis are intended to fulfil the real need of man, which is attainment of Atman. The attainment of all external objects, like a son, end only in grief.

Since atman is already attained its attainmlnt is not by any external effort, but only by correct knowledge. Karma ean not be its cause as its result is not permanent. Vedas are said to have one purport and that is Brahman knowledge. The text 'Thou art that' should be properly grasped. As everything is the product of avidya, the universe is seen only by those who are affected by avidya.

When the mind is pure then only does vidya enters it, hence we must clense it by yama, like celibacy etc., Niyama like contentment etc., the cbligatory duties, and tapas. Tapas can be performed by body, speech and mind. All these three should be practised, The mind should meditate. We must know that we are the Sakshins of the three states of waking, dream and sleep. Ajnana is the cause of all these states. when ajnana is rooted out, we get the bliss of Atman Ajnana locatd in atman gives all sorts of good and bad experiences, Atman is like the sun. reflected in many mirrors of the mind. Atman has no movements of its own. All movements are due to Maya, like that of a magician riding on a magic elephant. Just as the products of Maya are seen only by men whose eyes are bound by maya, and not by one whose eyes are not so captured by the magician, so also the knower of Brahman becomes the very stuff of magician himself, and hence not affected by maya. Atman should be known by direct realization, which is neither by senses nor mind. Atman though all-pervading can be known only by the modification of the buddhi, like rahu who can be seen only during the eclipse of the moon. But the illumination experienced in the buddhi is not a characteristic of the buddhi, but it is of Atman. atman reflected in the vritti generated by the eye is called seer, by that of the ear is called the listener, by that of the nose is called the smeller etc. He is one. The Sruti says. 'as if he concentrates, as if he moves'. 'As if' means that he does not really move or concentrate, but it is the buddhi, that does so. Further the Sruti says, 'a thief is not a thief in deep sleep, he is untouched

by virtue or vice, he is always of the nature of consciousness.' Consciousness is atman's nature, and so is Brahman's, the experience of their unity is immediate. When one realises Brahman, and knows that the darkness of avidya is a non-entity, he is liberated from birth and death. Jivanmukta is like the butter taken out from milk which will not mix with it again. for he came out of Ajnana and its products, Realising Atman, who is the cause of fear to all the senses and the gods, the realiser will be free from all fears. Then he need not bow to anybody.

Realising all the three states and their objects as false, and himself the reality as seer behind them. one is liberated.

We should meditate that we are eternally Brahman. Hence nothing can be rejected or accepted By the Sastras 'not this, not this' Atman, the substratum of the negation of the universe is manifested. The duality is false. Atman is the inner soul of all. By realising this he becomes the object of worship even for the gods. He is no more a slave of anyone, be it even God. Sruti says casting aside the conceptions of caste, family, nobility etc. meditation on atman as the symbol om, one realises the Supreme Truth, crosses the river of sorrow and confusion. He has known all. He has performed all the ordained Karmas. He has attained all that should be at'ained. This is the secret of all vedas.

CHAPTER-XVIII

In this chapter the Acharya refutes the view that Vedantas yield only mediate knowledge. He proves that Sravana gives immediate realization, and Vedanta texts directly lead to Sakshatkara. The Sruti text 'Thou art that' definitely produces the knowledge of atman's identity with Brahman. In the notion of 'I' the non-atman element ego is to be rejected. The notion 'I am actor' is false. 'I am Brahman' is the correct notion. So the former notion is to be rejected, since it is the product of avidya. That notion is mere re-statement of what is experienced in the world. It should be sublated by the notion of 'I am Brahman'.

Some however say, that the realization cannot be had merely by listening to the Sastra. One should meditate upon the statement 'I am Brahman' and its content, so that indirect knowledge can be converted into realization,

The opponent says :—

This meditation called Prasankhyana should be carried on for (1) The text does not generate such cognition, and (2) aspirants may not be able to realise the purport of the Mahavakyas merely by the instruction of guru only once. Further the sensecognitions rooted in the mind, may not allow the rise of Brahman knowldge. Sense perceptions pertain to specific aspects, while that coming from the Vedanta and reasoning pertain to the general aspect. The former being more powerful will displace the latter. Therefore meditation should be carried on to get immediate knowledge of identity.

This view is refuted by Acharya :

Vedantas culminate in giving rise to the immediate knowledge of 'I am Brahman' by rejection as unreal the whole world of non-atman. The fruites of sacrifices should be known

before one wants to undertake their performence. But Moksha is not such because it is of the very nature of Atman himself, and thus the fruit in this case is already existent, and known.

All miseries are super-imposed on atman. To dispel all those illusory miseries the Sruti declares 'not this'. Sruti means that all that we experience is mere super-imposition. Thus rejection is not of what really exists, but what is conceived by an error. The question mey arise, how is it that atman is self-proved and uncognised when the notions of 'I' and 'mine' are always cognising the atman. Acharya replies that ego is always associated with atman, and as he is reflected in it, it shines as atman. Because of the non-discrimination of the two there arises the notions of I and mine. Even the words of Sruti do not convey atman, but only imply him.

Acharya, then elaborately discusses the nature of the reflected object and concludes that it is neither the real object, nor the mirror. It is a phantom. It is like silver in the nacre. Reflection of atman in the ego is of the same nature. It is different both from atman and the ego. This is the Abhasa-vada elaborated by the author of Vartika, and panchadasi.

The words knowledge and bliss are used in the ordinary language to indicate the modifications of mind in which Atman's knowledge and bliss are reflected. The veda uses these two words to indicate atman himself who is refiected. Since the knowledge is reflected in the mind, its modification also is endowed with the power of knowing. Thus the Buddhists are misled in believing that the mind is the illuminator. But in reality the chidabhasa, the atman reflected in the mind, is the illuminator. The Buddhhists could not discriminate between mind and the chidabhasa. Thus they tried to prove that the mind is the knower. If chidabhasa is not accepted then bondage and liberation cannot be explained. The one experiencing sorrow is not the pure atman, Person who listeens to vedanta is also an agent and thus not pure. Therefore it should be accepted that the combination of chit and achit in the abhasa is the listener. Chit is Brahman who is liberated. To accept that the mind itself is consciousness is against vedas. So the chidabhasa has to be accepted. Mind is the product of material elements, and hence is a non-conscious entity. The knowledge derived from the Mahavakyas, 'I am Brahman' is not a mental one and will thus be useless.

The discrimination between atman and non-atman is now explained. In the notion 'This is mine' both elements belong to non-atman. In the notion 'I am this' one element is atman. All external objects including ego i.e. the locus of 'I' are superimpositions. They are attributes of the Sakshin, who is the real factor.

'I did not know anything in sleep' shows that the objects were not there. It does not show the absence of atman. He is the cogniser of the absence of everything else. "The knowledge of the seer does not cease to exist during the sleep" says the sruti implying that atman is present during sleep, though there are no objects during that state. Moreover the three states change, but the consciousness of Atman remains changeless.

The atman if discriminated from non-atman in this way the Mahavakya will easily give the supreme knowledge and dispel ajnana.

It is said in Ramayana that Brahma, the creator, told Rama after the war with Ravana, "You are Sri Narayan, you are the Supreme Akshara Brahman." He did not prescribe any upasana., or meditation to attain the lost majesty. By mere Upadesa Rame realised he was Brahman. So also when the Guru teaches the disciple his natural Brahmanhood, he knows it. No further dhyana or upasana is needed. The fruit of this knowledge is moksha, which is in the atman, and not in the Buddhi or chidabhasa.

The existence of abhasa cannot be doubted Atman is also proved. The abhasa is amply demonstrated to be distinct since in the dream the psychosis of Buddhi is distinctly different from Sakshin, who is the illuminator of dream. Chariot and other things seen in dreams are false, but the cognitions there are real. These are illumined by the Sakshin. The existence of the Sakshin is also established by deduction. Cognitions and their locus are proved by a conscious entity different from them, since they are non conscious like pot etc. and are illuminated by an external light.

Some hold the view that atman is realised merely by negation of the non-atman. Criticising this Acharya says that since Brahman is not cognised by any other pramana, if even scriptures do not communicate them then nihilism will be the only refuge. Hence it has to be accepted that the sentences like Satyam jnanam etc. communicate him.

The Buddhist believes that cognition is selfluminous. There is no need for accepting an atman, who cognises, since cognition itself is the cogniser, the cognition and the cognised object. The action itself is the agent.

Acharya refutes this view. The cognition, which originates and dissolves, needs an agent. This will have to be accepted, since these are invariably due to an external agent. If no agent is accepted, then the Buddhist view of the momentariness of cognitions can not be proved. The Buddhist view is proved to be erraneous in Slokas 141-151. Buddhi and mind are one. It's psychosis called vritti pervades the object through the senses, and the Atman's abasa in the vritti illuminates the object. The buddhi associated with ego causes pleasure, pain etc. This associated Atman is not the enjoyer of Mukti, but pure atman. The Atman associated with pleasure etc. is well-known.

When the body is injured atman feels that he is injured. This is due to his identification with the body. Atman has no body, or other qualities, So injuries are not his attributes. Just as one gets happiness by wearing an ear-ring, so also he gets grief by the burning of the body. Both are illusory. Atman once realised as free from all pleasures and pains easily leads to the knowledge of identity with Brahman by the sentence 'Thou art that'. Just as the sentence 'Thou art the lost person' relieves him of his illusion of having lost a friend, so also the text 'Thou art that' removes the ignorance that one is ignorant of Brahman.

The two pronouns of the sentence "Thou art that" literally mean jiva and the Ishwara. But they imply jointly the sense of their oneness.

Being blinded by avidya and kama the jiva does not perceive his own real self, just like the 10th person in the story. Once initiated into the mystery of Mahavakya, he realises his own Atman immediately. Though 'Thou' is put after 'That' in Sruti, we must change the order as 'Thou art that' instead of 'That art Thou'. As long as the contextual meaning of the word 'Thou' is not realised, the sentence implying the identity cannot be grasped. Once grasped the sentence reveals its meaning easily. On realising this the sense-perception and other pramanas are sublated, just as dream cognition on waking. Atman's association with adjuncts like great, small are removed. The feelings of sorrow etc. are removed from atman, and the nature of inner soul shines forth as Brahman. The mediacy of ego is also removed. Thus the duality of the universe is removed. Therefore the text 'tattvam' does not need any meditation or other intermediary for realisation, as it is obtained by the text itself.

Moreover if meditation is introduced as intermeadiary for knowledge then it being an action of the mind will be transient Mukti being permanent cannot be the fruit of any action; for limited action cannot produce unlimited result.

Sanyasa is ordained only to discover the true nature of the self. By renouncing, the identity which is the sense of the great sentence, is easily realised. The knower crosses the fear, and becomes the fearless. There is nothing more to be accomplished by him. The doubt about his indulgence in prohibited acts does not arise, as he has been practising Sanyasa; control of sense organs, endurance, concentration etc. for many years before the rise of such knowledge. Now that it has become his very nature, how can he do otherwise, when the chance for prohibited action does not exist any more. Being free from desires and the duties are not attended to where can be the question of prohibited acts.

CHAPTER–XIX

To destroy the fever of greed the medicine of knowledge and dispassion has to be administered For this Acharya addresses the mind, "O Mind : with the notions of 'I' and 'mine', you bring about only calamities. Sankhyas say that your activities are intended to help the atman. But it is wrong. You have no knowledge so how can you help ? I have no ambitions left therefore you must calm down. Since there is nothing real except the eternal atman, I am always satisfied. I do not desire anything. I understand by the testimony of the vedas that the knower of Brahman transcends the universe, I know atman to be the substratum of the world and myself. Therefore your activities for me are futile. For the illusion called the world the notion of difference is the cause. When you become quiet there is no notion of duality thus no illusion Having perceived the reality, I have no delusion. I am eternal and changeless. I am the light; the lighted cognitions just as they are so in dream are illusory, By realising the unqualified atman I will not be entangled in the three modifications of the maya, and be disentangled from Ajnana and its products. Indiscrimination alone is the cause of all our confusions, and when it is removed illusions will die out, like fire without fuel. The supreme peace will reign then."

To those realised precepters, who have churned out the nectar from the ocean of vedas, just as the gods did from the ocean, we offer our respectful obesance.

(*Prose Section*)

CHAPTER-I

Now we explain the procedure of teaching the means of Moksha, to those who are desirous of attaining Moksha and learning its means.

This supreme knowledge, conducive to Moksha, should be taught to one who is free from attachment to all that is considered an achievement. He should be free from the desires of progeny, wealth and worldly fame or heaven. He should be a Paramahansa Sanyasin having peace, control of the senses, compassion etc. He should be endowed with the qualities prescribed for a pupil in the Sastras, and pure. He must approach Guru according to rules. Guru must test him with regard to his class, vocation, character, education, and lineage. The teacher should teach him again and again till he comprehends. Sruti says, 'After testing he should teach the knowledge of Brahman.' Firmly grasped knowledge leads to one's own glory and strengthens the tradition. The tradition helps the deserving ones. It is like a boat stationed on the river bank to help those who want to cross the river.

Sastra says that even the whole earth filled with wealth is inferior to the gift of this knowledge. Without tradition attainment of knowledge is impossible, since Sruti lays down that 'only he who has a precepter knows'. The pupil's non-comprehension may be observed by the facial expressions and other external signs. It should be removed by removing its causes. The causes may be sin, inadvertence, egotism etc. The means recommended by srutis and smritis are yamas, niyamas, non-egotism etc. Bhagv .dgita Ch. 12 is a good compandium of all these.

Ac'iarya should be a very learned person, filled with compassion, control of senses goodwill etc. He must be un-affected by pleasures and a realised soul having his refuge always in Brahman. He must be free from bad qualities like ego, deception, envy, jealosy, spite etc. and eager to impart and spread knowledge merely to help the good and the needy.

He must teach first the all pervasiveness of Brahman and its identity with Atman by means of sruti passages Sinlessness of Atman must be emphasised. Brahman is that which is directly perceived, and is neither the cause nor the effect. Pure knowledge that is Atman is different both from known and unknown. Srutis and Smritis declare Atman to be beyond birth and death. It is immenent in all.

Having taught thus the preceptor should ask him, who has come with a desire to cross the ocean of birth and death, 'who are you, my child ?' If he answers "I am the son of a Brahmin, till now I was a grahastha or a Brahmacharin. I have now become a Paramahansa Samyasin. I desire to cross the ocean of samsara filled with the crocodiles of birth and death. The teacher should further instruct him thus : 'When the body dies, it is either pecked by birds, or becomes the clay. If you be the body how can the ocean of samsara be crossed ? The person who is burnt to ashes on the one bank of the river cannot reach the other bank.'

If the pupil rejoins : 'I am different from the body. The body originates and dies. It is killed by weapons, and is affected by disease. I have entered it like a bird entering its nest. Even when it dies I will not die, but enter another body, like a bird. In this way I have inhabited

many bodies, and now after coming to this body I am tired of this cycle of births and deaths, and so have come to you to seek the way of salvation. I am eternal.'

Teacher : 'What you say is right. Why did you then utter a falsehood ? Why did you assert, I am Brahmin, I was a Brahmacharin, now I am a Sanyasin etc. ?'

Pupil : Revered Guru ! How was it a falsehood ?

Teacher : Being different you asserted that you are the son of a Brahmin etc.

Pupil : How is this ?

Teacher : This body is different from you. It has caste, lineage etc. You have no caste or lineage. Remember what I said about the identification of the Atman-Brahman. Atman is Brahman. Atman is the hearer, inhaler, seer etc. but is neither seen nor heard nor meditated upon He has unsurpassed potentiality. He is the creator of the world by his mere presence. He created the world, which is neither different from nor identical with him, like the foam and the water. He created ether, air, fire, water and earth successively. From earth the plants and crops originate. By eating them man and woman give birth to the bodies similar to them. The body by the performance of Vedic Samskaras becomes Brahmacharin, Grihastha, Vanaprastha and Sanyasin successively.

Thus your body is different from you. The mind and the sense-organs too are different from you, since the Sruti says mind is a product of the food. The creator created the body and entered in it as its atman. The creator is sentient, while the body is non-sentient.

Pupil : I am different from the creator, as I am ignorant. I experience joy and sorrow. I must propitiate him by Pujas, and karmas to cross this ocean of Samsara.

Acharya : This difference is illusory as the Veda itself rejects it. "He who thinks that God and I are different from each other is ignorant" (Br.) "He who thinks that the caste is different from atman is made ineligible for liberation by that very caste" "He who sees difference transmigrates" etc. is declared by Veda. Still other Srutis declare Moksha by the knowledge of non-difference or identity. "He is atman", 'thou art that'. 'After the fall of the body he becomes one with Sat' etc. declare identity. Thus belief in the difference is prohibited, and since Karmas are based on differences, the aspirer of Moksha should abandon Karma along with its means.

Pupil : Lord ! when the body is injured or burnt pain is felt by me. Similarly hunger and thirst cause pain. Atman is free from hunger, thirst etc. according to Srutis. How am I to consider myself as Brahman when I am the locus of contradictory feelings. I am a samsarin hence I must perform Karmas.

Theacher : When the body is injured or burnt, the pain is observed only in the body. The pain is observed as an object; and not as the seer of the body. Were it in the atman it would not have been an object of observation, just as the colour in the eye is not observable by that eye. Desire and aversion, pleasure and pain are observed in the mind. Hence the seer is

always pure, Several Srutis and Smritis support this conclusion. Therefore you have no impurity in your self, and neither are you different from Him.

Pupil : If it is true that all is Brahman how the differences of means, ends, pupil, teacher etc, are to be explained.

Teacher : All this is due to ignorance.

Pupil : If so then why should the Srutis ordain the means and ends in the Karmakanda.

Teacher : For the sake of men who are immersed in ignorance, the means are taught according to the ends that they desire. But the purport of Sruti is the knowledge of oneness.

To attain this true knowledge one should abandon the Karmas enjoined for the different Varnas and Asramas.

CHAPTER–II

A Brahmacharin having attained dispassion towards the worldly objects approached a realised soul. After proper obescience and offerings he questioned him thus; 'How will I get rid of this Samsara? In all the three states of waking, dream and deep sleep I experience sorrow. Is this my real nature? If so I have no hope for redemption If all this is due to an external cause, there is hope for me.'

Teacher : This is not your real nature. It is due to Avidya which is the cause of transmigration. Vidya alone can remove it. What is avidya? You are really the supreme atman, not a samsarin; neither an agent nor an enjoyer. You feel just the opposite. You feel that you are a samsarin, an agent and an enjoyer. This is avidya.

Pupil : When atman is not an object, how can he be supe.imposed on the body etc.?

Teacher : Body is first imposed on Atman and it then is super-imposed on the atman. I am fair or black etc. is the illustration where the attributes of the body are imposed on Atman. Atman can associate with anything. Atman is known, but not distinctly as a piller from a thief. The body with atman (i. e. qualified Atman) is then again superimposed on body etc.

Pupil : If there be mutual super-imposition of body and atman, then both will be as unreal as the silver in the nacre.

Teacher : Pure Atman is not superimposed on anything else. He who is associated with body etc. is not pure atman. An associated object is dependent and non-eternal. Atman on the other hand is self-existent. Without atman as the substratum the universe including space and time, wtll have no base, and nihilism will be the only alternative. Atman is self-existent. The super-imposition is our enemy. You must get rid of this.

Pupil : I am unable to do it. I an not independent. Something forces me to do it.

Teacher : Are you not identical with the pure consciousness? Are you merely the body?

Pupil : Body is non-sentient, I am sentient because I am understanding what you are

saying. I am different from what you are saying, else I will not know what you are saying. Knower is always different from the known.

Teacher : Being conscious you can not be subservient to others. Two consciousnesses can not depend on each other. Nor can two non-consciousnesses be so. A log of wood and a wall can not be either dependent or useful to each other.

You and consciousness are like heat and fire. It is your very nature. It continues even in deep sleep.

Pupil : I am no more confused. But atman is the cogniser of things like, blue, yellow, red etc. They are inanimate. Being the observer of these how can I be changeless ?

Teacher : Your doubt is baseless. Since you are only the cogniser of all the cognitions and their objects, you are changeless. Cognisership does not produce a change, for it is your pure nature. The cognitions of mind differ, you only perceive them as Atman is reflected in them. This is called Atman's cognition.

Thus you are only the witness. You are not to be blamed for the good and bad cognitions of the buddhi. Blame is due to Avidya. In deep sleep there is no movement of the mind. While waking they are not your nature. Their non-existence is observed in sleep. Consciousness neither comes nor goes. It always exists. Even in sleep you cognise. You negate only the objects on waking. Your natural cognition is present even in deep sleep. It is self existent. It does not require any proof of its existence. The valid cognition called Prama is a product of mind. It is not eternal. It is cognised by the seer. The seer or knower is not the agent of knowledge, but it just knows. The usage of 'er' in knower is only verbal as in the sentence mountain stands. The cow stands means it has stopped moving. When you say mountain stands the expression is only figurative, since the mountain has not stopped moving. The correct meaning of the word 'stand' being stoppaage of movement it is not applicable to the mountain which is incapable of any movement.

Pupil : Atman is eternal consciousness, yet without using some instrument of non-conscious catagory how can he become agent or Karta ? The carpenter becomes an agent through his chisel. The carpenter uses the chisel by the body he is associated with. Body is non-conscious by it's nature. How can the pure atman become the agent ? If he uses anything as the instrument to control the body, he will have to use another instrument to use that instrument and so on, ending in the fallacy of infinite regress.

Teacher : Agency also is only a super-imposition on pure atman. Avidya is the cause of super-imposition. Though the consciousness is eternal and changeless, it is self luminous. It is figuratively said to have been proved by pramanas, since the mental psychoses resulting from pramanas are illumined by Him. Hence atman is self-proved, and all other natural objects are like the illusory serpent. This is the vidya which removes the mulavidya. By realizing this one becomes fearless.

CHAPTER–III

Now for those who desire Moksha, and are bent upon destroying both punya and papa, without accumulating fresh punyas and papas, the following mode of thinking is recommended by the acharya.

Desire, hatred etc. are the defects resulting from avidya. They activate mind, speech and body. These activities in turn produce both desirable and un-desirable effects. To stop this cycle the following method is to be adopted.

Sound, touch, colour, taste, and odour are the objects that are cognised by the respective organs. They ary inanimate and so do not cognise each other. The senses also are of the same category. They too are not real cognisers. The cogniser is totally different from them.

The person should discriminate betwixt what afflicts and his own self in the following manner.

Words and sound are either agreeable or disagreeable. Both can not touch me, as I am pure consciousness, unconnected with anything, changeless, eternal and subtle. Neither can I progress nor regress. Therefore praise and censor do not affect me. In the same way agreeable or disagreeable touch also can neither benefit or harm me. Colour and form, the objec s of the eye, can not change my pure nature. The same is the case with taste and odour.

The same sound passes through the ear reaching the mind and the body. For me who knows the truth of all that is, there can neither be friend, nor foe, nor neutral. Anyone desiring to do good or bad to me by showing love or hatred, can't succeed becacuse it is of no use to me. I know them both to be false. The attainment of punya by serving my person, or papa by despising me, by my followers and enemies will not do any good or bad to me, for I am not related to anything according to the Sruti such as 'He does not prosper or depreciate by karmas'. All that is non-atman is unreal, and atman alone is real. All Upanishad teachings should be meditated upon.

Conclusion

Upadesa Sahasri of Sri Sankaracharya now published for the first time with the commentary of Sri Anandagnana alias Anandagiri, is the earliest and most important of all the Prakaranas of Sri Acharya. According to tradition Prakarana is a work which is connected with a particular topic of a Sastra, and serves some special purpose. In this prakarana Sri Acharya restricts himself in explaining the Mahavakya 'Thou that art', and exhorting the eligible persons to take up Sanyasa and leave Karmas. The attainment of knowledge leading to liberation while alive is the ideal preached by Sri Acharya. The means is discriminating self from the non-self.

The verse section deals with eligibility and non-essential nature of karmas, and the real purport of the mahavakya 'That Thou art'. The prose section is in the form of a dialogue between a guru and a sishya. wherein the guru satisfies the pupil by answering all his doubts, and making him a jivānmukta. The last chapter shows how to ward off pleasure and pain when affected by good and bad words, touches, colours, tastes and odours.

The Dakshinamurti Peetha Mahamandaleswara His Holiness Sri Mahesananda Giriji Maharaj has resolved to publish all the works of Sri Shankaracharya with all the available commentaries so that they might serve the students who want to read and benefit by them. Upadesa Sahasri forms part of the 1st volume consisting of 12 prakaranas of Sri Acharya, with the tikas of Sri Anandagiri, Vidyaranya and other eminent Sansyasins of older times. It will be followed by the following volumes :

Part II Nine Upanisad Bhashyas with all the available commentaries in 2 vols.

Part III Brahma Sutra Bhashya with Prakatartha Vivarana, Nyaya Nirnaya and Ratna Prabha.

Paat IV Brahma Sutra Bhashya with Panchapadika, Vivarana, Rju Vivarana, and Tatva Dipana comprising Vivarana Prasthan.

Part V Brahma Sutra Bhashya with Bhamati, Kalpataru and Parimala comprising Bhamati Prasthana.

Part VI Brihadaranyaka Bhashya with Vartika and Ananda Giri tika on both in 2 vols. comprising Vartika Prasthana.

Part VII Prakaranas and Stotras of Sri Sankaracharya with available Commentaries.

Part VIII Naishkarmya Siddhi, Vijnan Deepika; Shruti-Sar-Samuddharanam etc. works of the direct disciples of the Master with all the available commentaries.

part IX Khilas, comprising all the works available in the name of the great Master, but not having an authoritative nature.

उपोद्घातः

सुविदितमेवेदं तत्र भवतामास्तिकोत्तमानां यत् भगवांश्चन्द्रार्धशेखरः श्रीमच्छङ्कराचार्यरूपेण भूमाववतीर्य साक्षात्परम्परया वा सर्वेषां जीवानामुद्दिधीर्षया सर्वोपनिषदुद्धुष्टं ब्रह्माद्वैतं भाष्यादि-विविधग्रन्थरचनेन विस्पष्टं प्रतिपादयामासेति। नदीं तितीर्षूणामुपकाराय प्लवकल्पनमिव संसार-सागरमुत्तितीर्षूणामुपकाराय विद्यासन्ततिसंरक्षणमवश्यं कार्यं यदुपकृताः मुमुक्षवो विनाऽऽयासं संसारसागरमुत्तरेयुः। तदुक्तं भगवत्पादैरुपदेशसाहस्र्यामादावेव गद्यप्रबन्धे—"परीक्षिताय शिष्याय ब्रूयात् यावद्ग्रहणं दृढीभवति दृढगृहीता हि विद्या आत्मनः श्रेयसे सन्तत्यै च भवति। विद्या-सन्ततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति नौरिव नदीं तितीर्षोरि"ति।

प्रकरणरचने च भाष्यकाराणामयमाशयः यत् ब्रह्ममीमांसाख्ये शास्त्रे सर्वोपनिषदां तात्पर्यनिर्णयाय उपासनानि विचारणीयानि, विविधैर्न्यायैर्वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यनिर्धारणं च कर्तव्यं इदं च शास्त्रेषु अकृतश्रमाणामतीव श्रमावहं भवति। प्रकरणे नु शास्त्रनिर्णीतोऽर्थः युक्त्या स्वानुभवेन च परिपोष्य बोधयितुं शक्यते। अनुष्ठानप्रकारश्च साधकानामनुग्रहाय विस्तरेण बोधयितुं शक्यते। परमतात्पर्यविषये ब्रह्मात्मैक्य एवावस्थाय श्रवणानन्तरभाविमनने कालयापनं भवतीति।

श्रीभगवत्पादविरचितप्रकरणेषु उपदेशसाहस्री प्रथमगणनीया भवति। अतिगम्भीरया रीत्या तत्त्वप्रतिपादकत्वे सति सकलशास्त्रार्थसंग्राहकत्वात्। श्रीसुरेश्वराचार्य-श्रीमधुसूदनसरस्वती-स्वाम्यादिभिर्विशेषतः परिगृहीतत्वाच्च।

सेयमुपदेशसाहस्री—गद्यपद्यात्मकभागद्वयविशिष्टा। तयोः पद्यभागः प्रथमो गद्यभागो द्वितीयः। अत एव साहस्रीव्याख्यातारः श्रीआनन्दज्ञानाचार्याः गद्यव्याख्यारम्भे—"तत्र पद्यभागं प्रागुक्तया परिपाट्या परिसमाप्य गद्यभागमवतारयन् भगवान् भाष्यकारः" इति वदन्त एवोक्रमन्ते। अपि च पद्यभागे स्वयं वेदान्तार्थं निरवशेषेणोपदिश्य गद्यभागे गुरोः उपदेशप्रकारः शिष्येण तद्ग्रहणं तस्य संशयादिनिराकरणं अन्ते शिष्यस्य स्वात्मसाक्षात्कार इत्येतत्सर्वं यथाऽनुभवपथमारोहति तथा अनुष्ठाप्य प्रदर्शनीयमिति भगवतोऽभिप्रायः।

इदं च प्रकरणं श्रीरामतीर्थव्याख्यया सह पूर्वं मुद्रितमपि आचार्यग्रन्थानां सर्वेषां विवरणकृद्भिः आचार्यहृदयाभिज्ञैः अवतरणव्याजेनैव मूलव्याख्यानकुशलैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीआनन्दगिर्यपरनामधेयैः आनन्दज्ञानाचार्यैर्विरचितया टीकया सह इदंप्रथमतयेदानीं मुद्राप्य प्रकाश्यते। श्रीआनन्दगिर्या-चार्येभ्यः पूर्वमप्यन्यैरियं व्याकृतेति "विवृतिः कृताऽपि मन्दोपकृतिप्रसिद्धये" इति वदद्भिरेभिरेव सूच्यते। तथापि उपलभ्यमानटीकासु इयमेव प्राचीनतमेति निर्णेतुं शक्यते। श्रीरामतीर्थाः श्रीआनन्द-गिर्याचार्यकृतपञ्चीकरणटीकाया व्याख्यानरचनात् तेभ्य अर्वाचीना-इति स्पष्टम्। ग्रन्थस्यास्य संशोधने कृतभूरिपरिश्रमाः स्वामिपादानां शिष्याः श्रीशारदानन्दशास्त्रिमहोदयाः, साहित्यवेदान्ताचार्यएम.ए.-श्रीवंशपतिद्विवेदिमहाभागाश्च धन्यवादानर्हन्ति।

अस्याः मुद्रणं सर्वविद्यापारावारपारीणैः सदैव वेदान्तविचारतत्परैः सत्सम्प्रदायपरिपालनबद्धदीक्षैः श्रीदक्षिणामूर्तिपीठमहामण्डलाध्यक्षैः अर्बुदपर्वतवास्तव्यैर्महामण्डलेश्वर **श्रीमन्महेशानन्दगिरिमहाराजैः** मुद्रणाय सङ्कल्पितेषु वेदान्तग्रन्थेषु प्राथमिकम् ।

वेदान्ताध्ययनोत्सुकानां छात्राणां वेदान्ताध्यापकानां पण्डितोत्तमानां च दुर्भिक्षावहे, मुद्रितपुस्तकदौर्लभ्यबहुमूल्यत्वादिना अध्येतॄणां क्लेशावहे चास्मिन् काले वेदान्तशास्त्रजीवातुभूता मूलग्रन्थाः सर्वथा संरक्षणीयाः नदीतारकनौकल्पनवत् इति तेषामाशयः । इमे च ग्रन्थाः सटिप्पणं पुनः क्रमेण प्रकाशयिष्यन्ते तथाहि—

(१) **दशोपनिषदां भाष्यं**—उपलभ्यमानटीकाभिस्सह—भागद्वयेन ।

(२) **ब्रह्मसूत्रभाष्यं**—(क) प्रकटार्थ-न्यायनिर्णय-रत्नप्रभाभिः सह,
(ख) पञ्चपादिका-विवरण-ऋजुविवरणैस्सह,
(ग) भामती-कल्पतरु-परिमलैस्सह ।

(३) **सुरेश्वरवार्तिकम्**—१. बृहदारण्यकवार्तिकम्,
२. पञ्चीकरणवार्तिकं—दक्षिणामूर्तिवार्तिकं - तैत्तिरीयभाष्यवार्तिकं सटीका च नैष्कर्म्यसिद्धिः ।

(४) आचार्यकृतप्रकरणानि स्तोत्राणि च सटीकानि ।

तथा उपर्युक्तानां सटीकवेदान्तग्रन्थानामाङ्ग्लहिन्दीभाषयोः अनुवादोऽपि यथावसरं भविता । यद्यपि पद्यप्रबन्धे आहत्य ६७४ श्लोकान् गद्ये ११६ खण्डांश्च मिलित्वा ७९० उपदेशा एव सन्ति तथापि सहस्रशब्दस्यानन्तवाचित्वमभिप्रेत्य उपदेशसाहस्रीति शीर्षकमस्य ग्रन्थस्याचार्यैः प्रादीयत । यद्वा श्लोकानां खण्डानां च सङ्ख्यान्यूनत्वेपि उपदेशाः सहस्रं भवेयुरित्यभिप्रायेण तन्नामकरणमस्य ग्रन्थस्य ।

पण्डितराजः एस् . सुब्रह्मण्यशास्त्री

विषयसूचिका

पद्यभागः

●

गद्यभागः

●

उपदेशसाहस्री

ॐ

॥ उपदेशसाहस्री ॥

॥ श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यविरचिता ॥

उपोद्घातप्रकरणम्

चैतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगुहाशयम् ।
यत्सर्वविषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः ॥ १ ॥

श्रीभगवदानन्दज्ञानाचार्यकृता सहस्रीविवृतिः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्य कृष्णं प्रणतार्त्तिहारिणं गुरूनपि स्वान्परमार्थरूपिणः ।
मया सहस्रीविवृत्तिर्विधीयते कृतापि मन्दोपकृतिप्रसिद्धये ॥

सकलोपनिषदर्थसारसंग्राहिकामुपदेशसहस्रीं गद्यपद्यात्मिकां प्रारभमाणो भगवान् भाष्यकारश्चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन समाप्तिप्रचयगमनाभ्यां शिष्टाचारपरिपालनपरिलब्धा[1]दृष्टसिद्धये च विशिष्टेष्टदेवतातत्त्वानुस्मरणपूर्वकं तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणं मुखतः सम्पादयन्नस्य शारीरकप्रकरणस्य तदीयमेवानुबन्धजातं सूचयति—**चैतन्यमिति** ॥

'यः सर्वज्ञः सर्वविदि'ति[2] श्रुतेः सर्वं वेत्तीति व्युत्पत्त्या सर्वविदे तस्मै परस्मै नमो वाङ्मनोदेहानां प्रह्वीभावो भूयादित्युक्ते वैशेषिकादिदर्शनानुरोधेन ताटस्थ्ये परस्य शङ्किते चेतनमेव चैतन्यं कूटस्थज्ञप्तिरूपमिति ताटस्थ्यनिरासायोक्तम् । चेतनस्यापि मध्यमपरिमाणत्वमणुपरिमाणत्वं चेति दिगम्बराः[3] स्वयूथ्याश्च निश्चिन्वन्ति तान्प्रत्युक्तम्—**सर्वगमिति** । चेतनस्य सर्वगतस्यापि भिन्नत्वं सांख्याः मन्यन्ते, तत्राह—**सर्वमिति**। सर्वात्मकस्यापि परस्यांशांशिभावादिना जीवात्मनोऽभेदोऽस्तीत्येकदेशीयः। तत्रोक्तम्—**सर्वभूतगुहाशयमिति**। सर्वेषां भूतानां गुहासु बुद्धिषु साक्षित्वेन तिष्ठति ब्रह्म, न तत्रांशांशिभावादिकं न्यूनं[4] वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि सर्वभूतगुहाशयत्वेन सर्वमिति विशेषणेन च मनोवेद्यत्वं सप्रपञ्चत्वं च परस्याशङ्क्यते । नेत्याह—**यदिति** । सर्वमविद्यातत्कार्यात्मकं विषयमतीत्य व्यवस्थितं यद् ब्रह्म तस्य कुतो मनोवेद्यत्वमविषयत्वात् । कुतश्च सप्रपञ्चत्वं कार्यकारणा[5]स्पृष्टत्वादित्यर्थः ।

---

१. लब्ध्ये. पा. ।

२. मु० १-९ सर्वज्ञः समष्टिरूपेण मायाख्योपाधिना । व्यष्टिरूपेण अविद्योपाधिना अनन्तजीवरूपेण स एव सर्वं स्वोपाधितः संसृष्टं वेत्तोति सर्ववित्—मुण्डके आ०

३. मध्यमपरिमाणत्वं दिगम्बरा ऊचुः । अणुपरिमाणत्वं स्वयूथ्या वेदान्तव्याख्यातारः केचिद्वृत्तिकाराः आधुनिकाश्च मध्वरामानुजादयः प्रतिपेदिरे ।

४. न्यूनं = न्यूनतापादकम् ।

५. कारणास्पृष्टत्वात्—तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरं इति श्रुतेः

समापय्य क्रियाः सर्वा दाराग्न्याधानपूर्विकाः ।
ब्रह्मविद्यामथेदानीं वक्तुं वेदः प्रचक्रमे ॥ २ ॥

कर्माणि देहयोगार्थं देहयोगे प्रियाप्रिये ।
ध्रुवे स्यातां ततो रागो द्वेषश्चैव ततः क्रियाः ॥ ३ ॥

धर्माधर्मौ ततोऽज्ञस्य देहयोगस्तथा पुनः ।
एवं नित्यप्रवृत्तोऽयं संसारश्चक्रवद्भृशम् ॥ ४ ॥

अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्धानमिष्यते ।
ब्रह्मविद्याऽत आरब्धा ततो निःश्रेयसं भवेत् ॥ ५ ॥

चैतन्यमित्यादिविशेषणत्रयं तत्त्वंपदार्थसाधारणम् । सर्वभूतगुहाशयमिति सर्वबुद्ध्यादिसाक्षी त्वंपदलक्ष्योऽर्थो [1]वेद्यते । सर्वविदित्यनेन तत्पदार्थः वाच्यं ब्रह्मोच्यते नैव लक्ष्यम् । [2]लक्ष्यं वस्तु सर्वविषयातीतमित्यत्र विवक्षितम् । सर्वभूतगुहाशयं सर्वविषयातीतमिति सामानाधिकरण्याल्लक्षितयोस्तत्त्वमर्थयोरैक्यं सूच्यते । तस्मिन्विषये निर्दिष्टे तेन [सह] प्रकरणस्य विषयविषयिभावः सम्बन्धो ध्वनितः । चैतन्यं सर्वविषयातीतमित्युक्त्या चिदात्मनः सर्वानर्थशून्यतोक्तिद्वारा निःशेषानर्थनिवृत्त्युपलक्षितं निरतिशयानन्दाविर्भावात्मकं प्रयोजनमुक्तम् । तस्मिन्नुक्ते तत्कामोऽधिकारी मुमुक्षुः सिद्ध्यतीत्यवधेयम् ॥ १ ॥

एवं देवताप्रणामरूपमङ्गलाचरणव्याजेन वेदान्तप्रतिपाद्यं देवतातत्त्वं संक्षेपादुपक्षिप्तम् । इदानीं वेदान्तानां तत्परत्वं वक्तुं कर्म्मकाण्डसिद्धमर्थमनूद्य तेन ज्ञानकाण्डस्य सङ्गतिं सङ्गिरमाणस्तेषामगतार्थत्वमाह—**समापय्येत्यादि** ॥ २ ॥

कर्मकाण्डसिद्धनानाविधकर्मानुष्ठानलब्धबुद्धिशुद्धेरनन्तरं ब्रह्म जिज्ञासवे ब्रह्मविद्यां वक्तुं वेदान्तप्रवृत्तिरित्ययुक्तं[3] कर्मभिरेव मुमुक्षोरपेक्षितमोक्षसिद्धौ ब्रह्मविद्यायास्तादर्थ्यायोगात् तच्छेषत्वेन वेदान्तप्रवृत्तेरनुपपत्तेरित्याशङ्क्याह—**कर्माणीत्यादि** । अज्ञस्य कर्माण्यनुतिष्ठतः कर्मभ्यः शरीरादिपरम्परया भूयोभूयः संसारानर्थप्राप्तेरवश्यंभावित्वान्न तेषां मोक्षहेतुत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

धर्माधर्मौ । संसारानर्थप्राप्तेः अत्यर्थंभृशमित्युच्यते ॥ ४ ॥

कर्मणां संसारहेतुतायां मोक्षहेतुत्वमपि भवति भोगनिवृत्त्या नैमित्तिकसंसारनिवृत्तौ कृतं ब्रह्मविद्ययेत्याशङ्क्याह—**अज्ञानमिति** । तस्य संसारवृक्षस्याज्ञानं मूलकारणम् । कर्मणामपि तत्कृतत्वादतः संसारहानार्थमज्ञानहानं प्रयत्नादपेक्षते । न चाज्ञानहानं ब्रह्मविद्यामन्तरेण घटते । ततश्च ब्रह्मविद्यातोऽज्ञाननिवृत्त्या संसारनिवृत्त्युपलक्षितं निरतिशयानन्दाविर्भावलक्षणं कैवल्यं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१. विद्यते-इति मातृका ।
२. तेनैव-इति शेषः ।
३. रित्युक्तम् मा० ।

विद्यैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकूलतः ।
नाज्ञानस्याप्रहाणे हि रागद्वेषक्षयो भवेत् ॥ ६ ॥

रागद्वेषक्षयाभावे कर्म दोषोद्भवं ध्रुवम् ।
तस्मान्निःश्रेयसार्थाय विद्यैवात्र विधीयते ॥ ७ ॥

ननु कर्म तथा नित्यं कर्तव्यं जीवने सति ।
विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षं प्रति हि तद् व्रजेत् ॥ ८ ॥

यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वाविशेषतः ।
प्रत्यवायस्मृतेश्चैव कार्यं कर्म मुमुक्षुभिः ॥ ९ ॥

ननु ध्रुवफला विद्या नान्यत् किंचिदपेक्षते ।
नाग्निष्टोमो यथैवान्यद् ध्रुवकार्योऽप्यपेक्षते ॥१०॥

तथा ध्रुवफला विद्या कर्म नित्यमपेक्षते ।
इत्येवं केचिदिच्छन्ति न कर्म प्रतिकूलतः ॥११॥

कर्मणां विचित्रशक्तितया कर्मैवाज्ञाननिवृत्तिमपि करिष्यति नार्थो विद्ययेत्याशङ्क्याह—**विद्यैवेति** । प्रकाशरूपत्वात् विद्यैवाप्रकाशरूपामविद्यां निवर्तयति । कर्म त्वप्रकाशात्मकत्वात् अविरोधान्नाज्ञानं निवर्तयितुमर्हतीत्यर्थः । मा भूदज्ञानप्रहाणम्, तथापि नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसामर्थ्येन पुरुषार्थो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—नाज्ञानस्येति ॥ ६ ॥

रागद्वेषयोरक्षयेऽपि का क्षतिरित्याशङ्क्य तदक्षये तस्मादेव रागादिदोषादुक्तरीत्या कर्मोत्पत्तेरावश्यकत्वात् तदधीनः संसारोऽपि दुर्वारः स्यादित्याह—**रागद्वेषेति** । कर्मभिर्मोक्षासिद्धौ फलितमाह—**तस्मादिति** । अत्रेति वेदान्तोक्तिः । विधानं प्रकाशनम् ॥ ७ ॥

जीवने सति यावज्जीवश्रुतिविहितत्वान्नित्यं कर्म विद्यावत्कर्तव्यमेव । अतो विद्यैव मोक्षहेतुत्वेन वेदान्तेषु प्रकाश्यत इत्ययुक्तमित्ति समुच्चयवादी शङ्कते—**नन्विति** । उपयोगाभावान्नित्यं कर्म न कर्तव्यमित्याशङ्क्याह—**विद्याया इति** ॥ ८ ॥

यस्मान्मोक्षलक्षणं फलं प्रति विद्यायाः सहकारित्वं कर्म प्राप्नोति ततः कर्तव्यं कर्मेत्येतदुपपादयति—**यथेति** । 'अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छती'ति स्मृतेश्च कर्तव्यं नित्यं कर्म मोक्षार्थिभिरित्याह—**प्रत्यवायेति** ॥ ९ ॥

ब्रह्मविद्या ध्रुवफलत्वाद् घटादिज्ञानवत्सहकारिनिरपेक्षेति सिद्धान्ती शङ्कते—**नन्वित्यादि** । यथोद्गीथज्ञानादिसहकारिसापेक्षत्वमवश्यंभाविफलस्यापि ज्योतिष्टोमस्य दृष्टं, तथाऽऽत्मज्ञानस्यापीति । व्यभिचारेण परिहरति—**नेत्यादिना** । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**इत्येवमिति** । सिद्धान्तमाह—**न कर्मेति** ॥११॥

विद्यायाः प्रतिकूलं हि कर्म स्यात्साभिमानतः ।
निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह प्रकीर्तिता ॥१२॥
अहं कर्ता ममेदं स्यादिति कर्म प्रवर्तते ।
वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीनो भवेद्विधिः ॥१३॥
कारकाण्युपमृद्नाति विद्या बुद्धिमिवोषरे ।
इति तत्सत्यमादाय कर्म कर्तुं व्यवस्यति ॥१४॥
विरुद्धत्वादतः शक्यं कर्म कर्तुं न विद्यया ।
सहैव विदुषा तस्मात्कर्म हेयं मुमुक्षुणा ॥१५॥
देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निजम् ।
प्राणिनां तदविद्योत्थं तावत्कर्मविधिर्भवेत् ॥१६॥
नेति नेतीति देहादीनपोह्यात्मा ऽवशेषितः ।
अविशेषात्मबोधार्थं तेनाऽविद्या निवर्तिता ॥१७॥

विद्याया च युक्ता कर्मापेक्षा कर्मणो विद्याप्रतिकूलत्वादित्येतदेव साधयति—**विद्याया इति**। कर्मणो ब्राह्मण्याद्यभिमानपूर्वकत्वाद्विद्यायाश्च कूटस्थात्माकारत्वादस्ति मिथो विरुद्धतेत्यर्थः[1] । **इहेति** वेदान्तग्रहणम् ॥ १२ ॥

विरोधमेव साधयति—**अहमिति**। कर्तृत्वभोक्तृत्वपूर्वकं कर्म तन्निवृत्या विद्योत्पद्यते। तेन तयोरुत्पत्तौ मिथो विरुद्धतेत्यर्थः। प्रमाणवस्त्वधीना विद्या। कर्म तु कारकाधीनमित्युत्पत्ताविव विधान्तरेण विरोधमाह—**वस्त्वधीनेति**। विध्यधीनं कर्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

ज्ञानकर्मणोर्मिथो विरुद्धत्वेन सहकारित्वासम्भवे हेत्वन्तरमाह—**कारकाणीति**[2] ॥ १४ ॥

विरुद्धत्वकृतं समुच्चयासम्भवं फलितमाह—**विरुद्धत्वादिति**। एवं विदुषा मिथो विरुद्धत्वं जानतेत्यर्थः। समुच्चयासम्भवे फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ १५ ॥

स्वर्गकामादिविध्यन्यथानुपपत्त्या 'ज्ञात्वा[3] कर्म समाचरेदित्यादिवचनाद्वा देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवतः कर्माधिकाराङ्गीकारात् ज्ञानकर्मणोर्विरोधे तदयोगादधिकार्यभावे कर्मकाण्डस्याप्रामाण्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याह—**देहाद्यैरिति**। आत्मनो देहिनो देहातिरिक्तस्य देहादिभिरविद्याकृतैरविशेषेण अविविक्तत्वेन ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहमित्यादिग्रहणं मिथ्याभिमानात्मकं स्वाभाविकं प्राणिनां प्रत्यात्मम-विद्याकृतमनुभूयते। तद्यावदनुवर्तते तावत्कर्मकाण्डे प्रवर्तते। तथा च देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवत्त्वेऽपि ब्रह्मज्ञानाभावान्मूलाज्ञानस्य सत्त्वात्तज्जन्याभिमानपूर्वकं कर्मप्रवृत्तेस्तद्विज्ञानोदयात्पूर्वं कर्मकाण्ड-प्रवृत्तिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ १६ ॥

तर्हि ब्रह्मज्ञानादूर्ध्वं कुतस्तदप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह—**नेति नेतीति**। आत्मा यैर्देहादिभिर्विशिष्टः सन्कर्मस्वधिक्रियते तान् देहादीन् नेति नेतीति वीप्सया निराकृत्य निर्विशेषे ब्रह्मात्मन्यहमस्मीति

---

१. ऽनुबद्धते - ख २. श्लोके बुद्धिमित्यस्य उदकबुद्धिमित्यर्थः। निजं = स्वाभाविकं। ३. आत्मानमित्यादिः।

निवृत्ता सा कथं भूयः प्रसूयेत प्रमाणतः ।
असत्येवाविशेषेऽपि प्रत्यगात्मनि केवले ॥१८॥
न चेद्भूयः प्रसूयेत कर्ता भोक्तेति धीः कथम् ।
सदस्मीति च विज्ञाने तस्माद्विद्याऽसहायिका ॥१९॥
अत्यरेचयदित्युक्तो न्यासः श्रुत्याऽत एव हि ।
कर्मभ्यो मानसान्तेभ्य एतावदिति वाजिनाम् ॥२०॥
अमृतत्वं श्रुतं यस्मात्त्याज्यं कर्म मुमुक्षुभिः ।
अग्निष्टोमवदित्युक्तं तत्रेदमभिधीयते ॥२१॥
नैककारकसाध्यत्वात्फलान्यत्वाच्च कर्मणः ।
विद्या तद्विपरीताऽतो दृष्टान्तो विषमो भवेत् ॥२२॥

ज्ञानार्थं वेदान्तेषु सोऽवशेषितः। तेन च निर्विशेषात्मज्ञानेनाविद्या सपरिकरा निवारिता। तस्मात्तज्ज्ञानादूर्ध्वं मूलाज्ञानाभावात्तदुत्थाभिमानासिद्धया कर्मकाण्डाप्रवृत्तेस्तदप्रामाण्यमिष्टमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु प्रमाणोत्थसम्यग्ज्ञानान्निवृत्तमेवाज्ञानं पुनरुत्पद्य कार्यं करिष्यति। मैवम्। अविद्या हि प्रमाणतो निवृत्ता कथं भूयोऽभिजायेत[1]। आत्मनोऽन्यस्माद्वा तदुत्पत्तिः। नाद्यः। अद्वितीये निर्विशेषे तस्मिन्नविद्योत्पत्तेरयोगात्। न द्वितीयः। अन्यस्याविद्यात्मकत्वेन[2] तदुत्पादकत्वानुपपत्तेरित्याह—**निवृत्तेति** ॥ १८ ॥

अविद्या आत्मनोऽन्यस्माद्वा नोत्पद्यते चेत्तर्हि कर्ता भोक्तेति धीपूर्वकं कर्माधिकारित्वं विदुषो न युक्तमित्याह—**न चेदिति प्रसूयेत**। किं चाहं ब्रह्मेति ज्ञाने सति कर्मप्रवृत्तेरनवकाशत्वान्न कर्माधिकारो विदुषोऽस्तीत्याह—**सदिति**। यस्माद् विद्यायामुत्पन्नायां कर्मणो निरवकाशत्वं तस्मात्केवलैव विद्या कैवल्यहेतुरिति फलितार्थमाह—**तस्मादिति** ॥ १९ ॥

विद्यायाः सहकारिनिरपेक्षत्वेन मोक्षहेतुत्वे श्रौतं लिङ्गं दर्शयति—**अत्यरेचयदिति**। ज्ञानस्य कर्मनिरपेक्षत्वमतः शब्दस्यार्थः। सत्यादीनि मानसान्तानि[3] कर्माण्युक्त्वा 'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि' इति निन्दित्वा संन्यासोपायं ज्ञानं 'न्यास एवात्यरेचयत्' इति[4] यतः श्रुतिः स्तौति तस्मात्तदेव मोक्षसाधनम्। वाजिनामपि शाखायां "एतावदरे खल्वमृतत्व" इति[5] ज्ञानमेव स्वतन्त्रममृतत्वसाधनं श्रुतं तस्मान्मोक्षापेक्षायां कर्मसंन्यासपूर्वकं ज्ञाननिष्ठेन भवितव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

अग्निष्टोमस्य ध्रुवफलस्यापि सापेक्षत्ववदैक्यज्ञानस्यापि सापेक्षत्वमित्युक्तमनूद्योत्तरमाह—**अग्निष्टोमेति** ॥ २१ ॥

कर्मणोऽनेककारकसाध्यत्वाद्विद्याद्वारा वीर्यवत्तरफलभेदसम्भवाच्च युक्ता सहकार्यपेक्षा। विद्यायान्तु प्रमाणवस्तुतन्त्रत्वान्नानेककारकसाध्यत्वं, नापि विद्याफले मोक्षेऽतिशयोऽस्ति। तेन दृष्टान्तः समो न भवतीत्युत्तरमेव स्फोरयति—**नैकेति** ॥ २२ ॥

---

१. जायेत—ख। २. अविद्याकार्यत्वेन। ३. सत्यं दमः शमः दानं प्रजननं यज्ञः दानं अग्न्याधानं अग्निहोत्रं इत्यादीनि।
४. तै० नारा० २१-२। ५. बृ २-४।

कृष्यादिवत्फलार्थत्वादन्यकर्मोपबृंहणम् ।
अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेत विद्यान्यत् किमपेक्षते ॥२३॥

प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहङ्कार इष्यते ।
अहङ्कारफलार्थित्वे विद्येते नात्मवेदिनः ॥२४॥

तस्मादज्ञानहानाय संसारविनिवृत्तये ।
ब्रह्मविद्यांविधानाय प्रारब्धोपनिषत्त्वियम् ॥२५॥

सदेरुपनिपूर्वस्य क्विपि चोपनिषद्भवेत् ।
मन्दीकरणभावाच्च गर्भादेः शातनात्तथा ॥२६॥

वैषम्यमेव प्रकटयति—**कृष्यादिवदिति** । यथा कृषिवाणिज्यमित्यादौ सामग्रीबाहुल्यात्फलबाहुल्याच्च सहकार्यपेक्षा दृष्टा । तथा ज्योतिष्टोमोऽपि कारकभूयस्त्वाद्वीर्यवत्तरफलातिशयसापेक्षात्वाच्चान्येनोद्गीथाद्युपासनाकर्मणा स्वस्योपबृंहणं फलबाहुल्यार्थमपेक्षेत । विद्या तु निरतिशयफलत्वान्नान्यत्किञ्चिदपेक्षितुं क्षमते । तेन वैषम्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रत्यवायस्मृतेश्चेत्युक्तम् । तत्रोत्तरमाह—**प्रत्यवायेति** । आत्मविदोऽपि नित्याकरणे प्रत्यवायः स्यादहङ्कारादेस्तुल्यत्वादित्यत आह—**अहङ्कारेति** ॥ २४॥

ब्रह्मविद्यायाः स्वतन्त्रायाः सकार्याज्ञाननिवर्त्तकत्वसिद्धौ फलितमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥२५॥

उपनिषन्नामनिर्वचनेनापि स्वतन्त्रैव ब्रह्मात्मविद्या मोक्षहेतुरित्याह—**सदेरिति** । सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्य सामीप्यार्थोपपूर्वस्य निश्चयार्थनिपूर्वस्य च कर्त्रर्थे क्विप्प्रत्यये परतो भवत्युपनिषत्पदम् । 'षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु' इति धात्वर्थत्रयस्य ब्रह्मविद्यायां सम्भवादसावेव मुख्यवृत्योपनिषदुच्यते । ग्रन्थोऽपि तादर्थ्यात्तथा व्यपदिश्यते । ये मन्दब्रह्मविदस्तेषां गर्भजरादिकमुपनिषच्छब्दिता ब्रह्मविद्या शिथिलीकरोति । जिज्ञासूंश्चोप सामीप्येन निश्चयेन ब्रह्म गमयति । साक्षात्कृतब्रह्मसतत्त्वानां तु सबीजं गर्भादि नाशयति । तस्माद्ब्रह्मविद्याया उपनिषन्नामप्रसिद्ध्या वेदान्तानां मोक्षहेतुस्वतन्त्रब्रह्मात्मविद्यार्थत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

॥ इति विवृतं चैतन्यप्रकरणं[१] प्रथमम् ॥

---

१. चैतन्यं सर्वगमिति प्रकरणारम्भात् अस्य चैतन्यप्रकरणत्वेन प्रसिद्धिः एवमुत्तरप्रकरणानां तत्तदारम्भकपदैरेव प्रसिद्धिर्विज्ञेया ।

॥ प्रतिषेधप्रकरणम् ॥ २ ॥

प्रतिषेद्धुमशक्यत्वान्नेति नेतीति शेषितम् ।
इदं नाहमिदं नाहमित्यद्धा प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

अहंधीरिदमात्मोत्था वाचारम्भणगोचरा ।
निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा न पुनर्मानतां व्रजेत् ॥ २ ॥

पूर्वबुद्धिमबाधित्वा नोत्तरा जायते मतिः ।
दृशिरेकः स्वयं सिद्धः फलत्वात्स न बाध्यते ॥ ३ ॥

आत्मनि संसारित्वग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाद् ब्रह्मात्मैकत्वविद्यैव नोपपद्यते। प्रमाणसिद्धस्यापि संसारित्वस्य प्रतिषेधे प्रत्यगात्मनोऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गादित्याशङ्क्य वेदान्तानामेकत्वज्ञानोत्पादनेन सकार्याज्ञाननिवृत्त्यर्थानामर्थं संक्षेपतो वक्तुं प्रकरणान्तरं प्रस्तौति—**प्रतिषेद्धुमिति**। नेति नेतीति वीप्सया समारोपितसमस्तप्रतिषेधेऽपि प्रत्यगात्मनो न प्रतिषेद्धुं योग्यत्वमस्ति तस्यात्मत्वात्, निषेधस्यापि साक्षित्वेनावशेषस्यावश्यंभावित्वादतोऽवशेषितं तत्त्वम्। इदं स्थूलशरीरम्; इदञ्च सूक्ष्मशरीरं नाहमिति प्रतिषिध्य "अहं ब्रह्मास्मी"ति साक्षान्निश्चिनोति। तस्मान्न प्रत्यगात्मनि प्रतिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन च प्रतिषेधप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

देहेन्द्रियाद्यभिमानस्यानवरतमनुवृत्तेः "अहं ब्रह्मे"ति ज्ञानमप्रतिष्ठितमित्याशङ्क्य देहाद्यात्माभिमानस्य बाधितानुवृत्त्या प्रतिपक्षत्वाभावान्मैवमित्याह—**अहंधीरिति**[1]। देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिः अहं कर्तुरिदमंशाद्बाधितरूपादुत्पद्यते। वाचारम्भणं[2] च मिथ्याध्यस्तं देहाद्यात्मत्वं गोचरयति। नेति-नेतीति शास्त्रेण निषिद्धश्चात्मा स्वभावः समुद्भवश्च कारणं यस्याः सा तथोच्यते। तस्मान्निषिद्धस्वरूपत्वान्निषिद्धकारणत्वाच्च सति ब्रह्मात्मज्ञाने न सा पुनर्मानतां गच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

"कर्ता भोक्ता अह"मिति विज्ञाने जाग्रति कथमकर्तृभोक्तृब्रह्माहमिति ज्ञानं सिध्येदित्याशङ्क्याह—**पूर्वबुद्धिमिति**। न हि शुक्त्यज्ञानजन्यां रजतत्त्वबुद्धिमबाधित्वा शुक्तिधीरुत्तरोत्पद्यते। तथा ब्रह्मात्मबुद्ध्या कर्त्रादिबुद्धिर्बाध्येत्यर्थः। किमिति कर्त्रादिबुद्ध्या ब्रह्मात्मबुद्धिरेव न बाध्येत्याशङ्क्याह—**दृशिरिति**। ब्रह्मात्मा ज्ञप्तिस्वरूपो दृशिरुच्यते। स चैको द्वितीयाभावेनोपलक्ष्यते। परनिरपेक्षसत्तास्फूर्तिकश्च निश्चीयते। स तावन्न बाध्यते। बाधकाभावात्। तज्ज्ञानं चाबाध्यं परमार्थविषयत्वात्। तत्फलं च न बाध्यम्। ब्रह्मात्मतत्त्वस्यैव ज्ञानाभिव्यक्तस्य बाधवियुक्तस्य फलत्वोपचारात्। अतो वस्तुनस्तज्ज्ञानस्य तत्फलस्य च बाधाभावात् कर्त्रादिबुद्धिरेव बाध्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. इदं धी–मा। २. श्रुतिसिद्धमित्यादिः।

इदं वनमतिक्रम्य शोकमोहादिदूषितम् ।
वनाद्गान्धारको यद्वत्स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

॥ ईश्वरात्मप्रकणम् ॥ ३ ॥

ईश्वरश्चेदनात्मा स्यान्नासावस्मीति धारयेत् ।
आत्मा चेदीश्वरोऽस्मीति विद्या साऽन्यनिवर्तिका ॥ १ ॥

आत्मनोऽन्यस्य चेद्धर्मा अस्थूलत्वादयो मताः ।
अज्ञेयत्वेऽस्य किं तैः स्यादात्मत्वे त्वन्यधीह्नुतिः ॥ २ ॥

कथं पदार्थविवेकद्वारा ब्रह्मात्मज्ञानमित्याशङ्क्य श्रौतेन दृष्टान्तेनोत्तरमाह—**इदं वनमिति** । देहेन्द्रियादिलक्षणमिदमनात्मभूतं वनमिव वनमनेकानर्थकलुषितं शोकमोहादिभिर्व्याघ्रतस्कररस्थानीयैर्दूषितमन्वयव्यतिरेकाभ्यामतिक्रम्य पदार्थविवेकं कृत्वा स्वमात्मानमहं ब्रह्मास्मीत्यौपनिषदं पुरुषमधिगच्छति । यथा गन्धारदेशोद्भवश्चोरैरानीतो वने विसृष्टो बहुविधमार्त्तस्वरं कुर्वन्कारुणिकेन केनचिन्मोचितस्तेनोद्दिष्टमार्गेण स्वं देशं प्राप्य स्वस्थो भवति तथाऽयमात्मा स्वमात्मानमुक्तप्रकारेण प्रतिपद्य कृतकृत्यो निर्वृणोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ इति प्रतिषेधप्रकरणं द्वितीयम् ॥ २ ॥

यस्मिन्नीश्वरे सति अज्ञानादि [1]लक्षणमुमुक्षोः "अहमस्मि ब्रह्म"ति मोक्षसाधनज्ञानमुक्तं स किमीश्वरो मेर्वादिवदनात्मा स्यादात्मा वेति जिज्ञासायामाद्यं दूषयति—**ईश्वर इति** । नहि मेर्वादावहमस्मीति मतिः क्रियते तथेश्वरस्यानात्मत्वे तस्मिन्नसौ मुमुक्षुरीश्वरोऽस्मीति न जानीयात् । ततस्तत्त्वमस्यादिवचनविरोधः स्यादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—**आत्मेति** । ईश्वरो मुमुक्षोः स्वरूपभूतश्चेत्तर्हि तस्मिन्नस्मीति तस्य विद्योपपद्यते । सा चान्यस्याः संसारहेतुभूताया अविद्याया निवर्त्तकत्वात्पुरुषार्थपरिसमाप्तिहेतुस्ततः शास्त्रमविरुद्धं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अस्थूलादिवाक्यपर्यालोचनायामपीश्वरस्यात्मत्वमेवाश्रयितव्यमित्याह—**आत्मन इति** । प्रतीचो व्यतिरिक्तस्य चेदीश्वरस्यास्थूलत्वमनणुत्वमित्यादयो धर्माः श्रुत्या विवक्षितास्तदाऽस्येश्वरस्यानात्मत्वेनाज्ञेयत्वे सति मुमुक्षोरस्थूलादिभिः श्रुतैर्धर्मैर्न किञ्चित्फलं स्यात् । यदि त्वस्थूलादिधर्मकस्येश्वरस्य प्रत्यक्त्वेन ज्ञेयत्वं तदा कृशस्थूललक्षणाया धियो मोहमूलाया मिथ्याबुद्धेर्निवृत्तिसिद्धेरात्मत्वमेव तस्याऽऽस्थातुमुचितमित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. लक्षणेमुमु—मा ।

मिथ्याध्यासनिषेधार्थं ततोऽस्थूलादि गृह्यताम् ।
परत्र चेन्निषेधार्थं शून्यतावर्णनं हि तत् ॥ ३ ॥
बुभुत्सोर्यदि चान्यत्र प्रत्यगात्मन इष्यते ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चानर्थकं वचः ॥ ४ ॥

॥ तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् ॥ ४ ॥

अहंप्रत्ययबीजं यदहंप्रत्ययवत्स्थितम् ।
नाहंप्रत्ययवद्दग्धं कथं कर्म प्ररोहति ॥ १ ॥
दृष्टवच्चेत्प्ररोहः स्यान्नान्यकर्मा स इष्यते ।
तन्निरोधे कथं तत्स्यात्पृच्छामो वस्तदुच्यताम् ॥ २ ॥

यस्मादीश्वरस्यात्मत्वे फलमुपलभ्यते तस्मान्मिथ्याध्यासस्याज्ञानमूलस्य कृशस्थूलाद्यभिमानस्य निवृत्त्यर्थमस्थूलादि प्रत्यगात्मविशेषणत्वेनेश्वरस्यात्मत्वप्रतिपत्त्या स्वीकर्तव्यमित्याह—**मिथ्येति** । यदि पुनरिदं नाभ्युपगम्यते तदा शून्यत्वमीश्वरस्यापि स्यादित्याह—**परत्रेति** । अनात्मरूपे कुत्रचिदीश्वरे स्थूलादिनिवृत्त्यर्थमस्थूलादिकमिष्यते चेत् तदेश्वरस्य शून्यतावर्णनमेव स्यात् । ईश्वरस्य पराग्रूपत्वयोगात्तथात्वे घटादिवदनीश्वरत्वप्रसङ्गात् । तस्मादनात्मत्वायोगादीश्वरमभ्युपगच्छता आत्मैव सोऽभ्युपगम्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रत्यगात्मनोऽन्यत्र स्थूलादिप्रतिषेधे चाप्राप्तप्रतिषेधः स्यादिति दोषान्तरमाह—**बुभुत्सोरिति** । प्रत्यगात्मनो बुभुत्सोः संसारित्वेनाभिमतादन्यत्र स्थूलादिप्रतिषेधे तत्प्राप्त्यभावादप्राप्तप्रतिषेधो निष्फलः स्यादित्यर्थः । इतश्चात्मैवेश्वरोऽभ्युपगन्तव्यः अनात्मनि प्राणसम्बन्धस्य मनः सम्बन्धस्य चाप्राप्तत्वादप्राणादिवाक्यस्यानर्थक्यप्रसङ्गादित्याह—**अप्राणो हीति** ॥ ४ ॥

॥ विवृतमीश्वरप्रकरणं तृतीयम् ॥

॥ तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् ॥

यद्ब्रह्मात्मज्ञानमहं ब्रह्मास्मीति मोक्षसाधनमुक्तं तन्न फलवद्भवितुमलम् । सञ्चितकर्मविरोधादित्याशङ्क्याह—**अहमिति** । अहमिति प्रतीयते यस्मिन्नहंकारे स साभासोऽहंप्रत्ययो बीजमुपादानं यस्य कर्मणस्त्तथा व्यपदिश्यते । तस्मिन्नेवाहंप्रत्ययवत्यहङ्कारे मूलाज्ञानकार्ये तिष्ठतीति तदेव कर्म तथोच्यते, उपादानादन्यत्र कार्यस्थित्यनुपपत्तेः । नाहं कर्ता भोक्ता वा किन्तु ब्रह्मैवास्मीति प्रत्ययो वाक्यीयो, नाहं प्रत्ययः स च योग्ये विषये दग्धुं प्रवृत्तो वह्निवद् व्यपदिश्यते । तेनोष्टं दग्धं यदेवंविधं कर्म तन्न कथञ्चिदपि ब्रह्मात्मज्ञानानन्तरं कार्याय पर्याप्नोति । तस्मान्न सञ्चितकर्मप्रतिबन्धाद्यथोक्तस्य ज्ञानस्य विफलत्वाशङ्केत्यर्थः ॥ १ ॥

यथा ज्ञानवतोऽपि भिक्षाटनादि सफलं दृष्टं तथाऽग्निहोत्राद्यपि फलारम्भकं स्यादिति शङ्कते—**दृष्टवदिति** । न तस्याग्निहोत्रादेः फलारम्भकत्वं ज्ञानविरुद्धत्वात् । दृष्टस्य तु भिक्षाटनादेरारब्धकर्मनिबन्धनत्वेनाविरुद्धत्वादिति परिहरति—**नान्यकर्मेति** । ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तन्मूलाहङ्कारनिवृत्तिद्वारेण तदाश्रयकर्मनिवृत्तौ कथमारब्धमपि कर्म सिद्ध्येदिति वो युष्मान्पृच्छामस्तत्रोत्तरं वाच्यमिति पुनः शङ्कते—**तन्निरोध इति** ॥ २ ॥

देहाद्यारम्भसामर्थ्याज्ज्ञानं सद्विषयं त्वयि ।
अभिभूय फलं कुर्यात्कर्मान्ते ज्ञानमुद्भवेत् ॥ ३ ॥
आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञानं च कर्मणः ।
अविरोधस्तयोर्युक्तो वैधर्म्यं चेतरस्य तु ॥ ४ ॥
देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ।
ततः सर्वमिदं सिद्धं प्रयोगोऽस्माभिरीरितः ॥ ५ ॥

॥ बुद्ध्यपराधप्रकरणम् ॥ ५ ॥

मूत्राशङ्को यथोदङ्को नाग्रहीदमृतं यथा ।
कर्मनाशभयाज्जन्तोरात्मज्ञानाग्रहस्तथा ॥ १ ॥

परिहरति—**देहादीति** । प्रारब्धं कर्म देहाद्यारम्भद्वारा प्रवृत्तवेगवशाद्ब्रह्मात्मज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं प्रमाणप्रसूतं प्रबलमपि स्वफलाद्विदेहकैवल्यादभिभूय प्रच्याव्य स्वकीयं फलं देहाभासजगदाभासलक्षणं कुर्यादेव । तस्य चारब्धस्य कर्मणोऽन्ते फलोपभोगेनावसाने सति प्रागुक्तं ज्ञानं प्रतिबन्धमुद्भूतमविद्यालेशमपनुद्य विद्वांसं स्वाराज्येऽभिषेचयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु प्रारब्धकर्मवशाद्ब्रह्मविदो देहादिप्रतिभासश्चेदनारब्धकर्मवशादपि पौनःपुन्येन देहादिप्रतिभाससम्भवादनिर्मोक्षः स्यादविशेषादित्याशङ्क्याह—**आरब्धस्येति** । भोगज्ञानयोरारब्धकर्मकार्यत्वेन मिथो विरोधाभावादारब्धकर्मणो देहादिप्रतिभासेऽपीतरस्यानारब्धकर्मणस्तत्फलस्य च ज्ञानेन विरुद्धत्वान्न ज्ञाने सति फलारम्भकत्वं तस्य सिध्यति । प्रवृत्ताप्रवृत्तफलत्वविशेषोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

तर्हि कदाचिदात्मनो देहात्मत्वाभिमानसमुद्भूतदुरितप्रतिबन्धान्मोक्षानुपपत्तिरिति चेन्नेत्याह—**देहात्मेति** । यथा विवेकविकलस्य देहे मनुष्योऽहमित्यात्मज्ञानं निःसंदिग्धमुपलब्धं तथा मुख्यात्मन्येव देहाद्यहंकारपर्यन्तसाक्षिणि यस्य ज्ञानं वाक्यादुपजायमानमसन्दिग्धं देहात्मज्ञानस्य रज्जुज्ञानमिव सर्पज्ञानस्य बाधकं सम्पद्यते । स यथोक्तज्ञानबलादनर्थराशेरपनीतत्वाद्बलादेव मुच्यते । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिदर्शनादित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इत्यहंप्रत्ययप्रकरणं चतुर्थम् ॥

॥ बुद्ध्यपराधप्रकरणम् ॥

यदि प्रदर्शितप्रक्रियया ब्रह्मात्मज्ञानममृतत्वसाधनं किमिति तर्हि सर्वैरहंब्रह्मास्मीत्यात्मरूपं न गृह्यते । तत्राह—**मूत्राशङ्केति** । यथोदङ्क[1] नामा कश्चिद् ऋषिरमृतकलशं भगवदाज्ञया देवेन्द्रोपहृतं बस्तिदेशस्थमुपलभ्य मूत्राशङ्कः सन्यथाश्रुतमप्यमृतं मिथ्याज्ञानान्न गृहीतवान् । तथा वर्णाश्रमोपाधिविहितकर्मनाशभयादात्मज्ञानाग्रहो जन्तोरुत्पद्यते । तेन पदार्थविवेकवता मुमुक्षुणा भवितव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. मुद्रितमारते उत्तङ्क इति तस्य नाम निर्दिष्टम् ।

बुद्धिस्थश्चलतीवात्मा 'ध्यायतीव' च दृश्यते ।
नौगतस्य यथा वृक्षास्तद्वत्संसारविभ्रमः ॥ २ ॥
नौस्थस्य प्रातिलोम्येन नगानां गमनं यथा ।
आत्मनः संसृतिस्तद्वद्ध्यायतीवेति हि श्रुतिः ॥ ३ ॥
चैतन्यप्रतिबिम्बेन व्याप्तो बोधो हि जायते ।
बुद्धेः शब्दादिभिर्भानस्तेन मोमुह्यते जगत् ॥ ४ ॥
चैतन्यभास्यताहमस्तादर्थ्यं च तदस्य यत् ।
इदमंशप्रहाणे न परः सोऽनुभवो भवेत् ॥ ५ ॥

॥ विशेषापोहप्रकरणम् ॥ ६ ॥

छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वयं नात्मा विशेष्यते ।
तथा शिष्टेन सर्वेण येन येन विशेष्यते ॥ १ ॥

ननु दृष्टान्ते देवेन्द्रस्य वेषान्यत्वममृतकुम्भस्य च वस्तिस्थानस्थापनं मूत्रभ्रमोत्पत्तौ कारणम् । न तथाऽऽत्मनो ब्रह्मभूतस्य भ्रमकारणमस्तीत्याशङ्क्य पदार्थविवेकात्पूर्वमविद्याकल्पितान्तःकरणाविवेकादात्मनि संसारित्वभ्रान्तिरित्याह—**बुद्धीति** । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**नौगतस्येति** ॥ २ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—नौस्थस्येति । आत्मनः संसृतिरहितस्य बुद्ध्यविवेकात्संसृतिरित्यत्र प्रमाणमाह—**ध्यायतीति** ॥ ३ ॥

ननु शुक्त्यादौ सादृश्यादिसम्भवादन्यत्रान्यधर्माध्याससम्भवः स्यान्न विषयविषयिणोर्बुद्ध्यात्मनोरत्यन्तवैलक्षण्यादन्योन्यधर्माध्याससिद्धिरित्याशङ्क्य, चिदाभासद्वारा सादृश्यादिसम्भवान्मैवमित्याह—**चैतन्येति** । चिदाभासस्य विषयाकारस्य च बुद्धौ सङ्क्रमेण विषयधर्मान्कृशस्थूलादीनात्मन्यध्यस्यात्मधर्मानानन्दादीन् बुद्धावारोप्य "अहं कर्ता भोक्ते"ति लोकः संसरतीति फलितमाह—**तेनेति** ॥ ४ ॥

अविवेकाधीने संसाराध्यासे विविक्तपदार्थस्य वाक्यादहं ब्रह्मेति प्रतिपत्त्या मुक्तिर्युक्तेत्याह—**चैतन्याभासेति** । अहंकारस्य चैतन्याकारता या मोहात्प्राप्ता यच्चाहंकारस्य चेतनशेषत्वं मोहादेव सिद्धम्, तदुभयमहमित्यत्रेदमंशस्य विवेकेन परित्यागे सति न भवति । यस्तु तत्रानिदमंशोऽनुभवः साक्षी परिशिष्यते स परमात्मैव भवेत् । तस्मात् परिशोधितपदार्थो वाक्यादहं ब्रह्मेति ज्ञानान्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ मूत्राशङ्कप्रकरणं विवृतं पञ्चमम् ॥

॥ विशेषापोहप्रकरणम् ॥

पदार्थविवेकवतो वाक्यादहं ब्रह्मेति ज्ञानं भवतीत्युक्तम् । इदानीं पदार्थविवेके पुनरपरमुपायमुपदिशति—**छित्वेति** । विमतमात्मविशेषणं न भवति विशेषणत्वात् छिन्नहस्तवदित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन तुल्यं सर्वं विशेषणम् ।
अनात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्तः सर्वैर्विशेषणैः ॥ २ ॥
विशेषणमिदं सर्वं साध्वलङ्करणं यथा ।
अविद्याध्यस्तमतः सर्वं ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ॥ ३ ॥
ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः ।
अहमित्यपि यद्ग्राह्यं व्यपेताङ्गसमं हि तत् ॥ ४ ॥
यावान् स्यादिदमंशो यः स स्वतोऽन्यो विशेषणम् ।
विशेषप्रक्षयो यत्र सिद्धो ज्ञश्चित्रगुर्यथा ॥ ५ ॥
इदमंशोऽहमित्यत्र त्याज्यो नात्मेति पण्डितैः ।
अहं ब्रह्मेति शिष्टांशो भूतपूर्वगतेर्भवेत् ॥ ६ ॥

श्रोत्रादेःस्थूलदेहाश्रयत्वेन दृष्टस्यात्मविशेषणत्वाभावेऽपि सुखदुःखादेस्तद्विशेषणत्वं दुष्परिहरमित्याशङ्क्याह—**तस्मादिति** । सुखादेरपि व्यभिचारस्य स्वानुभवगम्यत्वादित्यर्थः । देहद्वयसमवायिनः सर्वस्यात्मनि व्यभिचारे फलितमाह—**तस्माज्ज्ञ इति** ॥ २ ॥

विशेषणस्यानात्मत्त्वेपि नात्मनस्तद्वियोगोऽस्ति । आगमापायाभ्यां सम्बन्धनैरन्तर्यादित्याशङ्क्याह—**विशेषणमिति** । विशेषणस्य सर्वस्यात्मन्यविद्याध्यारोपितत्त्वे फलितमाह—**अत इति** । न ज्ञायमानत्वादनात्मत्वं आत्मनि व्यभिचारादित्याशङ्क्याह—**ज्ञातेति** । आत्मनः सर्वैरहमिति ज्ञायमानत्वादज्ञेयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—**अहमिति** । तस्यापि स्वापादौ व्यभिचारात् दृश्यत्वाच्च सिद्धमनात्मत्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

आत्मनोऽहंप्रत्ययग्राह्यत्वाभावे कुतः सिद्धिरित्याशङ्क्याह—**यावानिति** । अहमित्यत्र चिदचिदात्मके यावानिदमंशोऽहङ्कारादिरचिदात्मको यो यत्र प्रत्यगात्मनि विशेषणं स्यात् स प्रत्यगात्मा । तस्माद्विशेषणत्वेनाभिमताहङ्कारादेर्व्यतिरिक्तः सर्वेषां विशेषणानां प्रक्षयो व्यावृत्तिरस्मिन्निति व्युत्पत्त्या निर्विशेषः स्वतोऽन्यापेक्षामन्तरेण लब्धसत्ताकः स्फुरद्रूपः सिद्ध्यति । यथा देवदत्तश्चित्रगोः सम्बन्धात्प्रागेव सिद्धो न चित्रगोः सम्बन्धं स्वसिद्धिं प्रत्यपेक्षते तथाऽहंकारादेरात्मा प्रागेव सिद्धो नाहंकारादिकं स्वसिद्धावपेक्षते । विमतं विशेषणं स्वविलक्षणविशेष्यनिष्ठं विशेषणत्वाच्चित्रगुत्ववदित्यर्थः ॥ ५ ॥

अहमोऽनात्मत्वे कथमहं ब्रह्मेति श्रुतिरविरुद्धा सिद्ध्येदित्याशङ्क्याध्यस्ताहंकारस्य मूलनिवृत्त्या[1] निवृत्त्यर्था श्रुतिर्नात्मत्वप्रतिपत्त्यर्थेत्याह—**इदमिति** । अहमित्यत्रेदमनिदमात्मके योऽयमिदमंशोऽहंकारस्तस्य त्यागेऽपि यः शिष्टोऽनिदमात्मकोंऽशःसोऽहंशब्दलक्ष्यो ब्रह्मेत्यवगम्यो भवेदित्यर्थः । अहङ्कारे त्यक्ते कथमहमुल्लेखो वाक्यार्थबुद्धौ सिद्ध्येत्तत्राह—**भूतेति** । भूता सञ्जाता पूर्वमविद्यावस्थायामहमात्मेति या बुद्धिस्तदपेक्षया वाक्यार्थज्ञानेऽहमुल्लेखः स्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ व्याकृतं छित्वाप्रकरणं षष्ठम् ॥

१. निवृत्त्यार्था—मा ।

॥ बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ॥ ७ ॥

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्र तत्र वा ।
मया तस्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञश्चास्मि सर्वगः ॥ १ ॥
यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत् परेष्वपि ।
नैवापोढुं न चाऽऽदातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहम् ॥ २ ॥
विकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न चात्मनः ।
अशेषबुद्धिसाक्षित्वाद्बुद्धिवच्चाल्पवेदना ॥ ३ ॥
मणौ प्रकाश्यते यद्वद्रक्ताद्याकारताऽऽतपे ।
मयि संदृश्यते सर्वमातपेनेव तन्मया ॥ ४ ॥

॥ बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ॥

कृतान्वयव्यतिरेकस्य परिशोधितपदार्थस्य वाक्यादेव वाक्यार्थज्ञानमहं ब्रह्मास्मीत्युपपत्तितः सिद्धमपि स्वानुभवावष्टम्भेन स्पष्टीकर्तुं प्रकरणं प्रस्तौति—**बुद्ध्यारूढमिति** । बुद्धिस्थं विषयजातं सर्वदोपलब्धिकाले यस्मान्निर्विकारेणाध्यक्षेणोपलभ्यते । तस्मादहमुपलब्धा निर्विशेषत्वान्निर्विकारत्वाच्च परमेव ब्रह्मास्मि । यस्माच्चाहं सर्वमुपलभे तस्मादस्मि सर्वज्ञः सर्वोपलब्धृत्वात् । यस्माच्च यत्र तत्र वा सर्वत्रैव व्यवस्थितमपर्यायेण पश्यामि तस्मादस्मि सर्वगोऽहमित्यर्थः ॥ १ ॥

पुरुषान्तरबुद्ध्यारूढे वस्तुनि पुरुषान्तरस्योपलब्धिस्मरणयोरभावान्नैकस्यात्मनः सर्वबुद्ध्यध्यक्षत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह—**यथेति** । आत्मीयत्वेन कल्पिते संघाते बुद्धितद्वृत्तीनां यथाहं साक्षी विवक्षितस्तथा परकीयत्वेन परिकल्पितेष्वपि सङ्घातेषु तद्वृत्तीनामहमेव साक्षी साक्षिभेदे प्रमाणाभावात् । न च तस्मिन्नात्मत्वादेव हानोपादाने युक्ते । यस्मादहं हानोपादानाद्यशेषसंसारव्यवहारातीतस्तस्मात्परमात्मैवाहं भेदस्य शास्त्रनिन्दितत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

बुद्ध्यारूढं दृश्यते मयेत्युक्तत्वात् दर्शनक्रियाकर्तृत्वादात्मनो विकारित्वं सगुणत्वं भौतिकत्वं बुद्धिवदल्पद्रष्टृत्वं च प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—**विकारित्वमिति** । अशेषविकारसाक्षित्वान्न विकारित्वमशेषाशुद्धिसाक्षित्वान्नाशुद्धत्वम् । सगुणत्वं सदोषत्वं च नास्ति । नापि भौतिकत्वम् तत्साक्षित्वात् न च बुद्धिवदल्पवेदना सिद्ध्यति सर्वबुद्धिसाक्षित्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

बुद्धिवदल्पवेदना क्षेत्रज्ञस्य नास्तीत्ययुक्तम् । बुद्धीनामशेषविषयग्राहकत्वे क्षेत्रज्ञस्य कृत्याभावात्तस्य च द्रष्टृत्वे विकारित्वस्य दुर्वारत्वादित्याशङ्क्याह—**मणाविति** । यथा स्फटिकादिमणौ जपाकुसुमादिरूपा रक्ताद्याकारताऽसत्येवादित्यप्रकाशेऽभिव्यज्यते ! तथा सत्येवादित्यस्थानीये क्षेत्रज्ञे स्फटिकमणिस्थानीयायां बुद्धौ जपाकुसुमस्थानीयः सर्वो विषयो गृह्यते । तथा चादित्यप्रकाशेन रक्ताद्याकारताप्रतीतिवद्बुद्धिस्थं विषयजातं क्षेत्रज्ञेनैव प्रकाश्यमिति न क्षेत्रज्ञस्य किञ्चित्करत्वम्, न च तस्य द्रष्टृत्वे विकारित्वमादित्यस्येव स्वगतव्यापारमन्तरेण स्वसन्निधिमात्रेण सर्वविषयप्रकाशकत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

बुद्धौ दृश्यं भवेद्बुद्धौ सत्यां, नास्ति विपर्यये ।
द्रष्टा यस्मात्सदा द्रष्टा तस्माद्द्वैतं न विद्यते ॥ ५ ॥
अविवेकात् पराभावं यथा बुद्धिरवैत्तथा ।
विवेकात्तु परादन्यः स्वयं चापि न विद्यते ॥ ६ ॥

॥ मतिविलापनप्रकरणम् ॥ ८ ॥

चितिस्वरूपे स्वत एव मे मते रसादियोगस्तव मोहकारितः ।
अतो न किंञ्चित्तव चेष्टितेन मे फलं भवेत्सर्वविशेषहानतः ॥ १ ॥
विमुच्य मायामयकार्यतामिह प्रशान्तिमायाह्यसदीहितात् सदा ।
अहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तवत् तथाऽजमेकं द्वयवर्जितं यतः ॥ २ ॥

प्रकृतस्य प्रत्यगात्मनोऽद्वितीयत्वं स्फुटयति—**बुद्धाविति** । जागरितादौ सत्यां बुद्धावविद्याकल्पितायां तस्यां बुद्धौ समारूढं द्वैतमुपलभ्यते । स्वापादौ पुनरसत्यां बुद्धौ न द्वैतं दृश्यमस्ति । तेन व्यभिचारित्वाच्च द्वैतं नैव परमार्थतो विद्यते ! द्रष्टा तु साक्षी सर्वास्ववस्थासु द्रष्टैव न साक्षितां व्यभिचरति । तस्मादद्वितीयमेव प्रत्यक्चैतन्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अविद्यया द्वैतं भाति विद्यया च न भातीत्युक्तं ते च विद्याविद्ये कस्येत्यपेक्षायां साभासाया बुद्धेरेवेत्याह—**अविवेकादिति** । अनात्मन्यात्माभिमानश्चादेहे देहाभिमानश्चाविवेकः तस्मान्मिथ्याज्ञानात्परस्यासंसारिणोऽसत्त्वं रजस्तमोभूयस्त्वाद्यथाबुद्धिर्विदितवती [1]तथाविवेकातसत्त्वोद्रेकद्वारेण श्रवणाद्यनुष्ठानपूर्वकाद्ब्रह्मात्मैकत्वविषयाद्वेदान्तवाक्योत्थात्परमात्मनोऽन्यन्नैव पश्यति । स्वयमपि बुद्धिर्यथोक्तविद्यादशायां प्रत्यग्भूतब्रह्मव्यतिरेकेण[2] न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ विवृतं बुद्ध्यारूढं प्रकरणं सप्तमम् ॥

॥ मतिविलापनप्रकरणम् ॥

स्वानुभवानुरोधेन साधितमेव ब्रह्मात्मज्ञानमात्ममनः संवादेनापि द्रढयितुं प्रकरणान्तरमवतारयति—**चितीति** ॥ १ ॥

निर्विशेषस्यानाधेयातिशयस्यात्मनो मनश्चेष्टितेन फलाभावे मनसस्तस्मिन्नेवात्मन्युपशान्तिस्तन्मात्रत्वेन पर्यवसानमु[3]चितमिति फलितमाह—**विमुच्येति** । मायामयकार्यतां = मिथ्याचेष्टितम् किमिति प्रत्यगात्मनि मनसः शान्तिरुच्यते ? ब्रह्मणि सत्यज्ञानादिलक्षणे किमिति तदुपशान्तिर्नोच्यते तत्राह—**अहमिति** ॥ २ ॥

---

१. विवेकात्सत्वोद्रेक—मा
२. रेकं न तिष्ठति—मा
३ उपचित मा

सदा च भूतेषु समोऽस्मि केवलो यथा च खं सर्वगमक्षरं शिवम् ।
निरन्तरं निष्कलमक्रियं परं ततो न मेऽस्तीह फलं तवेहितैः ॥ ३ ॥
अहं ममैको न मदन्यदिष्यते तथा न कस्याप्यहमस्म्यसङ्गतः ।
असङ्गरूपोऽहमतो न मे त्वया कृतेन कार्यं तव चाद्वयत्वतः ॥ ४ ॥
फले च हेतौ च जनो विषक्तवान् इति प्रचिन्त्याहमतो विमोक्षणे ।
जनस्य संवादमिमं प्रक्लृप्तवान् स्वरूपतत्त्वार्थविबोधकारणम् ॥ ५ ॥
संवादमेतं यदि चिन्तयेन्नरो विमुच्यतेऽज्ञानमहाभयागमात् ।
विमुक्तकामश्च तथा जनः सदा चरत्यशोकः सम आत्मवित्सुखी ॥ ६ ॥

॥ सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गन्धादेरुत्तरोत्तरम् ।
प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणतः ॥ १ ॥

ब्रह्मणो विशेषराहित्येन सदाविमुक्तत्वादिसिद्धावपि आत्मनो विशेषदर्शनाद्विमुक्तत्वाद्ययोगान्न ब्रह्मात्मनोरैक्योपपत्तिरित्याशङ्क्यात्मनोऽपि वस्तुतो विशेषो नास्तीति दृष्टान्तेन साधयति—**सदेति**॥३॥

ब्रह्मभूतस्य तव उपयोगाभावेऽपि मच्चेष्टया त्वत्सम्बन्धिनो गुणभूतस्य प्रधानभूतस्य वा क्वचित्कश्चिदुपयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**अहमिति**। अहमेकस्तस्मान्मत्तोऽन्यन्मम नेष्यते गुणभूतम्। तथा प्रधानभूतस्य कस्यापि न गुणभूतोऽस्मि। कस्मात्? [1]असङ्गत्वात्। हेतुमुक्तमनूद्य फलितं कथयति—[2]असङ्गेति। ब्रह्मात्माविद्याविजृंभितत्वात्परमार्थतो मनसो व्यापारायोगादपि प्रशान्तिरेव प्रत्यगात्मनि तस्य युक्तेत्याह—**तव चेति** ॥ ४ ॥

ननु कृतार्थेनाचार्येण किमित्येवं प्रकरणं प्रणीतम्? नहि तस्य ख्यात्याद्यपेक्षा सम्भवति, तत्राह—**फले चेति**। अतो हेतुफलात्मनः संसारादिति यावत्। सम्वादस्य [3]स्वरूपमाचष्टे—**स्वरूपेति**। स्वस्यात्मनो यद्रूपं तस्य तत्त्वार्थो ब्रह्मत्वम्। तस्य स्पष्टत्वपरिज्ञाने कारणं पदार्थविवेकद्वारा सम्वादः ॥ ५ ॥

यस्मादात्मनो ब्रह्मत्वाधिगतौ हेतुरयं कल्पितः संवादस्तस्माद्यस्तन्निष्ठः स ब्रह्मात्मज्ञानावाप्त्या जीवन्नेव कृतकृत्यः स्यादित्याह—**संवादमिति**। विशिष्टफलत्वान्मुमुक्षुणाऽस्य संवादस्य सर्वदाऽनुसन्धातव्यता सिध्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ चितिस्वरूपप्रकरणम् विवृतमष्टमम् ॥

॥ सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् ॥

यस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणो वाक्योत्थज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या मुक्तिरुच्यते तस्य सर्वान्तरत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वं व्यापित्वं च व्याख्यातुं प्रकरणान्तरमवतारयति—**सूक्ष्मतेति**। पृथ्वी गन्धशब्देनोच्यते गन्धादेरारभ्य प्रत्यगात्मपर्यन्तेषु पदार्थेषु पूर्वस्य पूर्वस्य त्यागेनोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्भागे सूक्ष्मत्वं व्यापित्वं चेत्युभयं ज्ञातव्यम्। तथा च प्रत्यगात्मनि सर्वान्तरे निरतिशयातिसूक्ष्मत्त्वादि सिद्धयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१. असंगतत्वात् मा २. असंगतेति—मा ३. वैशिष्टयम्—क.

शारीरा पृथिवी तावद्यावद्बाह्या प्रमाणतः ।
अम्ब्वादीनि च तत्त्वानि तावज्ज्ञेयानि कृत्स्नशः ॥ २ ॥
वाय्वादीनां यथोत्पत्तेः पूर्वं खं सर्वगं तथा ।
अहमेकः सदा शुद्ध[1]श्चिन्मात्रः सर्वगोऽद्वयः ॥ ३ ॥
ब्रह्माद्याः स्थावरान्ता ये प्राणिनो मम पूः स्मृताः ।
कामक्रोधादयो दोषा जायेरन्मे कुतोऽन्यतः ॥ ४ ॥
भूतदोषैः सदाऽस्पृष्टं सर्वभूतस्थमीश्वरम् ।
नीलं व्योम यथा बालो दुष्टं मां वीक्षते जनः ॥ ५ ॥
मच्चैतन्यावभास्यत्वात्सर्वप्राणिधियां सदा ।
पूर्मम प्राणिनः सर्वे सर्वज्ञस्य विपाप्मनः ॥ ६ ॥
जनिमज्ज्ञानविज्ञेयं स्वप्नज्ञानवदिष्यते
नित्यं निर्विषयं ज्ञानं तस्माद्द्वैतं न विद्यते ॥ ७ ॥

कथं पुनरध्यात्ममधिदैवतं च ज्ञानं तस्य च प्रत्यगात्मावसानत्वं उभयत्र पृथिव्यादीनां भेदेन[2] प्रथमानत्वादित्याशङ्क्याह—**शारीरेति** । अध्यात्माधिदैवाधिभूतविभक्तानां पृथिव्यादीनामेकाज्ञानविजृम्भितानामेकत्वादेकप्रयत्नेन प्रविलापनोपपत्तेः । सर्वत्र प्रत्यक्त्वानुगमात्प्रत्यगात्मावसानत्वं ज्ञानस्य युक्तमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु ज्ञानस्य प्रत्यगात्मावसानमयुक्तम् । प्रत्यक्त्वस्य पराचीनविकारापेक्षया तदभावे भावानुपपत्तेरित्याशङ्क्य चिन्मात्रत्वात्प्रत्यक्त्वस्य विकारापेक्षाभावाद्युक्तं ज्ञानस्य तदवसानत्वमित्याह—**वाय्वादीनामिति** ॥ ३ ॥

प्रतिशरीरमात्मभेदोपलब्धेर्न तवैकत्वमित्याशङ्क्य सर्वदेहानां मयैवात्मवत्त्वान्मदेकत्वमविरुद्धमित्याह—**ब्रह्माद्या इति** । तथापि न ते चिन्मात्रत्वं, रागद्वेषादिदोषोपलब्धेरित्याशङ्क्य मद्व्यतिरिक्ताभावान्मैवमित्याह—**कामेति** ॥ ४ ॥

प्रत्यगात्मनो निर्दोषत्वमसिद्धं संसारदोषस्य प्रत्यक्षत्वादित्याशङ्क्याकाशस्य नीलादिप्रतिभासवदात्मनो दुष्टताप्रतिभासस्याविवेकमूलत्वान्न वस्तुतो दुष्टत्वाशङ्केत्याह—**भूतदोषैरिति** ॥ ५ ॥

सर्वदोषराहित्ये तव सर्वे प्राणिनो **विगतपुण्यापुण्यस्य** पुरमिति कथमित्याशङ्क्याह—**मच्चैतन्येति** ॥ ६ ॥

तर्हि भास्यभासकभेदादद्वैतासिद्धिरित्याशङ्क्याह—**जनिमदिति** । कार्यत्वाद्दृश्यत्वाच्च जागरितवस्तुजातं[3] स्वप्नज्ञानज्ञेयवन्मिथ्या तेन द्वैतस्य वस्तुतोऽसत्त्वादात्मस्वरूपं ज्ञानं विषयनिरपेक्षं कूटस्थमद्वितीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१. सर्वः—पा. २. दीनामभेदेन—मा ३. जागरितं—क.

ज्ञातुर्ज्ञातिर्हि नित्योक्ता सुषुप्ते त्वन्यशून्यतः ।
जाग्रज्ज्ञातिस्त्वविद्यातस्तद्ग्राह्यं चासदिष्यताम् ॥ ८ ॥
रूपवत्त्वाद्यसत्त्वान्न दृष्टयादेः कर्मता यथा ।
एवं विज्ञानकर्मत्वं भूम्नो नास्तीति गम्यते ॥ ९ ॥

॥ दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् ॥ १० ॥

दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् ।
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्त ॐ ॥ १ ॥
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः सम्पूर्णभूमा त्वज आत्मनि स्थितः ॥ २ ॥
अजोऽमरश्चैव तथाऽजरोऽमृतः स्वयंप्रभः सर्वगतोऽहमद्वयः ।
न कारणं कार्यमतीव निर्मलः सदैकतृप्तश्च ततो विमुक्त ॐ ॥ ३ ॥

स्वरूपज्ञानस्यापि ज्ञानत्वाज्ज्ञेयसापेक्षत्वमित्याशङ्क्य श्रुतिविरोधान्मैवमित्याह—**ज्ञातुरिति** । किं च सुषुप्ते विविधकरणोपरमेऽपि चैतन्यस्य तत्साक्षित्वेन विद्यमानत्वान्नित्यमेव स्वरूपज्ञानमित्याह—**सुषुप्ते त्विति** । करणोपरतिवद्विषयस्यापि "न तु तद्द्वितीयमस्ती"ति निषिद्धत्वात् तत्र सर्वविषयज्ञानायोगात्कूटस्थमेव ज्ञानं सिद्धमित्यर्थः । तथापि जागरिते ज्ञानज्ञेयविभागोऽस्तीत्याशङ्क्याह—**जाग्रदिति** । जागरिते यज्जनिमद् ज्ञानं ज्ञेयं च तदुभयमविद्याकार्यत्वान्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

द्रष्टव्यादिश्रुतेरात्मनोऽपि ज्ञेयत्वेन रजतादिवदसत्त्वमित्याशङ्क्याह—**रूपवत्त्वादीति** । अतो द्रष्टव्यादिश्रुतेरात्मनो ज्ञानकर्मत्वे नास्ति तात्पर्यमिति शेषः । तथापि 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादिना भूम्नोऽन्यदर्शनादिनिषेधेनात्मनो दर्शनाद्यभ्यनुज्ञानात्तदसत्त्वं दृश्यत्वादाशङ्कितव्यमित्याशङ्क्याह—**एवमिति** । 'यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादि' वाक्यस्य चक्षुरादिद्वारा भ्रमप्राप्तान्यदर्शनादिनिवृत्तिपरत्वाद्भूम्नो दर्शनादिकर्मत्वापादकत्वायोगादविषयो नित्यो भूमा प्रत्यगात्मा सर्वान्तरः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

॥ व्याकृतमदःसूक्ष्मताप्रकरणं नवमम् ॥

॥ दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् ॥

प्रकृतस्याविषयस्य प्रत्यगात्मनो ज्ञानमविषयत्वेनैव भवतीति स्वानुभवानुरोधेन प्रकटयन्प्रकरणान्तरं प्रस्तौति—**दृशीति** । तच्चेदमुक्तमात्मस्वरूपमोङ्कारद्वारा मुमुक्षुप्रतिपत्तिगोचरतामाचरतीति सूचयति—**ओमिति** ॥ १ ॥

दृशेर्दृश्यसम्बन्धादशुद्धत्वं विक्रियावत्त्वं चेत्यतो नाकाशवदलेपकत्वादिसिद्धिरित्याशङ्क्यात्मस्वरूपत्वाद्दृशेः दृश्यनिरपेक्षत्वान्मैवमित्याह—**दृशीति** । आत्मनो विकारहेतुर्विषयो नास्तीत्यत्र हेतुमाह—**पुर इति** ॥ २ ॥

आत्मनो जन्माभावेऽपि जरादिविकारान्तरं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**अज इति** । आचार्योपदिष्टमात्मस्वरूपं ज्ञात्वा स्वकीयं ज्ञानं ज्ञापयितुं भवत्येवमेवेति शिष्योऽनुजानाति—**ओमिति** ॥ ३ ॥

सुषुप्तजाग्रत्स्वपतश्च दर्शनं न मेऽस्ति किञ्चित्तु मतेर्हि मोहनम्[1] ।
स्वतश्च तेषां परतोऽप्यसत्त्वतस्तुरीय एवास्मि सदादृगद्वयः ॥ ४ ॥
शरीरबुद्धीन्द्रियदुःखसंततिर्न मे न चाहं मम निर्विकारतः ।
असत्त्वहेतोश्च तथैव संततेरसत्त्वमस्याः स्वपतो हि दृश्यवत् ॥ ५ ॥
इदं तु सत्यं मम नास्ति विक्रिया विकारहेतुर्न हि मेऽद्वयत्वतः ।
न पुण्यपापे न च मोक्षबन्धने न चास्ति वर्णाश्रमताऽशरीरतः ॥ ६ ॥
अनादितो निर्गुणतो न कर्म मे फलं च तस्मात्परमोऽहमद्वयः ।
यथा नभः सर्वगतं न लिप्यते तथा ह्यहं देहगतोऽपि सूक्ष्मतः ॥ ७ ॥
सदा च भूतेषु समोऽहमीश्वरः क्षराक्षराभ्यां परमो ह्यथोत्तमः ।
परात्मतत्त्वं च तथाऽद्वयोऽपि सन् विपर्ययेणाभिमतस्त्वविद्यया ॥ ८ ॥
अविद्यया भावनया च कर्मभिर्विविक्त आत्माऽव्यवधिः सुनिर्मलः ।
दृगादिशक्तिप्रचितोऽहमद्वयः स्थितः स्वरूपे गगनं यथाऽचलम् ॥ ९ ॥

ननु दृशेः स्थानत्रयेऽन्यथा प्रथमानस्य कथमविक्रियात्मत्वं तत्राह—**सुषुप्तेति** । मोहनमविवेकादारोपितमिदं दर्शनमित्यत्र हेतुमाह—**स्वतश्चेति** । जागरितादिस्थानानां स्वेन रूपेण निरूप्यमाणानां रज्जुसर्पादिवदसत्त्वात्परतोऽपि चिद्रूपेण विचार्यमाणानां रज्जुसर्पादिवत् सत्त्वाभावात्प्रतीतेरारोपमात्रत्वसिद्धेरित्यर्थः ! आत्मा तर्हि किंलक्षणस्तत्राह—**तुरीय इति** । यस्त्ववस्थात्रयसाक्षी अद्वय एवास्मीत्यर्थः ॥ ४ ॥

यदद्वयशब्देन निर्विशेषत्वमुच्यते तदयुक्तमात्मनः शरीरादिसम्बन्धस्य प्रत्यक्षत्वादित्याशङ्क्याह—**शरीरेति** । तथैव स्वरूपत्वं धर्मत्वं वा नात्मन इत्यर्थः । संततेरसत्वं साधयति—**असत्वमस्या इति** । स्वपतः स्वप्नावस्थायां दृश्यमानशरीरवज्जाग्रच्छरीरादेस्तत्सन्ततेश्च मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

शरीरादिसन्ततेर्दृश्यत्वेन मिथ्यात्वं चेदात्मा निर्विशेषः शुद्धश्चेत्ययमर्थोऽपि दृश्यत्वादेव मिथ्या स्यादित्याशङ्क्याह—**इदमिति** । कर्म वा तत्फलं वा तद्धेतुर्वा विक्रियाहेतुस्तवास्ति तत्कुतोऽद्वयत्वमित्याशङ्क्याह—**नेत्यादिना** । आत्मनो यदुक्तं पुण्यापुण्यवैधुर्यं तदुपपादयति—**अनादीति** । परमत्वं संसारिभ्योऽविद्याकल्पितेभ्यो विलक्षणत्वम् । ननु तव मायाप्रत्युपस्थापितेषु देहेष्वन्तरनुप्रविष्टस्य तद्दोषैर्दूषितत्वसम्भवात्कुतः संसारिभ्यो वैलक्षण्यं तत्राह—**यथेति** ॥ ७ ॥

ननु देहानां वैषम्यदर्शनादात्मनोऽपि देहेषु प्रविष्टत्वाद्वैषम्यं स्यादित्याशङ्क्य व्यवहारतो देहानुप्रवेशेऽपि परमार्थतस्तदभावान्नैवमित्याह—**सदेति** । हिशब्दो हेत्वर्थः । अथशब्दस्तस्मादर्थः । एवंविधश्चेदात्मा कथं तर्हि विपरीतरूपप्रतिभानमित्याशङ्क्याह—**तथेति** । विपर्ययेण मिथ्याज्ञानेन तत्कारणाविद्ययाऽवच्छिन्नस्ततो नावभासत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अविद्यामूलेन मिथ्याज्ञानेनावृतश्चेदात्मा तर्हि तस्याविद्यादिसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—**अविद्ययेति** । अव्यवधिर्व्यवधायकेनाच्छादकेन शून्यः । आत्मनो यथोक्तलक्षणत्वे कथं द्रष्टा श्रोतेत्यादि-

---

१. स्वमिवेह मोहनम् ।—पा०

अहं परं ब्रह्म विनिश्चयात्मदृङ् न जायते भूय इति श्रुतेर्वचः ।
न चैव बीजेऽप्यसति प्रजायते फलं न जन्मास्ति ततो ह्यमोहता ॥१०॥

ममेदमित्थं च तथेदमीदृशं तथाहमेवं न परो न वान्यथा ।
विमूढतैवं न जनस्य कल्पना सदा समे ब्रह्मणि चाद्वये शिवे ॥११॥

यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मलं महात्मनां तत्र न शोकमोहता ।
तयोरभावे न हि जन्म कर्म वा भवेदयं वेदविदां विनिश्चयः ॥१२॥

सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयं तु पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥१३॥

इतीदमुक्तं परमार्थदर्शनं मया हि वेदान्तविनिश्चितं परम् ।
विमुच्यतेऽस्मिन् यदि निश्चितो भवेन्न लिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ॥१४॥

विशेषव्यवहारस्तस्मिन्नित्याशङ्क्याविद्यामूलान्तःकरणपरिणामदृगादिशक्तिसम्बन्धादित्याह—**दृगादीति**। दर्शनश्रवणादिशक्तिभिश्चक्षुरादिद्वारजन्याभिर्बुद्धिवृत्तिभिः प्रचितः उपचित इवाहं अतस्तत्सम्बद्ध इवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

यथोक्तप्रत्यगात्मतत्त्वपरिज्ञाने पुनरावृत्तिरहितं कैवल्यं फलमित्याह—**अहमिति**। श्रुतेर्वचो "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती"त्यादि। श्रुतिसिद्धेऽर्थे युक्तिमपि समुच्चिनोति—**न चैवेति**। सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति—**न जन्मेति**। ततो ब्रह्मात्मज्ञानादमोहता मूलभूतमोहाभावो यतस्ततो जन्मादिलक्षणो विचित्रः संसारो मोहमूलो न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

ब्रह्मात्मज्ञानान्मोहनिवृत्तिद्वारा निवर्त्यं विचित्रं संसारमेव मोहकार्यं विवृणोति—**ममेति**। विचित्रस्य संसारस्याज्ञानकार्यत्वमुक्त्वा ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तन्निवृत्तिं स्फुटयति—**यदिति**। तयोः शोकमोहयोरित्यर्थः ॥ १२ ॥

"भिद्यते हृदयग्रन्थिरि"त्यादिशास्त्रवशा[1]दात्मविदो मुक्तिरुक्ता। संप्रत्यात्मविदः स्वरूपमाह—**सुषुप्तवदिति**। विक्षेपदशायामप्रच्युतात्मयाथात्म्यदर्शनस्तत्त्वविदामुत्तमो नान्यो ज्ञातृत्वकर्तृत्वाभिमानीत्यर्थः ॥ १३ ॥

इह वेदान्तशास्त्रविषये शास्त्रन्यायानुसारेण स्वानुभवं प्रदर्श्येदानीमस्मिन्दर्शने परिनिष्ठितस्य कृतकृत्यता भवतीत्याह—**इतीदमिति** ॥ १४ ॥

॥ विवृतं दृशिस्वरूपप्रकरणं दशमम् ॥

---

१. मु—त्यादिवशात् पा०

॥ ईक्षितृत्वप्रकरणम् ॥ ११ ॥

ईक्षितृत्वं स्वतःसिद्धं जन्तूनां च ततोऽन्यता ।
अज्ञानादित्यतोऽन्यत्वं सदसीति निवर्त्यते ॥ १ ॥
एतावद्ध्यमृतत्वं न किंचिदन्यत्सहायकम् ।
ज्ञानस्येति ब्रुवच्छास्त्रं सलिङ्गं कर्म बाधते ॥ २ ॥
सर्वेषां मनसो वृत्तमविशेषेण पश्यतः ।
तस्य मे निर्विकारस्य विशेषः स्यात्कथंचन ॥ ३ ॥
मनोवृत्तं मनश्चैव स्वप्नवज्जाग्रतीक्षितुः ।
संप्रसादे द्वयासत्त्वाच्चिन्मात्रः सर्वगोऽव्ययः ॥ ४ ॥
स्वप्नः सत्यो यथाऽऽबोधाद्देहात्मत्वं तथैव च ।
प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वं जाग्रत्स्यादाऽऽत्मवेदनात् ॥ ५ ॥
व्योमवत्सर्वभूतस्थो भूतदोषैर्विवर्जितः ।
साक्षी चेताऽगुणः शुद्धो ब्रह्मैवास्मि स केवलः ॥ ६ ॥

॥ ईक्षितृत्वप्रकरणम् ॥

ननु ब्रह्मात्मैक्यज्ञानान्मुक्तिरित्ययुक्तम् । ब्रह्मात्मनोर्विरुद्धस्वभावत्वेनैक्यायोगात्तेन कर्मणा मोक्षस्तत्समुच्चिताद्वा ज्ञानादित्याशङ्क्य ज्ञानादेव मुक्तिरिति प्रतिपादयितुं प्रकरणान्तरं प्रस्तौति—**ईक्षितृत्वमिति** । सर्वेषामेव प्राणिनां चिद्रूपत्वं स्वाभाविकम् । ततश्चिद्रूपादन्यत्वं कर्तृत्वादिलक्षणमज्ञानकृतमित्यतस्तत्त्वमसिवाक्यार्थज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या कर्तृत्वादिनिवृत्तेर्मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ १ ॥

ज्ञानान्मोक्षो भवन्नपि कर्मसापेक्षात्ततो भवतीत्याशङ्क्याह—**एतावदिति** । लिङ्गशब्देन हेतुरुच्यते । ज्ञानिनः सहेतुकर्मानुपपत्तेर्न तदपेक्षात् ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥

ज्ञानिनो न सम्भवति कर्मेत्यत्र सर्वमनोवृत्तिसाक्षिणो जात्याद्यभिमानाभावं हेतुं करोति—**सर्वेषामिति** । विशेषो जात्याद्यभिमानः । कथंचनेत्याक्षेपो विवक्षितः ॥ ३ ॥

कथं मनोवृत्तं पश्यतीत्युक्ते दृष्टान्तपूर्वकं स्पष्टयति—**मन इति** । यथा स्वप्नावस्थायां मनः सवृत्तिकं पश्यति तथा जागरितेऽपि पश्यतो नैव विशेषः सम्भवतीति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धः । ननु विकाराभावेऽपि नात्मनोऽद्वितीयत्वं मनसस्तदर्थस्य च सत्त्वादित्याशङ्क्याह—**सम्प्रसादेति** ॥ ४ ॥

बाह्यान्तरद्वैतासत्त्वे लौकिकवैदिकव्यवहारविरहः स्यादिति चेन्नेत्याह—**स्वप्न इति** । यथा स्वप्नी जाग्रद्बोधोदयपर्यन्तं सत्यत्वेन व्यवह्रियते तथा जाग्रदवस्थायां देहादौ मिथ्यात्माभिमाने सति प्रत्यक्षादेः सर्वस्यात्मज्ञानात्प्रागवस्थायां प्रमाणत्वमतो नाविद्यावस्थायां व्यवहारविरहापत्तिरित्यर्थः ॥४॥

तर्हि विद्यावस्थायां व्यवहारासिद्धिरित्याशङ्क्य तदा व्यवहारराहित्यमिष्टमेवेत्याह—**व्योमेति** । **साक्षी** अज्ञानतत्कार्ययोः स्वाभासोदयद्वारेणावभासकश्चिद्रूपः शुद्धोऽज्ञानरहितः । **केवलो**ऽवस्थात्रयरहितः ॥ ६ ॥

नामरूपक्रियाभ्योऽन्यो नित्यमुक्तस्वरूपवान् ।
अहमात्मा परं ब्रह्म चिन्मात्रोऽहं सदाऽद्वयः ॥ ७ ॥
अहं ब्रह्मास्मि कर्ता च भोक्ता चास्मीति ये विदुः ।
ते नष्टा ज्ञानकर्मभ्यां नास्तिकाः स्युर्न संशयः ॥ ८ ॥
धर्माधर्मफलैर्योग इष्टोऽदृष्टो यथाऽऽत्मनः ।
शास्त्राद्ब्रह्मत्वमप्यस्य मोक्षो ज्ञानात्तथेष्यताम् ॥ ९ ॥
या माहारजनाद्यास्ता वासनाः स्वप्नदर्शिभिः ।
अनुभूयन्त एवेह ततोऽन्यः केवलो दृशिः ॥१०॥
कोशादिव विनिष्कृष्टः कार्यकारणवर्जितः ।
यथाऽसिर्दृश्यते स्वप्ने तद्वद्बोद्धा स्वयंप्रभः ॥११॥
आपेषात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य स्वाभाविकं पदम् ।
उक्तं नेत्यादिवाक्येन कल्पित यापनेतृणा ॥१२॥

आत्मनो यदुक्तं केवलत्वं तदेव व्यनक्ति— नामेति ॥ ७ ॥

आत्मनो यद्यपि ब्रह्मत्वं तथापि नाद्वयत्वमहंब्रह्मास्मीतिवदहं कर्ता भोक्ता वाऽस्मीति समुच्चय-वादिनां प्रतिपत्तेर्दुर्वारत्वादित्याशङ्क्याह—अहं ब्रह्मेति । विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या कर्मकाण्डाज्ज्ञानकाण्डाच्च बहिर्मुखत्वेन सर्वपुरुषार्थायोग्यत्वं फलितमाह—नास्तिकाः स्युरिति ॥ ८ ॥

ननु ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपत्तुं न शक्यते । तादात्म्यश्रुतीनामन्यपरत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—**धर्मेति** । यथाऽऽत्मनो मानान्तरादहष्टोऽपि धर्मफलैरधर्मफलैश्च सुखदुखादिभिः सम्बन्धः शास्त्र-प्रामाण्यादिष्यते । तथा तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्याद्ब्रह्मत्वं तज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तदात्मनैवावस्थानं कैवल्यं चाऽऽस्थेयं शास्त्रप्रामाण्याविशेषादित्यर्थः ॥ ९ ॥

मानान्तराविरोधादुपपद्यते न तथा ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षदृष्टकर्तृत्वादि-
नन्वात्मनो धर्माधर्मफलयोगो कर्तृत्वादेरध्यस्तत्त्वं साधयति—**या इति** । या हि स्वप्नावस्थायां
विरोधादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनात्मनि श्रुतिसिद्धवासना लिङ्गाश्रयाः स्वप्नदर्शिभिरुपलभ्यन्ते । ताभ्यो लिङ्गसहिताभ्यो दृश्याभ्यो द्रष्टाऽऽत्मा दृशिस्वभावो विलक्षणः उपलक्ष्यते । तथैव जागरिते कर्तृत्वादीनामपि दृश्यत्वान्न द्रष्टरि सम्भवोऽस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

आत्मनः स्वप्नावस्थायां दृश्यविलक्षणत्वेन प्रतीतिमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**कोशादिति** । यथा चासिरुक्तलक्षणो असिर्यथा कोशान्निष्कृष्टस्तथा आत्मा[1] कार्यात्कारणाच्च विलक्षणो दृश्यते । न च तस्य दृश्यत्वान्मिथ्यात्वम् । दृश्यते तथाऽत्मापि स्वप्नसंस्काराश्रयसूक्ष्मदेहविलक्षणो दृश्यते । तस्य स्वयंप्रभत्वेन स्वमहिम्ना प्रतीतेरिष्टत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु कुतोऽस्य स्वयंप्रकाशत्वं ब्रह्मविलक्षणत्वादित्याशङ्क्य श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह—**आपेषादिति** ॥ १२ ॥

---

१. निकृष्टः मा० ।

महाराजादयो लोका मयि यद्वत्कल्पिताः ।
स्वप्ने, तद्वद्द्वयं विद्याद्रूपं वासनया सह ॥१३॥

देहलिङ्गात्मना कार्या वासनारूपिणा क्रियाः ।
नेति नेत्यात्मरूपत्वान्न मे कार्या क्रिया क्वचित् ॥१४॥

न ततोऽमृतताऽऽशास्ति कर्मणोऽज्ञानहेतुतः ।
मोक्षस्य ज्ञानहेतुत्वान्न तदन्यदपेक्षते ॥१५॥

अमृतं चाभयं नार्तं नेतीत्यात्मा प्रियो मम ।
विपरीतमतोऽन्यद्यत् त्यजेत्तत्सक्रियं ततः ॥१६॥

आपेषात्पाणिपेषात् "तं पाणिनाऽऽपेषं बोधयाञ्चकारे" त्यारभ्य "स होत्तस्थौ" इति श्रुतेः ।[1] प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य प्राणादिविलक्षणस्येति कल्पितस्यापनेतृणे[2]त्यत्र संसारस्यात्मनि समारोपितत्त्वमुक्तम् । तदेव दृष्टान्तेन साधयति—**महाराजेति** । "तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण"[3] इत्यादि स्वप्नदशायां निर्दिष्टलोका भोग्यविशेषा अपि स्वप्नदृशि यथा कल्पितास्तद्वद्रूपद्वयं मूर्तामूर्तलक्षणं वासनया सह मयि कल्पितं विद्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वप्नप्रपञ्चवज्जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि प्रत्यगात्मनि कल्पितत्वे सिद्धे प्रत्यगात्माभिज्ञस्य कर्मासंभवः सिद्धयतीत्याह—**देहेति** ॥ १४ ॥

अज्ञानमूलत्वे कर्मणः सिद्धे न तस्मादमृतत्वमपेक्षितव्यमित्याह—**नेति** । भवतु ज्ञानममृतत्त्व-साधनं तथापि तदेव सहायत्वेन कर्मापेक्षतामित्याशङ्क्य तस्याज्ञाननिवृत्तौ निरपेक्षत्वान्नैवमित्याह—**मोक्षस्येति** ॥ १५ ॥

कर्मसाध्यं चेदमृतत्त्वं तदाऽऽर्तं सभयं च स्यान्न तथेष्टमित्याह—**अमृतमिति** । यद्यपि ब्रह्माभयं अनार्तं अकर्मसाध्यं च तथापि प्रियस्य भोक्तुरमृतत्त्वं कर्मसाध्यमित्याशङ्क्याह—**नेतीति** । यो मम प्रियो भोक्तृत्वेनाभिमतः स नेतीत्यात्मा निर्विशेषब्रह्मस्वरूपो न ततोऽन्यस्तस्मान्न मोक्षः कर्मसाध्यः स्यादित्यर्थः । अज्ञानादात्मनि संसारस्याध्यस्तत्वे सिद्धे फलितमाह—**विपरीतमिति** । अतोऽस्माद्-ब्रह्मात्मनोऽन्यद्विरुद्धं रूपं यत्क्रियासहितं तत्ततो ब्रह्मात्मज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या परित्यजेत् । तस्माद्ब्रह्मात्मा-ज्ञानमूलस्य संसारस्य ब्रह्मात्मज्ञानादेव केवलान्निवृत्तिरुपपन्नेत्यर्थः ॥ १६ ॥

॥ व्याकृतमीक्षितृत्वप्रकरणमेकादशम् ॥

---

१. बृ० २. १ ।
२. अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेति-इति वाक्यं कल्पितप्रपञ्चनिषेधकम् ।
३. बृ० २. १ ।

॥ प्रकाशप्रकरणम् ॥ १२ ॥

प्रकाशस्थं यथा देहं सालोकमभिमन्यते ।
द्रष्ट्राभासं तथा चित्तं द्रष्टाऽहमिति मन्यते ॥ १ ॥

यदेव दृश्यते लोके तेनाभिन्नत्वमात्मनः ।
प्रपद्यते ततो मूढस्तेनात्मानं न विन्दति ॥ २ ॥

दशमस्य नवात्मत्वप्रतिपत्तिवदात्मनः ।
दृश्येषु तद्वदेवायं मूढो लोको न चान्यथा ॥ ३ ॥

त्वं कुरु त्वं तदेवेति प्रत्ययावेककालिकौ ।
एकनीडौ कथं स्यातां विरुद्धौ न्यायतो वद ॥ ४ ॥

॥ प्रकाशप्रकरणम् ॥

यद्ययं भोक्ताऽऽत्मा निर्विशेषरूपोऽङ्गीक्रियते तर्हि किमित्यात्मानं तथैव न विजानातीत्याशङ्क्य साभासान्तःकरणाद्विवेकान्न याथात्म्येनात्मानमात्मा प्रत्येतीति सदृष्टान्तं दर्शयति—**प्रकाशस्थमिति**। यथा प्रभूते प्रकाशे व्यवस्थितं स्थूलं शरीरं ततो विलक्षणमपि तेनालोकेन व्याप्तमालोकाविशिष्टं लोको मन्यते तथाऽयं द्रष्टाऽऽत्मा स्वाभासविशिष्टं चित्तमहमिति मन्यमानो न याथात्म्येनात्मानमवगच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

आत्मनः साभासान्तःकरणा[1]विवेकमुक्त्वा तद्द्वारा देहपर्यन्तमविवेकं दर्शयन्नात्माप्रतिपत्तिमेव प्रदर्शयति—**यदेवेति**। यद्धि साभासचिताविविक्तमिन्द्रियादिदेहपर्यन्तं व्यवहारभूमावुपलभ्यते तेनेन्द्रियादिना द्रष्टुरभिन्नत्वं सर्वत्र चितादौ देहान्ते चिदाभासप्रतीतेरयमात्मा प्रत्येति। तस्माद्देहादेरात्मनश्चान्योन्यमध्यासकर्ता मूढः सन् मौढ्येनैव हेतुना नात्मानं ब्रह्मत्वेन निश्चिनोतीत्यर्थः ॥२॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—**दशमस्येति**। यथा लोके वस्तुतो दशमस्यात्मनो बालकस्य स्वव्यतिरिक्तेषु नवसु बालकेषु व्यापृतचित्तत्वात्तेष्वेव सत्त्वप्रतिपत्तिर्दशमस्तु नास्त्येवेति भ्रान्तिरुपलभ्यते तथैवायं लोको दृश्येषु बुद्ध्यादिषु स्वविलक्षणेष्वेव तादात्म्यप्रतिपत्त्या मूढः शास्त्राचार्योपदेशरहित आत्मानं यथावन्नाधिगच्छति। तदाह—**न चान्यथेति**। बुद्ध्यादिष्वात्मवैपरीत्येन ब्रह्मास्मीति यथावदात्मानं न प्रत्येतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु प्रसङ्ख्यानादहमस्मि ब्रह्मेति यथावदात्माऽपरोक्षप्रतिपत्तेर्मोक्षः स्यादिति चेन्नेत्याह—**त्वमिति**[2] ॥ ४ ॥

---

१. करणादि- ख

२. ननु प्रत्यक्षश्रुत्योरविरोधाय प्रत्यगात्मन एव कर्तृत्वं ब्रह्मरूपत्वं चास्तु अत आह-त्वमिति—पदयोजनिका

देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य स्वभावतः ।
स्वापवत्तत्प्रहाणाय तत्त्वमित्युच्यते दृशेः ॥ ५ ॥

दृशेश्छाया यदारूढा मुखच्छायेव दर्शने ।
पश्यंस्तं प्रत्ययं योगी दृष्ट आत्मेति मन्यते ॥ ६ ॥

तं च मूढं च यद्यन्यं प्रत्ययं वेत्ति नो दृशेः ।
स एव योगिनां श्रेष्ठो नेतरः स्यान्न संशयः ॥ ७ ॥

विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता स त्वमित्युच्यते यतः ।
स स्यादनुभवस्तस्य ततोऽन्योऽनुभवो मृषा ॥ ८ ॥

दृशिरूपे सदा नित्ये दर्शनादर्शने मयि ।
कथं स्यातां ततो नान्य इष्यतेऽनुभवस्ततः ॥ ९ ॥

दुःखित्वादिज्ञानेन प्रत्यक्षेण शाब्दस्य ज्ञानस्य बाध्यत्वात्तदीयस्थैर्यार्थं प्रसङ्ख्यानं स्यादिति चेन्नेत्याह—**देहेति**। यद्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मिथ्याज्ञानवतो दुःखं कथं तर्हि तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्य वाक्योत्थज्ञानादित्याह—**तत्प्रहाणायेति** ॥ ५ ॥

अहमित्यात्मप्रत्ययेऽपि दुःखित्वप्रतिपत्तेर्न दुःखित्वमविवेककृतमित्याशङ्क्याहमिति प्रत्ययस्य कल्पितात्मविषयत्वान्नैवमित्याह—**दृशेरिति**। यथा मुखस्य छाया आदर्शशब्दिते दर्पणादौ दृश्यते तथैव दृशेरात्मनः छाया प्रतिबिम्बरूपा यस्मिन्नन्तःकरणे समारूढा प्रतीयते तदन्तःकरणमहंप्रत्ययशब्दितं साभासं पश्यन्नात्मा दृष्टो मयेत्माभासज्ञानवान् मन्यते। ततश्चाहमिति दर्शनस्य कल्पितात्मविषयत्वाद्युक्तं दुःखित्वस्याविवेकनिबन्धनत्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यदि साभासाहङ्कारं पश्यन्परमार्थदर्शी न भवति कस्तर्हि परमार्थदर्शीत्याशङ्क्याह—**तं चेति**। तमुपाधिभूतं प्रत्ययं परिणामिनं मूढं च मोहात्मकविवेकमन्यं च विवेकरूपं सुखदुःखादि च प्रति[1]साक्षित्वन वेत्ति न तु दृशेरात्मनः सम्बन्धित्वेनेदं सर्वं प्रतिपद्यते। स एव परमार्थदर्शी नेतरः पूर्वोक्तसाभासाहङ्कारदर्शीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वस्यात्मत्वेन प्रतीयमानो देहादिवदहङ्कारो यद्यनात्मत्वेन त्यज्यते तदाऽन्यस्य त्वमर्थस्याप्रतीतेस्तत्त्वमसिवाक्यस्य निरालम्बनत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**विज्ञात इति**। अतो यथोक्तं त्वमर्थमवलम्ब्य तत्त्वमसिवाक्यप्रवृत्तेर्न निरालम्बनत्वाशङ्केति शेषः। यतो विज्ञप्तिरूपः साक्षी त्वं तदसीति बोध्यते ततश्चात्मैवानुभवस्तस्य स्यात्। स्वरूपव्यतिरिक्तोऽनुभवस्तु साधनाधीनत्वान्मिथ्यैवेत्याह—**स स्यादिति** ॥ ८ ॥

घटादावतिरिक्तस्यानुभवस्य व्यक्तत्वादात्मनोऽपि तथा स्यादित्याशङ्क्य जडत्वाजडत्वाभ्यां विशेषोपपत्तेर्नैवमित्याह—**दृशीति**। आत्मनि सदा स्फुरदात्मके दर्शनादर्शनयोरयोगात्ततोऽतिरिक्तोऽनुभवो नास्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

---

१. यदि—मा

यत्स्थस्तापो रवेर्देहे दृशेः स विषयो यथा ।
सत्त्वस्थस्तद्वदेवेह दृशेः स विषयस्तथा ॥१०॥

प्रतिषिद्धेदमंशो ज्ञः खमिवैकरसोऽद्वयः ।
नित्यमुक्तः सदा शुद्धः सोऽहं ब्रह्मास्मि केवलः ॥११॥

विज्ञातुर्नैव विज्ञाता परोऽन्यः संभवत्यतः ।
विज्ञाताऽहं परो मुक्तः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥१२॥

यो वेदालुप्तदृष्टित्वमात्मनोऽकर्तृतां यथा ।
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः ॥१३॥

ज्ञातैवाहमविज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदेत्यपि ।
विवेकी प्रत्ययो बुद्धेर्दृश्यत्वान्नाशवान्यतः ॥१४॥

अलुप्ता त्वात्मनो दृष्टिर्नोत्पाद्या कारकैर्यतः ।
दृश्यया चान्यया दृष्ट्या जन्यतास्याः प्रकल्पिता ॥१५॥

सुखदुःखादियुक्तत्वेनात्मनो भानान्न नित्यदृशिमात्रत्वमित्याशङ्क्याह—**यत्स्थ इति**। यथा देहे रवेस्तापो भवन्प्रदेशविशेषाश्रितो दृश्यते। स च साश्रयो दृगात्मनो विषयोऽभ्युपगम्यते। तथैवेहापि व्यवहारभूमावन्तः करणनिष्ठः सुखदुःखादिस्तापः स्वीक्रियते। स च तद्वदेव स्वाश्रयेणान्तःकरणेन सह दृगात्मनो दृश्यतयाऽवतिष्ठते तस्माद्दुःखादेस्तापस्य साश्रयस्यात्मदृश्यत्वादात्मनिष्ठत्वशङ्का नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

आत्मनः सुखदुःखादियुक्तान्तः करणादिसम्बन्धाभावे फलितमाह—**प्रतिषिद्ध इति** ॥ ११ ॥

ननु विज्ञातुः सर्वदेहेषु भेदस्फुरणान्नाद्वयत्वं ब्रह्मत्वं वेत्याशङ्क्य तद्भेदस्याप्रामाणिकत्वान्नैवमित्याह—**विज्ञातुरिति** ॥ १२ ॥

सर्वदेहेष्वद्वयमात्मानं श्रुत्युपदेशानुरोधेन प्रतिपद्यमानस्यापि ब्रह्मविदस्मीत्यभिमानादस्ति सविशेषत्वमित्याशङ्क्याह—**य इति**। यः सर्वाभिमानं परित्यज्य निर्विशेषमात्मानं प्रागुक्तरीत्या साक्षात्करोति स ब्रह्मविदुच्यते। अभिमानलेशमपि भजमानो न तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वविशेषत्यागेऽपि ब्रह्मात्मज्ञानस्यात्मसम्बन्धिता दुर्वारेत्याशङ्क्याह—**ज्ञातैवेति**। उक्तस्य विवेकात्मकस्य प्रत्ययस्य साक्षिविषयत्वान्नाशित्वाच्च परिणामिबुद्धिधर्मत्वादात्मा निर्विशेषो ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वरूपत्वेनाभ्युगतापि दृष्टिरात्मनो नाशवतीत्याशङ्क्याह—**अलुप्तेति**। जन्यत्वप्रतीतेरसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्याह—**दृश्ययेति**। अन्तःकरणदृष्टेरात्मदृष्ट्याभासत्वात्तदविवेकादात्मदृष्टौ सर्वो व्यवहारः। वस्तुतः स्वात्मदर्शिनो न कश्चिद् व्यवहारोऽस्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

देहात्मबुद्ध्यपेक्षत्वादात्मनः कर्तृता मृषा ।
नैव किंचित्करोमीति सत्या बुद्धिः प्रमाणजा ॥१६॥
कर्तृत्वं कारकापेक्षमकर्तृत्वं स्वभावतः ।
कर्ता भोक्तेति विज्ञानं मृषैवेति सुनिश्चितम् ॥१७॥
एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वरूपेऽवगते सति ।
नियोज्योऽहमिति ह्येषा सत्या बुद्धिः कथं भवेत् ॥१८॥
यथा सर्वान्तरं व्योम व्योम्नोऽप्यभ्यन्तरो ह्यहम् ।
निर्विकारोऽचलः शुद्धोऽजरो मुक्तः सदाऽद्वयः ॥१९॥

॥ अचक्षुष्ट्वप्रकरणम् ॥ १३ ॥

अचक्षुष्ट्वान्न दृष्टिर्मे तथाऽश्रोत्रस्य का श्रुतिः ।
अवाक्त्वान्न तु वक्तिः स्यादमनस्त्वान्मतिः कुतः ॥ १ ॥
अप्राणस्य न कर्मास्ति बुद्ध्यभावे न वेदिता ।
विद्याविद्ये ततो न स्तश्चिन्मात्रज्योतिषो मम ॥ २ ॥

किञ्च मिथ्याज्ञानमूलत्वात्कर्तृत्वादिप्रतिभासस्य मिथ्यात्वादकर्त्रभोक्त्रात्मज्ञानस्य प्रमाणजन्यत्वेन बलवत्त्वाद् ब्रह्मात्मविदो न कश्चिद् व्यवहारोऽस्तीत्याह—देहात्मेति ॥ १६ ॥

इतश्च कर्तृत्वादि मिथ्याऽमिथ्या चाकर्तृत्वादीत्याह—कर्तृत्वमिति ॥ १७ ॥

पूर्वोक्तरीत्या वाक्यादापाततो ज्ञानेऽपि साक्षात्कारार्थं प्रसङ्ख्यानं कर्त्तव्यमिति चेत्तदयुक्तम् । उक्तप्रकारेण श्रवणमननाभ्यां ब्रह्मात्मलक्षणे गुरुप्रसादादेव साक्षान्निश्चिते प्रसङ्ख्यानादिशेषे नियोज्योऽहमिति न कथञ्चिदपि बुद्धिरुत्पद्येतेत्याह—एवमिति । प्रागवस्थायां यथोक्तज्ञानोत्पत्तेरस्ति नियोज्योऽहमिति बुद्धिरित्याशङ्क्य सापि कल्पितैवेत्याह—सत्येति ॥ १८ ॥

ब्रह्मविदो नियोज्यत्वादिबुद्धिर्न भवतीत्यत्र निर्विकारत्वादिकं हेतूकुर्वन्प्रकरणार्थमुपसंहरति—यथेति ॥ १९ ॥

॥ व्याख्यातं प्रकाशस्थप्रकरणं द्वादशम् ॥

॥ अचक्षुष्ट्वप्रकरणम् ॥

पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रसङ्गात्प्रत्यगात्मनः शुद्धत्वमचलत्वं चोक्तम् । तदेव स्पष्टीकर्तुं प्रकरणान्तरं प्रस्तौति—**अचक्षुष्ट्वादिति** । चक्षुरादिरहितत्वात्तत्तदिन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिरूपदृष्ट्यादिक्रियाविहीनत्वादात्मनो युक्तं निश्चलत्वेन शुद्धत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

कर्तृत्वज्ञातृत्वयोरभावाच्चात्मनो निश्चलत्वेन शुद्धता सिद्धेत्याह—**अप्रमाणस्येति** । बुद्धिसम्बन्धाभावेन ज्ञातृत्वाभावाच्चिन्मात्रस्यात्मनो विद्याऽविद्याऽसम्बन्धादपि सिद्धा शुद्धतेत्याह—**विद्येति** ॥ २ ॥

नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्याविचालिनः ।
अमृतस्याक्षरस्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ ३ ॥
जिघत्सा वा पिपासा वा शोकमोहौ जरामृती ।
न विद्यन्तेऽशरीरत्वाद्व्योमवद्व्यापिनो मम ॥ ४ ॥
अस्पर्शत्वान्न मे स्पृष्टिर्नाजिह्वत्वाद्रसज्ञता ।
नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञानाज्ञाने न मे सदा ॥ ५ ॥
या तु स्यान्मानसी वृत्तिश्चाक्षुष्का रूपरञ्जना ।
नित्यमेवात्मनो दृष्ट्या नित्यया दृश्यते हि सा ॥ ६ ॥
तथाऽन्येन्द्रिययुक्ता या वृत्तयो विषयाञ्जनाः ।
स्मृती रागादिरूपा च केवलाऽन्तर्मनस्यपि ॥ ७ ॥
मानस्यस्तद्वदन्यस्य दृश्यन्ते स्वप्नवृत्तयः ।
द्रष्टुर्दृष्टिस्ततो नित्या शुद्धाऽनन्ता च केवला ॥ ८ ॥
अनित्या साऽविशुद्धेति गृह्यतेऽत्राविवेकतः ।
सुखी दुःखी तथा चाहं दृश्ययोपाधिभूतया ॥ ९ ॥
मूढया मूढ इत्येवं शुद्धया शुद्ध इत्यपि ।
मन्यते सर्वलोकोऽयं येन संसारमृच्छति ॥१०॥

आत्मनो विद्याऽविद्याऽसम्बन्धेन शुद्धत्वमेव साधयति—**नित्येति** । विद्याविद्ये न स्यातामिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥

आत्मनः षडूर्मिसम्बन्धाभावादपि सिद्धा शुद्धतेत्याह—**जिघत्सेति** । अशरीरत्वादित्युपलक्षणम-प्राणत्वादमनस्त्वाच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

अनिषिद्धेन्द्रियनिषेधद्वारा तद्द्वारप्राप्तां दृष्ट्यादिविक्रियामात्मनि निषेधति—**अस्पर्शत्वादिति** । आत्मनो विद्याऽविद्ययोरभावे हेत्वन्तरमाह—**नित्येति** ॥ ५ ॥

आत्मनो दृष्ट्यादयो न सन्तीत्युक्तम् इदानीमात्मदृष्ट्या दृष्ट्यादीनां भास्यत्वमभिदधानो दृष्टेरात्मभास्यत्वात्ततोऽतिरेकं दर्शयति—**या त्विति** । चाक्षुष्का चक्षुर्द्वारजनिता । **रूपरञ्जना** रूपाकारा ॥ ६ ॥

चक्षुर्द्वारकवृत्तावुक्तन्यायं वृत्त्यन्तरेष्वतिदिशति—**तथेति** । केवला चक्षुरादिनिरपेक्षा मनस्यन्त-र्वर्तमाना वृत्तिः सर्वाऽपि दृश्यैवात्मदृष्ट्येति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

किञ्च स्वप्नावस्थायां विद्यमाना वृत्तयो मनोविपरिणामात्मिकास्ततो व्यतिरिक्तस्यैव द्रष्टुर्दृश्या यथा स्वीक्रियन्ते तथा जागरितेऽपि सर्वा दृष्ट्यो व्यतिरिक्तस्य द्रष्टुर्दृश्या दृश्यत्वाविशेषादित्याह—**मानस्य इति** । कूटस्थदृष्टिभास्य वे भास्यदृष्टीनां सिद्धे फलितमाह—**द्रष्टुरिति** ॥ ८ ॥

कूटस्था चेदात्मदृष्टिरिष्टा कथं तत्रान्यथा प्रथेत्याशङ्क्य वृत्तिमदन्तःकरणाविवेकादित्याह—**अनित्येति** ॥ ९ ॥

मिथ्याभिमानादेव संसारप्राप्तिरित्युक्तमेव व्यनक्ति—**मूढयेति** ॥ १० ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्रोक्तं सबाह्याभ्यन्तरं त्वजम् ।
नित्यमुक्तमिहात्मानं मुमुक्षुश्चेत्सदा स्मरेत् ॥११॥
अचक्षुष्कादिशास्त्राच्च नेन्द्रियाणि सदा मम ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चाथर्वणं वचः ॥१२॥
शब्दादीनामभावश्च श्रूयते मम काठके ।
अप्राणो ह्यमना यस्मादविकारी सदा ह्यहम् ॥१३॥
विक्षेपो नास्ति तस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥१४॥
अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तत्स्याद्द्वयं मम ।
अमनस्त्वाविकारित्वे विदेहव्यापिनो मम ॥१५॥
इत्येतद्यावदज्ञानं[तं] तावत्कार्यं ममाभवत् ।
नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य बुद्धस्य च सदा मम ॥१६॥
समाधिर्वाऽसमाधिर्वा कार्यं चान्यत्कुतो भवेत् ।
मां हि ध्यात्वा च बुद्ध्वा च मन्यन्ते कृतकृत्यताम् ॥१७॥

कथं तर्हि संसारनिवृत्तिरित्याशङ्क्य मुमुक्षुं शिक्षयति—**अचक्षुष्कादीति**। इह जन्तूनां मध्ये कश्चिन्मुमुक्षुः स्याच्चेत् स तर्हि स्वमात्मानमुक्तरूपं सदा स्मरेदिति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

यदात्मनः चक्षुरादिराहित्यमुक्तं तत्रापि प्रमाणमाह—**अचक्षुष्कादीति**। आत्मनो यत्प्राणेन मनसा वा सम्बन्धराहित्यमुक्तं तत्रापि प्रमाणमाह—**अप्राण इति** ॥ १२ ॥

आत्मनो निर्विशेषत्वे श्रुत्यन्तरमुदाहरति—**शब्दादीनामिति**। प्राणादिसम्बन्धराहित्यादविकारित्वाच्च मुमुक्षुत्वसिद्धिरित्याह—**अप्राणो हीति** ॥ १३ ॥

अविकारित्वप्रयुक्तं फलं कथयति—**विक्षेप इति**। तर्हि विक्षेपसमाधी कुत्र स्यातामित्याशङ्क्याह—**विक्षेपो वेति** ॥ १४ ॥

आत्मनि पुनरविकारिणि मनः सम्बन्धाभावान्न विक्षेपादिद्वयं युक्तमित्याह—**अमनस्कस्येति**। कथं पुनरमनस्कत्वमविकारित्वं च सिद्धमित्याशङ्क्य देहसम्बन्धाभावादमनस्कत्वं व्यापित्वादविकारित्वमित्याह—**अमनस्त्वेति** ॥ १५ ॥

कथं तर्हि जिज्ञासावस्थायां तव समाध्यादि कर्तव्यमिति बुद्धिरासीत्तत्राह—**इतीति**। एतच्छब्देनात्मनो नित्यमुक्तत्वादि गृह्यते। स्वतः समाधानादेर्न कार्यतेत्यत्र हेतुं सूचयति—**नित्येति** ॥ १६ ॥

यथोक्तात्मस्वरूपपरिज्ञानेऽपि समाधानादि कर्तव्यमित्याशङ्क्य हेत्वभावान्नैवमित्याह—**समाधिर्वेति**। समाधिर्वाऽसमाधिर्वेत्यत्र हेतुमाह—**मां हीति**। प्रत्यगात्मनो ध्यानद्वारा साक्षात्कारे सति कृतकृत्यतायाः सिद्धत्वात्कर्तव्यशेषासिद्धिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

अहं ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो बुद्धोऽस्म्यतः सदा ।
अजः सर्वत एवाहमजरश्चाक्षयोऽमृतः ॥१८॥

मदन्यः सर्वभूतेषु बोद्धा कश्चिन्न विद्यते ।
कर्माध्यक्षश्च साक्षी च चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥१९॥

न सच्चाहं न चासच्च नोभयं केवलः शिवः ।
न मे सन्ध्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदा दृशेः ॥२०॥

सर्वमूर्तिवियुक्तं यद्यथा खं सूक्ष्ममद्वयम् ।
तेनाप्यस्मि विना भूतं ब्रह्मैवाहं तथाऽद्वयम् ॥२१॥

ममात्माऽस्य त आत्मेति भेदो व्योम्नो यथा भवेत् ।
एकस्य सुषिभेदेन तथा मम विकल्पितः ॥२२॥

भेदोऽभेदस्तथा चैको नाना चेति विकल्पितः ।
ज्ञेयं ज्ञाता गतिर्गन्ता मय्येकस्मिन्कुतो भवेत् ॥२३॥

ननु परमात्मध्यानादिना कृतकृत्यतासिद्धावपि कथमात्मध्यानादिना तत्सिद्धिरित्याशङ्क्य ब्रह्मात्मभेदाभावान्मैवमित्याह—अहमिति ॥१८॥

ननु प्रतिदेहं चेतनभेदे भासमाने कथं तव ब्रह्मत्वमिति चेत्तत्राह—**मदन्य इति**। तथापि कर्तृ-त्वादिना भासमानस्य कुतस्ते ब्रह्मत्वमित्याशङ्क्याह—**कर्मेति**। चेता विशेषतो विज्ञाता ॥ १९ ॥

आत्मनः सर्वविशेषरहितत्वेन क्रियाशेषत्वायोगाच्च युक्तं ब्रह्मत्वमित्याह—**न सदिति**। मूर्तं भूतत्रयं सदित्युक्तम्। अमूर्तं भूतद्वयमसदित्युच्यते। उभयं मूर्तामूर्तात्मकभूतपञ्चकम्। तथापि सन्ध्यादि-कालविशेषसम्बन्धात्कथं सर्वविशेषशून्यतया परिशुद्धत्वेन ब्रह्मत्वमात्मनः स्यादित्याशङ्क्याह—**न म इति**। तत्र हेतुः **सर्वदेति** ॥ २० ॥

सदा चिदेकतानस्यात्मनो युक्तं ब्रह्मत्वमिति सदृष्टान्तं दर्शयति—**सर्वेति**। यथा खल्वाकाशं सर्वस्मात्परिच्छिन्नाकाशाद्विलक्षणमिति सूक्ष्ममालक्ष्यते तथेदं ब्रह्म परिपूर्णमत्यन्तसूक्ष्मं द्वैताभावोपलक्षित-मिष्यते। तस्माद्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वादात्मनस्ततो भेदायोगादात्मैवास्मीत्यर्थः। तर्हि ब्रह्माकाशयोर्दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकत्वेन भेदात् कुतो ब्रह्माद्वितीयत्वमित्याशङ्क्याह—**तेनेति**। आकाशेनापि विनाभूतं वस्तुतो विरहितमेव ब्रह्मेष्यते व्यवहारतस्तस्य दृष्टान्तत्वात्। वस्तुतो भेदाभावादद्वयमेव ब्रह्मेत्यर्थः। एकमद्वयपदमाकाशेन सम्बध्यते द्वितीयं ब्रह्मणेत्यपौनरुक्त्यम् ॥ २१ ॥

ननु कथमद्वितीयब्रह्मत्वं तव? त्वयि भेदप्रतीतेरित्याशङ्क्य भेदप्रतीतेरौपाधिकत्वाद्वास्तवमेकत्व-मविरुद्धमिति दृष्टान्तेन परिहरति—**ममेति** ॥ २२ ॥

प्रत्यगात्मन्यवगते सति परमार्थतो न पूर्वं प्रत्यगात्मानवगतेरविद्यावशाद्विशेषव्यवहारेऽपि कश्चदपि विशेषोऽस्तीत्याह—**भेदोऽभेद इति** ॥ २३ ॥

न मे हेयं न चादेयमविकारी यतो ह्यहम् ।
सदा मुक्तस्तथा शुद्धः सदा बुद्धोऽगुणोऽद्वयः ॥२४॥

इत्येवं सर्वदाऽऽत्मानं विद्यात्सर्वं समाहितः ।
विदित्वा मां स्वदेहस्थमृषिर्मुक्तो ध्रुवो भवेत् ॥२५॥

कृतकृत्यश्च सिद्धश्च योगी ब्राह्मण एव च ।
य एवं वेद तत्त्वार्थमन्यथा ह्यात्महा भवेत् ॥२६॥

वेदार्थो निश्चितो ह्येष समासेन मयोदितः ।
संन्यासिभ्यः प्रवक्तव्यः शान्तेभ्यः शिष्टबुद्धिना ॥२७॥

॥ स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् ॥ १४ ॥

स्वप्नस्मृत्योर्घटादेर्हि रूपाभासः प्रदृश्यते ।
पुरा नूनं तदाकारा धीर्दृष्टेत्यनुमीयते ॥ १ ॥

हेयोपादेयसम्बन्धान्निर्विशेषत्वमात्मनोऽसिद्धमित्याशङ्क्य निर्विकारत्वान्नैवमित्याह—**न मे इति**। मुक्तत्वाद्युपादेयमशुद्धत्वादि हेयमित्याशङ्क्याह—**सदेति** ॥ २४ ॥

यस्मादेवं शास्त्राचार्याभ्यां नित्यमुक्तत्वादिलक्षण आत्मा दर्शितस्तस्मादुक्तलक्षणमात्मानमद्वितीयं श्रवणमननिदिध्यासनोपेतः सर्वदा ब्रह्मास्मीति विद्यान्मुमुक्षुरित्याह—**इतीति**। यथोक्तविद्याफलं कथयति—**विदित्वेति** ॥ २५ ॥

उक्तपरमार्थतत्त्वपरिज्ञाने फलं प्रपञ्चयति विपक्षे प्रत्यवायं च दर्शयति—**कृतकृत्य इति**। उक्तस्यार्थस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयन् प्रतिपत्तिसौकर्यं सूचयति—**वेदार्थ इति**। शास्त्राचार्यानुशिष्टबुद्धेरुपदेष्टृत्वमभिप्रेत्य विशिनष्टि—**शिष्टेति** ॥ २७ ॥

॥ विवृतमचक्षुष्ट्वप्रकरणं त्रयोदशम् ॥

॥ स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् ॥

पूर्वस्मिन्प्रकरणे बुद्ध्यविवेकादात्मनि सुखदुःखादिसंसारप्रतीतिः स्वतस्तु शास्त्रप्रामाण्यादहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानान्निवृत्ताज्ञानतत्कार्यो नित्यमुक्तोऽयं प्रत्यगात्मेत्युक्तम्। इदानीं परोक्षत्वाद्बुद्धेः सुखदुःखादिसंसारप्रतिभासस्य चापरोक्षत्वान्न बुद्ध्यविवेकनिबन्धना संसारप्रतीतिरात्मनीत्याशङ्क्य बुद्धेरपरोक्षत्वं साधयति—**स्वप्नस्मृत्योरिति**। स्वप्ने स्मृतौ च घटादेर्विषयजातस्याकारभेदो यस्मादुपलभ्यते तस्मात्पूर्वं जाग्रद्दशायामनुभवावस्थायां च तत्तदाकारा बुद्धिरेव दृष्टेति कल्प्यते। पूर्वमदृष्टाया स्मृत्यादौ स्फुरणायोगादतो वृत्तिमती बुद्धिर्वृत्तिद्वारेणानेकार्थसंस्कारोपेता साभासा स्वप्नादावपरोक्षा प्रतिभातीत्यर्थः ॥ १ ॥

भिक्षामटन्यथा स्वप्ने दृष्टो देहो न स स्वयम् ।
जाग्रद्दृश्यात्तथा देहाद्द्रष्टृत्वादन्य एव सः ॥ २ ॥
मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
रूपादीन् व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥ ३ ॥
व्यञ्जको वा यथाऽऽलोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ।
सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ ४ ॥
धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसा दृष्टा पुराऽपि च ।
न चेत्स्वप्ने कथं पश्येत्स्मरतो वाऽऽकृतिः कुतः ॥ ५ ॥
व्यञ्जकत्वं तदेवास्या रूपाद्याकारदृश्यता ।
द्रष्टृत्वं च दृशेस्तद्वद्व्याप्तिः स्याद्धिय उद्भवे ॥ ६ ॥
चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बुद्धयः ।
मया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥ ७ ॥

स्वप्नादौ बाह्यविषयाभावाद्बुद्धिरेव तत्तद्वासनावासिता दृश्यते चेत्तावता प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य दृश्याद्बुद्ध्यादिसंघातात् द्रष्टुरात्मनो विवेकः सिद्ध्यतीति सदृष्टान्तमाह—**भिक्षामिति** ॥२॥

बुद्धेरर्थाकारेण दृश्यमानत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**मूषेति** ॥ ३ ॥

ताम्रादेरग्निसम्पर्काद्द्रुतस्य मूषानिषिक्तस्य कठिनमूषाभिघातेन शैत्यापत्तौ मूषाकारापत्तावपि बुद्धेरमूर्त्तायास्ताम्रादिविलक्षणाया विषयव्याप्तावपि कुतस्तदाकारापत्तिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह—**व्यञ्जको वेति** ॥ ४ ॥

बुद्धेरन्वयमुखेन प्रत्यक्षत्वं स्वप्नस्मृत्योरित्यत्रोक्तमनुवदति—**धीरेवेति** । यस्माद्बुद्धिरेव विषयाकारा जागरिते पूर्वानुभवे च पुरुषेणोपलब्धा तस्मात्तस्याः स्मृतिस्वप्नयोरर्थाकाराया दर्शनमविरुद्धमित्यर्थः । तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति—**न चेदिति** । यद्यर्थाकारा धीर्जागरिते न दृष्टा कथं तर्हि स्वप्ने दृश्येत । तत्र बुद्धिव्यतिरिक्तार्थाभावाददृष्टस्फुरणायोगाच्च । यदि पूर्वानुभवकाले बुद्धिरर्थाकारा नानुभूता तर्हि पुरुषस्य स्मरतः स्मृतेराकृतिर्न स्याद्बुद्धिव्यतिरिक्तस्यार्थस्याकारप्रदस्य तत्रासत्वात् बुद्ध्यारूढस्यापि तस्याननुभूतत्वे तदाकारप्रदत्वायोगात् । तस्माज्जागरिते पूर्वानुभवे च धियो विषयाकारायाः सिद्धं प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

यत्तु व्यञ्जकत्वादालोकवदर्थाकारा धीरित्युक्तम् । तदयुक्तम् । अर्थाकारत्वमन्तरेणापि स्वच्छस्वभावत्वेन व्यञ्जकत्वसंभवादित्याशङ्क्याह—**व्यञ्जकत्वमिति** । चेतनेन बुद्धेर्दृश्यत्वे द्रष्टुश्चेतनस्य परिणामित्वमापद्येतेत्याशङ्क्याह—**द्रष्टृत्वं चेति** । यथा बुद्धेर्विषयाकारेण दृश्यत्वमेव व्यञ्जकत्वं तथा बुद्धिवृत्तीनां धर्माधर्मवशादुत्पत्तौ चिदात्मनः सन्निधिमात्रेण व्याप्तिस्तत्साक्षित्वं दृशेरात्मनो द्रष्टृत्वं न परिणामित्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

बुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वेन चेतनस्यापरिणामित्वेऽपि न ब्रह्मरूपता युक्ता प्रतिदेहं बुद्धिभेदेन साक्षिभेदादित्याशङ्क्य साक्षिभेदे प्रमाणाभावान्मैवमित्याह—**चिन्मात्रेति** ॥ ७ ॥

करणं कर्म कर्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः ।
जाग्रत्येवं यतो दृष्टा द्रष्टा तस्मादतोऽन्यथा ॥ ८ ॥
बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं हेयोपादेयरूपतः ।
हानोपादानकर्ताऽऽत्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥ ९ ॥
सबाह्याभ्यन्तरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे घने ।
बाह्यमाभ्यन्तरं चान्यत्कथं हेयं प्रकल्प्यते ॥१०॥
य आत्मा नेति नेतीति परापोहेन शेषितः ।
स चेद्ब्रह्मविदात्मेष्टो यतेतातः परं कथम् ॥११॥
अशनायाद्यतिक्रान्तं ब्रह्मैवास्मि निरन्तरम् ।
कार्यवान् स्यां कथं चाहं विमृशेदेवमञ्जसा ॥१२॥
पारगस्तु यथा[दा] नद्यास्तत्स्थः पारं यियासति ।
आत्मज्ञश्चेत्तथा[दा] कार्यं कर्तुमन्यदिहेच्छति ॥१३॥
आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानता यदि ।
न मोक्षार्हः स विज्ञेयो वान्तोऽसौ ब्रह्मणा ध्रुवम् ॥१४॥

चेतनस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि दृश्यस्य बुद्ध्यादेरनेकत्वान्नाद्वितीयब्रह्मतेत्याशङ्क्य क्रियाकारकफलात्मकदृश्यप्रपञ्चस्यानिर्वाच्याज्ञानविजृम्भितमात्रत्वाच्चेतनस्य ब्रह्मत्वमविरुद्धमित्याह—**करणमिति**। स्वप्ने करणादेः सर्वस्य बुद्धिव्यतिरेकेणाभावाद्बुद्धेश्च सुषुप्तावज्ञानात्ममात्रत्वाज्जागरितेऽपि करणादिरूपेण बुद्धिरेव स्वप्नवद्यस्माद्द्रष्टा तस्माद्बुद्धिसाक्षी साक्ष्याया बुद्धेरन्यथा—क्रियाकारकफलविलक्षणो लक्ष्यते। तथा च दृश्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाद्युक्ता साक्षिणो ब्रह्मतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

बुद्ध्यादीनामात्मसम्बन्धित्वेन प्रतीयमानानां कथमनात्मत्वमित्याशङ्क्यागमापायित्वाद्वस्त्रादिवदित्याह—**बुद्ध्यादीनामिति**। आत्मन्यपि स्यादागमापायित्वमित्याशङ्क्याह—**हानेति** ॥ ९ ॥

आत्मनः स्वरूपेण हानोपादानयोरभावे तत्सम्बन्धित्वेन प्राप्तस्य बाह्यस्याभ्यन्तरस्य च हानोपादाने स्यातामिति चेन्नेत्याह—**सबाह्येति**। हेयमिति उपलक्षणमुपादेयमपि द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥
वस्तुस्वभावानुसारेणात्मसम्बन्धि त्याज्यमुपादेयं वा नास्तीत्युक्तम्। इदानीं विद्वत्प्रतिभासानुसारेणापि हानोपादानादिव्यवहारो न सम्भवतीत्याह—**य आत्मेति** ॥ ११ ॥

कूटस्थं निर्विशेषं ब्रह्मात्मतत्त्वं स्वानुभवगम्यत्वात्तन्निश्चयार्थं स्वयमेवात्मविद्विवेक्तुमर्हतीत्याह—**अशनायेति**। षड्र्मिवर्जितं ब्रह्मैवास्मीति साक्षान्निश्चित्य कार्यवत्त्ववचनमनुभवविरुद्धत्वान्न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वोक्तरीत्या विमर्शेऽपि विविदिषावाक्यसिद्धस्य वेदानुवचनादेः सत्त्वशुद्धिहेतुत्वेन ज्ञानोत्पत्तिहेतोर्व्यापारस्य परित्यागो न सम्भवतीत्याशङ्क्य ज्ञानिनस्तदसंभवं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—**पारग इति** इह—श्रेयोमार्गे ॥ १३ ॥

आत्मज्ञस्यापि हानोपादानव्यापाराङ्गीकारे को दोषः स्यादित्याशङ्क्याह—**आत्मज्ञस्येति** ॥१४॥

साादित्यं हि जगत्प्राणस्तस्मान्नाहर्निशैव वा ।
प्राणज्ञस्यापि न स्यातां कुतो ब्रह्मविदोऽद्वये ॥१५॥
न स्मरेदात्मनो ह्यात्मा विस्मरेद्वाऽप्यलुप्तचित् ।
मनोऽपि स्मरतीत्येतज्ज्ञानमज्ञानहेतुजम् ॥१६॥
ज्ञातुर्ज्ञेयः परो ह्यात्मा सोऽविद्याकल्पितः स्मृतः ।
अपोढे विद्यया तस्मिन् रज्ज्वां सर्प इवाद्वयः ॥१७॥
कर्तृकर्मफलाभावात्सबाह्याभ्यन्तरं ह्यजम् ।
ममाहं वेति यो भावस्तस्मिन्कस्य कुतो भवेत् ॥१८॥
आत्मा ह्यात्मीय इत्येष भावोऽविद्याप्रकल्पितः ।
आत्मैकत्वे ह्यसौ नास्ति बीजाभावे कुतः फलम् ॥१९॥
द्रष्टृ श्रोतृ तथा मन्तृ विज्ञात्रेव तदक्षरम् ।
द्रष्ट्राद्यन्यन्न तद्यस्मात्तस्माद्द्रष्टाऽहमक्षरम् ॥२०॥

'सन्ध्यां नोपासते विप्रास्ते कथं ब्राह्मणाः स्मृता' इत्यादिस्मृतेर्ब्रह्मविदोऽपि सन्ध्यावन्दनादिव्यापारोऽवश्यंभावीत्याशङ्क्य प्राणस्वरूपसाक्षात्कारेऽपि नाहोरात्रादिविभागः सम्भवति । ब्रह्मात्मनि पुनः साक्षात्कृते तस्मिन्नद्वितीये नाहोरात्रादिविभागः सम्भवतीति किमुत वक्तव्यम्, अतो न ब्रह्मविदः सन्ध्यावन्दनादिव्यापारसिद्धिरित्याह—**सादित्यमिति** ॥ १५ ॥

ब्रह्मविदो बाह्यक्रियाभावेऽपि स्वात्मनि विस्मृतिं परिहृत्य स्मृतिर्मोक्षाय कर्तव्येत्याशङ्क्याह—**न स्मरेदिति** । स्मरणविस्मरणयोरभावे हेतुमाह—**अलुप्तेति** । आत्मनि स्मरणास्मरणयोरभावेऽपि मनो ज्ञानादूर्ध्वमाविर्भावतिरोभावात्मना वर्तमानमाविर्भावतिरोभावशान्त्यर्थमात्मानं स्मरिष्यतीत्याशङ्क्याह—**मनोऽपीति** ॥ १६ ॥

प्रत्यगात्मनः स्वात्मनि स्मरणाभावेऽपि परमात्मनि भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**ज्ञातुरिति** । यदि परमात्मा प्रत्यगात्मनो ज्ञेयोऽभिप्रेतस्तर्हि स दृश्यत्वादविद्याकल्पितो रज्जुसर्पवद् विद्वद्भिरुपगतस्तथा च रज्ज्वां कल्पिते सर्पे रज्जुज्ञानान्निरस्ते रज्जुरेव यथाऽवशिष्यते तथा ब्रह्मात्मविद्ययाऽविद्यानिवृत्त्या कल्पिते सर्वस्मिन्नपाकृते प्रत्यगात्मैवाद्वितीयोऽवशिष्टो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रत्यगात्मनो वस्तुतोऽद्वितीयत्वेऽपि तस्मिन्ममाहमिति संसारस्य प्रतीयमानत्वात्तन्निवृत्तये स्यादनुष्ठानमित्याशङ्क्य ज्ञानात्प्रागनुष्ठानेऽपि नोर्ध्वं तत्सिद्धिरित्याह—**कर्त्रिति** ॥ १८ ॥

आत्मविदो देहादावहंकारममकारयोरभावे हेतुमाह—**आत्मा हीति** । आत्मैकत्वे सतीति शेषः ॥ १९ ॥

केन प्रमाणेनात्मैकत्वं ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्क्य वाक्यबलादित्याह—**द्रष्टृिति** । द्रष्ट्राद्यन्यन्न तद्यस्मात्तस्माद्द्रष्टाऽहमक्षरं तदेव प्रकृतमक्षरं द्रष्ट्रादिरूपेण वर्तते न तु तस्मादक्षराद्द्रष्ट्रादिनामाऽस्ति । यस्मादेवं तस्माद्द्रष्ट्रादिरूपेण प्रसिद्धोऽहं प्रत्यगात्मा ब्रह्मैवाक्षरमिति वाक्यवशादैक्यप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥

स्थावरं जङ्गमं चैव द्रष्टृत्वादिक्रियायुतम् ।
सर्वमक्षरमेवातः सर्वस्याऽऽत्माऽक्षरं त्वहम् ॥२१॥
अकार्यशेषमात्मानमक्रियात्मक्रियाफलम् ।
निर्ममं निरहङ्कारं यः पश्यति स पश्यति ॥२२॥
ममाहङ्कारयत्नेच्छाः शून्या एव स्वभावतः ।
आत्मनीति यदि ज्ञातमाध्वं स्वस्थाः किमीहितैः ॥२३॥
योऽहङ्कर्तारमात्मानं तथा वेत्तारमेव च ।
वेत्त्यानात्मज्ञ एवासौ योऽन्यथाज्ञः स आत्मवित् ॥२४॥
यथान्यत्वेऽपि तादात्म्यं देहादिष्वात्मनो मतम् ।
तथाऽकर्तुरविज्ञानात्फलकर्मात्मताऽऽत्मनः ॥२५॥
दृष्टिः श्रुतिर्मतिर्ज्ञातिः स्वप्ने दृष्टा जनैः सदा ।
तासामात्मस्वरूपत्वादतः प्रत्यक्षताऽऽत्मनः ॥२६॥

अक्षरस्य सर्वात्मकत्वादात्मनश्चातथात्वात्कथमेकत्वमित्याशङ्क्यात्मनोऽपि सर्वात्मकत्वमक्षरात्मकस्याविशिष्टमित्याह—**स्थावरमिति** ॥ २१ ॥

तर्हि स्थावरजङ्गमत्वेन सप्रपञ्चत्वं ब्रह्मात्मनः स्यादित्याशङ्क्य सर्वविशेषशून्यं चिन्मात्रमात्मतत्त्वमित्याह—**अकार्य इति** ॥ २२ ॥

आत्मविदोऽपि कर्माभ्युपगमादस्ति कार्यशेषत्वमित्याशङ्क्याह—**ममेति** । आत्मस्वरूपानुभवानुरोधादात्मनि ममाहंकारादीनामसत्त्वे ज्ञाते तेनैव ज्ञानेन कृतकृत्यत्वात्कर्मणां विफलत्वादात्मनः तच्छेशषत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

देहव्यतिरिक्तात्मदर्शिनः सर्वेषु पारलौकिककर्मसु अधिकाराभ्युपगमादस्त्यात्मविदोऽपि कर्मशेषतेत्याशङ्क्य तस्यात्मवित्त्वाभावान्मैवमित्याह—**योऽहमिति** । कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमातृत्वेनात्मानं जानन्नात्मज्ञो न चेत्तर्हि कः स्यादात्मविदित्याशङ्क्य योऽहंकर्त्रादिसाक्षिणमात्मानं वेत्ति स भवत्यात्मविदित्याह—**योऽन्यथेति** ॥ २४ ॥

आत्मा चेदहङ्कारादतिरिच्यते तर्हि तस्मिन्नात्मनि कथं कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रथेत्याशङ्क्याह—**यथान्यत्वेऽपीति** । आत्मनो देहादिभ्यो वस्तुतोऽन्यत्वेपि तेषु तादात्म्यमाध्यासिकं यथाऽभिमतं तथैवाकर्तुरभोक्तुरपरिज्ञानादहङ्काराध्यासद्वारा कर्तृता भोक्तृता च भातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अहङ्काराविवेकादात्मनि कर्तृत्वादिभ्रान्तिरित्ययुक्तम् । सवृत्तिकस्याहंकारस्यात्मनश्च व्यतिरेकासिद्धेरित्याशङ्क्याह—**दृष्टिरिति** । दृष्ट्यादीनां सान्तःकरणानां साक्षिवेद्यत्वात्ततो व्यतिरेकः साक्षिणः स्वप्ने सिद्ध्यतीत्यर्थः । दृष्ट्यादीनामन्तःकरणसहितानां दृश्यत्वेन तत्साक्षिणो व्यतिरेकमुक्त्वा सुषुप्ते दृष्ट्यादीनामज्ञानात्ममात्रत्वेनास्तमयादद्वितीयस्य तस्यापरोक्षचिन्मात्रत्वोपपत्तेश्च सुघटो व्यतिरेकः स्यादित्याह—**तासामिति** ॥ २६ ॥

परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा ।
तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सब्रह्मेन्द्रा अपीश्वराः ॥२७॥
ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेन्द्रत्वेन वा पुनः ।
तृष्णा चेत्सर्वतश्छिन्ना सर्वदैन्योद्भवाऽशुभा ॥२८॥
अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि ।
अर्थशून्ये यदा यस्य स आत्मज्ञो भवेत्तदा ॥२९॥
बुद्ध्यादौ सत्युपाधौ च तथाऽसत्यविशेषता ।
यस्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं भवेत् ॥३०॥
प्रसन्ने विमले व्योम्नि प्रज्ञानैकरसेऽद्वये ।
उत्पन्नात्मधियो ब्रूत किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥३१॥
आत्मानं सर्वभूतस्थममित्रं चात्मनोऽपि यः ।
पश्यन्निच्छत्यसौ नूनं शीतीकर्तुं विभावसुम् ॥३२॥

अहंकर्तृव्यतिरेकापादनेन तत्साक्षिणो ब्रह्मत्वापादनेन च को लाभः स्यादित्याशङ्क्य परलोकसम्बन्धिभयाभावो मृत्युभयाभावश्चेत्यभिप्रेत्य द्विविधभयाभावज्ञापकं दर्शयति—**परलोकेति** । कृतार्थत्वेन प्रसिद्धा ब्रह्मेन्द्रादयोऽपि यदा शोच्यत्वेनात्मविदो ज्ञायन्ते तदा तस्योभयोरभावाधिगतिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

न तेषां शोच्यत्वं प्रार्थनीयत्वादित्याशङ्क्य ब्रह्मविदस्तत्प्रार्थनाभावान्मैवमित्याह—**ईश्वरेति** ॥ २८ ॥

कदा तर्हि ब्रह्मात्मज्ञो भवतीत्याशङ्क्याह—**अहमिति** । शास्त्राचार्यानुगृहीतस्य पदार्थविवेकवतो यस्मिन्काले बुद्धिद्वयं न प्रवर्तकं तस्मिन्काले तस्य वाक्याद्यथोक्ता विद्योदेतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यथोक्तज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं ज्ञानवतो नास्ति कार्यशेषत्वमित्याह—**बुद्ध्यादाविति** । अवस्थाद्वये बुद्ध्यादावुपाधौ विद्यमाने, सुषुप्ते च तस्मिन्नसति यस्य शास्त्राचार्यानुगृहीतस्यात्मनो निर्विशेषता वेदाश्चेत्प्रमाणमिति [वत्] निश्चिताऽवगता तदा तस्य कृतार्थत्वान्न कथञ्चित्कार्यं संभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

आत्मविदो नास्ति कार्यविशेषतेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—**प्रसन्न इति** । आगन्तुकनैसर्गिकदोषरहिते व्योमवन्निरवयवत्वादिलक्षणे चैतन्यतावन्मात्रे कार्यकारणविभागशून्ये ब्रह्मण्यहस्मीति उत्पन्नज्ञानस्य न कार्यमवशिष्टमस्तीत्ययुक्ता कार्यशेषतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

नन्वात्मविदोऽपि श्रेयोऽवाप्तिप्रतिबन्धकस्य शत्रोः संभवात्तत्परिहारार्थं किञ्चिदनुष्ठेयं स्यादिति चेन्नेत्याह—**आत्मानमिति** । यथा रवेरुष्णस्वभावस्य शीतीकरणमशक्यं तथा निर्विशेषब्रह्मात्मविदोऽपि मित्रामित्रादिदर्शनायोगान्नानुष्ठानशेषोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रज्ञाप्राणानुकार्यात्मा छायेवाक्षादिगोचरः ।
ध्यायतीवेति चोक्तो हि शुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥३३॥
अप्राणस्याऽमनस्कस्य तथाऽसंसर्गिणो दृशेः ।
व्योमवद्व्यापिनो ह्यस्य कथं कार्यं भवेन्मम ॥३४॥
असमाधिं न पश्यामि निर्विकारस्य सर्वदा ।
ब्रह्मणो मे विशुद्धस्य शोध्यं नान्यद्विपाप्मनः ॥३५॥
गन्तव्यं च तथा नैव सर्वगस्याऽचलस्य च ।
नोर्ध्वं नाधस्तिरो वापि निष्कलस्यागुणत्वतः ॥३६॥
चिन्मात्रज्योतिषो नित्यं तमस्तस्मिन्न विद्यते ।
कथं कार्यं ममैवाद्य नित्यमुक्तस्य शिष्यते ॥३७॥
अमनस्कस्य का चिन्ता क्रिया वाऽनिन्द्रियस्य का ।
'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र' इति सत्यं श्रुतेर्वचः ॥३८॥

किञ्चात्मनः सोपाधिकस्य निरुपाधिकस्य वा कार्यशेषत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—**प्रज्ञेति**। यथा चन्द्रादिछाया जलपात्रानुविधायिनी तच्चलनादिकमनुकरोति । तथाऽऽत्माभासोऽपि बुद्ध्यादिगतो बुद्ध्यविवेकात्प्रज्ञाप्राणश्चेत्युभयानुकारीति ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुत्योच्यते । तस्मादात्मा सोपाधिकः सन् कार्यशेषो भवत्येवेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**शुद्ध इति**। स्वतश्चात्मा शुद्धो मुक्तो निश्चलो यस्मादालक्ष्यते ततो नासौ कार्यशेषतां गन्तुमर्हतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

निरुपाधिकस्यात्मनो न कार्यशेषतेत्युपपादयति—**अप्राणस्येति**। क्रियाशक्तिभागेन ज्ञानशक्तिभागेन चोपाधिना सम्बन्धविधुरस्य स्वभावतश्चासंसर्गिणोऽसङ्गस्य चैतन्यमात्रस्याकाशवदनवच्छिन्नस्य कर्त्तव्यं नैव सम्भवति । ततो न निरुपाधिकस्य कार्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

आत्मविदोऽपि कस्यचिदसमाधानविधूननार्थं व्यापारः स्यादित्याशङ्क्य सर्वदा निर्विकारत्वात्तस्य मे नासमाधिरित्याह—**असमाधिमिति**। तथापि शोद्ध्यस्य पाप्मनः शोधनार्थं व्यापारः स्यादित्याशङ्क्य विशुद्धब्रह्मस्वभावत्वान्नैवमित्याह—**ब्रह्मण इति**। ॥ ३५ ॥

अन्यन्नपश्यामीत्युक्तं तदयुक्तम् । गन्तव्यस्य गमनसाधनस्य च ब्रह्मविदो ज्ञातव्यत्वादित्याशङ्क्यानवच्छिन्नत्वादचलत्वाच्चात्मनो निर्गुणब्रह्मनिष्ठस्य गन्तव्यं गमनसाधनं च नैव पश्यामीत्याह—**गन्तव्यं चेति**। किञ्च निर्गुणत्वान्निरवयवत्वाच्चात्मनो देशभेदाभावान्न गन्तव्यादिविभागसिद्धिरित्याह—**नोर्ध्वमिति**॥ ३६ ॥

आत्मनो गुणादिरहितत्वं कथमित्याशङ्क्य चिन्मात्रज्योतिष्ट्वात्तस्मिन्गुणादिहेतोरज्ञानस्य सदैवासत्त्वादित्याह—**चिन्मात्रेति**। एवंलक्षणस्य मम नित्यमुक्तस्येदानीमवगतब्रह्मभावस्य न कथञ्चिदपि कार्यं विधातुं शक्यमिति फलितमाह—**कथमिति**॥ ३७ ॥

किञ्चात्मविदोऽज्ञानासम्बन्धात्तत्कार्येण मनसा चक्षुरादिना च सम्बन्धाभावादुभयविधक्रियाऽसिद्धेर्नास्ति क्रियाशेषतेत्याह—**अमनस्कस्येति** । आत्मनो मनःप्राणादिराहित्ये प्रमाणमाह—

अकालत्वाददेशत्वाददिक्त्वादनिमित्ततः ।
आत्मनो नैव कालादेरपेक्षा ध्यायतः सदा ॥३९॥

यस्मिन्देवाश्च वेदाश्च पवित्रं कृत्स्नमेकताम् ।
व्रजेत्तन्मानसं तीर्थं यस्मिन्स्नात्वाऽमृतो भवेत् ॥४०॥

न चास्ति शब्दादिरनन्यवेदनः परस्परेणापि न चैव दृश्यते ।
परेण दृश्यास्तु यथा रसादयः तथैव दृश्यत्वत एव दैहिकाः ॥४१॥

अहंममेत्येषणयत्नविक्रियासुखादयस्तद्वदिह प्रदृश्यतः ।
दृश्यत्वयोगाच्च परस्परेण ते न दृश्यतां यान्ति ततः परो भवान् ॥४२॥

अहंक्रियाद्या हि समस्तविक्रिया सकर्तृका कर्मफलेन संहता ।
चितिस्वरूपेण समन्ततोऽर्कवत् प्रकाश्यमानाऽसिततात्मनो ह्यतः ॥४३॥

दृशिस्वरूपेण हि सर्वदेहिनां वियद्यथा व्याप्य मनांस्यवस्थितः ।
अतो न तस्मादपरोऽस्ति वेदिता परोऽपि तस्मादत एक ईश्वरः ॥४४॥

अप्राण इति। निर्दोषस्य श्रुतिवचसो यथार्थत्वादज्ञानमूलयोर्मनःप्राणयोरात्मविदोऽभावान्न तस्य क्रियोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

किञ्च कालादिरहितत्वादात्मनः सदा[1] तथाविधमात्मानमवगच्छतो नैव कालादेरपेक्षा क्रियोपयुक्ता । तस्मान्नात्मविदोऽस्ति क्रियाशेषतेत्याह—अकालत्वादिति । निमित्तं राहुदर्शनसंक्रमणादि ॥ ३९ ॥

आत्मविदो देशकालादिसव्यपेक्षे कर्मण्यपेक्षाभावेऽपि प्रयागादितीर्थे स्यादपेक्षा तस्य मुक्तिहेतुत्वस्मरणादित्याशङ्क्य ब्रह्मात्मज्ञानलक्षणे तीर्थे साक्षादेव मुक्तिहेतौ स्नातस्य नास्ति तीर्थान्तरापेक्षेत्याह—**यस्मिन्निति** । ॥ ४० ॥

एवं कृतार्थत्वापादकं ब्रह्मात्मज्ञानं केन लभ्यमित्याशङ्क्य पदार्थविवेकवता मुमुक्षुणेति विवक्षितत्वात् पदार्थविवेकमुक्तमेव संक्षिप्य वक्तुमादौ स्थूलदेहव्यतिरेकमात्मनो विशदयति—**नचेति** ॥ ४१ ॥

एवं स्थूलदेहव्यतिरेकमात्मनस्तद्ग्राहकस्योक्त्वा सूक्ष्मदेहव्यतिरेकं तस्योपन्यस्यति—**अहमिति** । स्थूलदेहवदहंकारादयः सूक्ष्मदेहात्मका व्यवहारे न स्वतः सिद्ध्यन्ति । नापि तस्मादेव हेतोस्ते परस्परेण दृश्यन्ते । अतः स्वतोऽन्योन्यतश्च ग्रहणायोगात्तद्ग्राहकस्ततो व्यतिरिक्तः स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अहंकारादिग्राहकस्य ततो व्यतिरिक्तत्वेऽपि तत्सम्बन्धप्रतीतेर्नित्यमुक्तत्वासिद्धिरित्याशङ्क्य तत्सम्बन्धस्यापि साक्षित्वान्मैवमित्याह—**अहंक्रियेति** ॥ ४३ ॥

बुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वेनासितत्त्वमनवरुद्धत्वमात्मनो यद्यपि सिद्धं तथापि न ब्रह्मत्वं लभ्यते । प्रतिदेहं भेदप्रतीतेरित्याशङ्क्य तदभेदे प्रमाणाभावाद्युक्ता ब्रह्मात्मतेत्याह—**दृशीति** ॥ ४४ ॥

---

१. अतः परं ''तथाविधस्व दज्ञानमूलयोर्मनः प्राणयोर्मामात्मानमवगच्छतो'' इतिपाठः—क ।

शरीरबुध्द्योर्यदि चान्यदृश्यता निरात्मवादाः सुनिराकृता मया ।
परश्च शुद्धो ह्यविशुद्धिकर्मतः सुनिर्मलः सर्वगतोऽसितोऽद्वयः ॥४५॥
घटादिरूपं यदि तेन गृह्यते मनः प्रवृत्तं बहुधा स्ववृत्तिभिः ।
अशुद्ध्यचिद्रूपविकारदोषता मतेर्यथा वारयितुं न पार्यते ॥४६॥
यथा विशुद्धं गगनं निरन्तरं न सज्जते नापि च लिप्यते तथा ।
समस्तभूतेषु सदैव तेष्वयं समः सदात्मा ह्यजरोऽमरोऽभयः ॥४७॥
अमूर्तमूर्तानि च कर्मवासना दृशिस्वरूपस्य बहिः प्रकल्पिताः ।
अविद्यया ह्यात्मनि मूढदृष्टिभिरपोह्य नेतीत्यवशेषितो दृशिः ॥४८॥
प्रबोधरूपं मनसोऽर्थयोगजं स्मृतौ च सुप्तस्य च दृश्यतेऽर्थवत् ।
तथैव देहप्रतिमानतः पृथग् दृशेः शरीरं च मनश्च दृश्यतः ॥४९॥
स्वभावशुद्धे गगने घनादिके मलेऽपयाते सति चाविशेषता ।
यथा च तद्वच्छ्रुतिवारितद्वये सदाऽविशेषो गगनोपमे दृशौ ॥५०॥

देहद्वयसाक्षी ब्रह्मस्वभावश्चेदात्मा कुतस्तर्हि तस्य नास्तित्वादिकमेके मन्यन्ते तत्राह—शरीरेति। देहद्वयस्यान्येन स्थायिना ग्राह्यता यदि प्रागुक्तन्यायेन प्रतिपन्ना, तदा श्रुतिप्रत्यभिज्ञादिप्रमया बौद्धादिराद्धान्ता निराकृता भवन्ति, स चायं साक्षी संसारहेतुधर्माधर्माख्यकर्मणः सकाशात्परो व्यतिरिक्तो यतः सिद्धोऽतः सुनिर्मलोऽनवच्छिन्नो द्वैतस्य दृश्यतया तत्सम्बन्धरहितश्च सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

बुद्धिशरीरयोरात्मदृश्यत्वे सम्प्रतिपत्त्यभावमाशङ्क्योक्तलक्षणमात्मानमिच्छता तयोर्दृश्यत्वमाश्रयितव्यमित्याह—घटादीति । बहुधा स्ववृत्तिभिः प्रवृत्तं मनो पटाद्याकारं यदि ते तव पक्षे न गृह्यते तदा बुद्धिवदात्मनो दोषपरम्परा निवारयितुं न शक्यते । साक्षित्वानभ्युपगमे सत्यवश्यंभावित्वादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

घटादिरूपस्य मनसो दृश्यत्वेऽपि सर्वभूतस्थत्वादात्मनः सङ्गादिदोषात्कुतः सुनिर्मलत्वमित्याशङ्क्याह—यथेति—॥ ४७ ॥

कथमात्मनो विशुद्धत्वमित्याशङ्क्यामूर्तादिनिराकरणद्वारेण श्रुत्याऽऽत्मस्वरूपप्रतिपादनादित्याह—अमूर्त्तेति ॥ ४८ ॥

अमूर्तमूर्तादीनामात्मसम्बन्धित्वेन प्रतीयमानानां कुतः श्रुत्या निराकरणमित्याशङ्क्य स्थूलसूक्ष्मदेहात्मकानां सर्वेषां दृश्यत्वादित्याह—प्रबोधरूपमिति । अर्थवदित्यर्थाकारं मनसो रूपं दृश्यत इत्यन्वयः । देहप्रतिभा देहवासना ॥ ४९ ॥

ननु श्रुत्या प्रतीयमानसंसारनिरासद्वारेणात्मा प्रतिपाद्यते चेन्निवृत्तसंसारस्यानिवृत्तसंसारस्य चाविशेषत्वादनित्यत्वादिदोषप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—स्वभाव इति । स्वभावशुद्धत्वाद् दृशो न कदाचिदध्यस्तनिवृत्तिव्यतिरेकेण स्वरूपे विशेषः स्यात् । निवृत्तिस्तु मिथ्याप्रतियोगिकत्वादधिष्ठानभूतदृगात्मव्यतिरिक्ता न भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

॥ विवृतं स्वप्नस्मृतिप्रकरणं चतुर्दशम् ॥ १४ ॥

॥ नान्यदन्यत्प्रकरणम् ॥ १५ ॥

नान्यदन्यद्भवेद्यस्मान्नान्यत्किंचिद्विचिन्तयेत् ।
अन्यस्यान्यात्मभावे हि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत् ॥ १ ॥
स्मरतो दृश्यते दृष्टं पटे चित्रमिवार्पितम् ।
यत्र येन च तौ ज्ञेयौ सत्त्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ ॥ २ ॥
फलान्तं चानुभूतं यद्युतं कर्त्रादिकारकैः ।
स्मर्यमाणं हि कर्मस्थं पूर्वं कर्मैव तच्चितः ॥ ३ ॥
द्रष्टुश्चान्यद्भवेद्दृश्यं दृश्यत्वाद्घटवत्सदा ।
दृश्याद्द्रष्टाऽसजातीयो न धीवत्साक्षिताऽन्यथा ॥ ४ ॥

॥ नान्यदन्यत्प्रकरणम् ॥

सत्यज्ञानानन्दपूर्णानाद्यन्तं द्वैतवर्जितम् । ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्मास्म्यसङ्गो नित्यमुक्त ॐ ।
केचिदेकदेशीयाः स्वभावशुद्धो न भवत्यात्मा किन्तु संसारी सन्नेव ज्ञानध्यानादिसाधनेन ब्रह्म-
भावमेष्यतीत्ति मन्यन्ते तान्प्रत्याह—नान्यदन्यदिति । अन्यदब्रह्मरूपं स्वरूपे स्थिते नान्यद्ब्रह्म
भवितुमर्हत्ति तद्रूपस्थितिविरोधात् । नापि तद्रूपे नष्टे तस्यान्यभावस्तस्यैव प्राप्तुरभावात् । यत
एवं ततोऽ ब्रह्माहं संसारी ब्रह्मभविष्यामीति न किञ्चिदन्यच्चिन्तयेदित्यर्थः । यदि ब्रह्मणोऽन्यस्याब्रह्मणः
संसारिणो ध्यानादिनाऽन्यब्रह्मभावः साध्येत तदा तस्य संसारिणः स्वरूपनाशोऽवश्यंभावी स्यात् ।
तस्मादात्मनो ब्रह्मभावं मोक्षमिच्छता न ब्रह्मात्मभेदो वास्तवोऽस्तोति स्वीकर्तव्यमित्याह—
अन्यस्येति ॥ १ ॥

अन्यस्यान्यभावासम्भवान्न चेदन्यद्ध्येयं न च स्वात्मनि ध्यानं संभवति कथं तर्हि निदिध्यासन-
विधिः स्यादित्याशङ्क्य नैरन्तर्येण पदार्थविवेकसम्पादनं तदर्थः स्यादित्यभिप्रेत्याह—**स्मरत इति** । दृष्टं
नीलपीतादि स्मरतो यत्रान्तःकरणे तद्वासनामयं पटे चित्रमिवार्पितमुपलभ्यते । येन चेतनेन तद्दृश्येत
तौ सत्त्वं क्षेत्रज्ञश्चेत्येवमात्मकेन विवेकेन ज्ञातव्यावित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्तःकरणस्याप्रत्यक्षत्वात्कथं तत्रस्थं नीलपीतादि स्मृतौ द्रष्टुंशक्यमित्याशङ्क्याह—**फलान्त-
मिति** । कर्त्रादिकारकैर्युक्तं सुखादिफलावसानं च यद्द्वैतं पूर्वमनुभूतं तदिदानीं स्मर्यमाणं कर्मस्थं
दृश्यात्मतया स्थितमिव दृश्यते । यस्मात्पूर्वंदृष्टस्येदानीमाश्रयत्वेन चेतोऽनुभूयते तस्मात्पूर्वमपि चित्कर्म-
तया चेतोऽनुभूतं गम्यते । अन्यथाऽन्तःकरणे तत्स्मरणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३ ॥

केचिदात्मैव द्रष्टा दृश्यश्चेत्याश्रयन्तः स्वाश्रयं वासनामयंरूपं स्वयमेव द्रष्टा पश्यतीति नान्तः-
करणस्य प्रत्यक्षतेत्याचक्षते तान्प्रत्याह—**द्रष्टुश्चेति** । द्रष्टृदृश्ययोर्भेदेऽपि परिणामित्वेन साजात्यमा-
शङ्क्याह—**दृश्यादिति** । यदि तयोरसजातीयत्वं मिथो विलक्षणत्वं नेष्यते र्वाह धीवदेव साक्षिताऽऽत्मनो
न स्यात्, परिणामित्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वात्मबुद्धिमपेक्ष्यासौ विधीनां स्यात्प्रयोजकः ।
जात्यादिः शववत्तेन तद्वन्नानात्मताऽन्यथा ।। ५ ।।
न प्रियाप्रिय इत्युक्तेर्नादेहत्वं क्रियाफलम् ।
देहयोगः क्रियाहेतुस्तस्माद्विद्वान् क्रियास्त्यजेत् ।। ६ ।।
कर्मस्वात्मा स्वतन्त्रश्चेन्निवृत्तौ च तथेष्यताम् ।
अदेहत्वे फलेऽकार्ये ज्ञाते कुर्यात्कथं क्रियाः ।। ७ ।।
जात्यादीन्संपरित्यज्य निमित्तं कर्मणां बुधः ।
कर्महेतुविरुद्धं यत्स्वरूपं शास्त्रतः स्मरेत् ।।८ ।।
आत्मैकः सर्वभूतेषु तानि तस्मिंश्च खे यथा ।
पर्यगाद्व्योमवत्सर्वं शुक्रं दीप्तिमदिष्यते ।। ९ ।।

ननु भवत्येवात्मा साक्षी ब्राह्मण्यादिजातिमतस्तस्य विधिशेषत्वादित्याशङ्क्याह—**स्वात्मेति** । असौ जात्यादिः स्वस्मिन्नात्मबुद्धितादात्म्याध्यासमपेक्ष्य विधीनां प्रवर्तकः स्यात् । यथा शवो मम माता मम पितेति वाऽध्यासानुसारेण संस्कारप्रयोजको दृश्यते न त्वध्यासाभावे संस्कारप्रयोजकत्वं तस्योपलभ्यते । तेन शववदेव जात्यादिरात्मधर्मो न भवति । अन्यथा जात्यादिमत्त्वे घटवदात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।। ५ ।।

नाध्यासात् कर्तृत्वं मोक्षाय विदुषोऽपि क्रियानुष्ठानादित्याशङ्क्याह—**न प्रियेति** । यत्क्रियाफलं तत्प्रियाप्रियसंस्पर्शि दृष्टम् । मोक्षे चाशरीरं[1] वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतेर्नाप्रियप्रियसंस्पर्शोऽस्ति । ततोऽशरीरत्वं कैवल्यं क्रियाफलम् । किन्तु देवादिदेहप्राप्तिरेव तत्फलम् । यस्मान्मोक्षो न क्रियासाध्यः देहयोगस्तु क्रियया साध्यते । तस्मादेवं विद्वान् 'न कर्मसाध्या मुक्तिः ज्ञानादेव तु से'ति विजानन्विशुद्धसत्त्वो ब्रह्मात्मत्वं जिज्ञासमानः सर्वाणि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञानसाधनश्रवणादिनिष्ठः स्यादित्यर्थः ।। ६ ।।

ननु सर्वेषां कर्मणामात्मकर्त्तव्यत्वेन प्रतीतेर्न विद्वान्क्रियास्त्यक्तुं शक्नोतीति चेन्नेत्याह—**कर्मस्विति** । कामादियुक्तस्य व्यापारेषु स्वाधीनतावद्विशुद्धसत्त्वस्य बुभुत्सोस्तत्त्यागेऽपि स्वातन्त्र्यमस्तीत्यर्थः । कर्मसु प्रयोजनाभावाच्च परित्यागो मुमुक्षोः सिद्ध्यतीत्याह—**अदेहत्व इति** । देहादिराहित्ये मोक्षलक्षणफले कर्मभिरसाध्ये शास्त्रादिना सिद्धे केनापि प्रकारेण मुमुक्षुर्न कर्माणि पारयतीत्यर्थः ।। ७ ।।

किं क्रियापरित्यागमात्रादेवाकार्यं विदेहत्वं प्राप्यते नेत्याह—**जात्यादीनिति** ।। ८ ।।

आत्मा किंलक्षणः स्मर्तव्यः किं वा शास्त्रमित्याशङ्क्य यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते[2] । 'सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धमि'ति मन्त्रद्वयं व्याकरोति—**आत्मैक इति** ।। ९ ।।

---

१. इदं खपुस्तके नोपलभ्यते । २. ईशावास्ये

व्रणस्नाय्वोरभावेन स्थूलं देहं निवारयेत् ।
शुद्धापापतया लेपं लिङ्गं चाकायमित्युत ॥१०॥
वासुदेवो यथाऽश्वत्थे स्वदेहे चाब्रवीत्समम् ।
तद्वद्वेत्ति य आत्मानं समं स ब्रह्मवित्तमः ॥११॥
यथा ह्यन्यशरीरेषु ममाहन्ता न चेष्यते ।
अस्मिंश्चापि तथा देहे धीसाक्षित्वाविशेषतः ॥१२॥
"रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भयं च यत् ।
गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदा" ॥१३॥
यन्मनास्तन्मयोऽन्यत्वे नात्मत्वाप्तौ क्रियाऽऽत्मनि ।
आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षं हि न तत्स्वयम् ॥१४॥
खमिवैकरसा ज्ञप्तिरविभक्ताऽजराऽमला ।
चक्षुराद्युपधाना सा विपरीता विभाव्यते ॥१५॥

व्रणस्नाय्वोरिति च । सर्वदोषविनिर्मुक्तो निर्विशेषोऽद्वितीयः सन्नात्मा शास्त्राचार्यद्वारा सदाऽनुसन्धातव्यो मुमुक्षुणेत्यर्थः ॥ १० ॥

यथोक्तमात्मानं यो वेत्ति स ब्रह्मविदामुत्तमो भवतीत्याह—**वासुदेव इति** । अश्वत्थे निकृष्टे स्वदेहे चोत्कृष्टे सममात्मानं भगवानुक्तवान् । "अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां" "वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मी"ति[1] ॥ ११ ॥

तद्युक्तम् तस्योपाधिविशेषे ममाहंकाराभावात्, न तथा मुमुक्षोर्युक्तमुपाधिविशेषे ममाहंकारोपलब्धेरित्याशङ्क्याह—**यथेति** । ममाहमोर्भावो ममाहन्ता सा मां प्रत्यन्यदेहेषु यथा नेष्यते, तथा स्वदेहेऽपि सा नेष्यते । साक्षित्वस्योभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

मुमुक्षोः रागद्वेषादिदोषस्यात्मसम्बन्धित्वेन प्रतीतेर्न ममाहङ्कारादिराहित्यमित्याशङ्क्याह—**रूपेति** । नीलपीतादिसंस्कारेण तुल्यो भवत्याधिराश्रयो ययोस्तौ रागद्वेषौ तथा रूपादिवासनाया रागद्वेषयोर्भयस्य दुःखादेश्चान्तःकरणनिष्ठत्वेनानुभवादात्मा शुद्धः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु न सदाऽऽत्मनः शुद्धिर्युक्ता, किन्तु 'यं यं वापि स्मरन् भावम्'इति स्मृतेरशुद्धोऽपि पुरुषो ब्रह्मभावनया ब्रह्म भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**यन्मना इति** । यस्मिन्देवादौ मनो यस्येति यन्मनाः । ध्यायी पुमानुक्तः स तन्मयो भवतीत्यन्यत्वे सति ध्यानादिक्रियायास्तत्रार्थवत्त्वसंभवादात्मत्वस्यात्मरूपावस्थानस्य मोक्षस्यावाप्तौ नैव क्रिया स्वात्मन्यर्थवती भवितुमुत्सहते । स्वात्मरूपस्य चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वात् । आत्मत्वे सति क्रियापेक्षाभावान्मोहमात्रव्यवहितत्वाच्च न तत्र क्रियापेक्षा युक्ता । यदि च क्रियासापेक्षं कैवल्यमिष्टं न तर्हि तदात्मस्वरूपं सिद्ध्येत् क्रियापेक्षस्यानात्मत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

चिदेकरसत्वाद्विभागादिमलाभावाच्च सदा शुद्धत्वमात्मनः श्रद्धेयमित्याह—**खमिवेति** । एवंविधा चेदेषा ज्ञप्तिस्तर्हि जायते नश्यतीत्यादिप्रतीतिस्तत्र कथमित्याशङ्क्याह—**चक्षुरादीति** ॥१५॥

---

१. भ० गी० ११ ।

दृश्यत्वादहमित्येष नात्मधर्मो घटादिवत् ।
तथाऽन्ये प्रत्यया ज्ञेया दोषाश्चात्माऽमलो ह्यतः ॥१६॥
सर्वप्रत्ययसाक्षित्वादविकारी च सर्वगः ।
विक्रियेत यदि द्रष्टा बुद्ध्यादीवाल्पविद्भवेत् ॥१७॥
न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुश्चक्षुरादेर्यथैव तत् ।
नहि द्रष्टुरिति ह्युक्तं तस्माद्द्रष्टा सदैकदृक् ॥१८॥
सङ्घातो वाऽस्मि भूतानां करणानां तथैव च ।
व्यस्तं वाऽन्यतमो वाऽस्मि को वाऽस्मीति विचारयेत् ॥१९॥
व्यस्तं नाहं समस्तं वा भूतमिन्द्रियमेव वा ।
ज्ञेयत्वात्करणत्वाच्च ज्ञाताऽन्योऽस्माद्घटादिवत् ॥२०॥
आत्माग्नेरिन्धना बुद्धिरविद्याकामकर्मभिः ।
दीपिता प्रज्वलत्येषा द्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा ॥२१॥
दक्षिणाक्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्विचेष्टते ।
विषयैर्हविषा दीप्ता ह्यात्माग्निः स्थूलभुक्तदा ॥२२॥
हूयन्ते तु हवींषीति रूपादिग्रहणे स्मरन् ।
अरागद्वेष आत्माग्नौ जाग्रद्दोषैर्न लिप्यते ॥२३॥

यदमलत्वमात्मनो दर्शितं तत्प्रपञ्चयति—दृश्यत्वादिति । प्रत्ययशब्देन परिणामा गृह्यन्ते । दोषा रागादयः ॥ १६ ॥

अहमादेरात्मधर्मत्वाभावेऽपि नात्मनो विशुद्धिः सिद्ध्यति विकारित्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चेत्याशङ्क्याह—**सर्वेति** । विक्रियावत्त्वे च सर्वसाक्षित्वानुपपत्तिरित्याह—**विक्रियेति** । ॥ १७ ॥

आत्मनोऽपि बुद्ध्यादिवदल्पप्रकाशकत्वमेव ज्ञानस्य साधनाधीनस्योत्पत्तिविनाशवत्त्वादित्याशङ्क्याह—**नेति** । भुङ्क्ते पश्यतीति भुक्साक्षीत्यर्थः[1] ॥ १८ ॥

यस्मादात्मा शुद्धस्वभावोऽपि सन्नुपाधिसम्बन्धादन्यथा प्रतीयते तस्मादात्मानं ब्रह्मत्वेन प्रतिपत्तुं पदार्थविवेकं कुर्यादित्याह—**संघातो वेति** । ॥ १९ ॥

विचारफलं पदार्थविवेकं कथयति—**व्यस्तमिति** ॥ २० ॥

व्यस्तमिति पदार्थविवेकं [2]दर्शयित्वेदानीमवस्थात्रयविवेकद्वारा तत्साक्षिणस्तुरीयस्याधिगमप्रकारं दर्शयति—**आत्माग्नेरिति** । आत्मैवाग्निरिध्यते दीप्यते व्यवहारयोग्यःक्रियते यया सा बुद्धिरविद्यादिभिः प्रेरिता गवाक्षनिस्सृतदीर्घप्रभान्यायेन परिणमते तज्जागरितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

तदा चात्मा स्थूलपदार्थदर्शी भवतीत्याह—**दक्षिणेति** ॥ २२ ॥

दक्षिणस्याङ्गस्य श्रेष्ठत्वप्रसिद्धेर्दक्षिणाक्षि द्वारेषु प्रधानमित्यवधेयम् । उक्तज्ञानवतोऽवान्तरफलमाह—**हूयन्त इति** ॥ २३ ॥

---

१. सदैकभुक्—मू० पा० ।   २. संक्षेपतो दर्शयित्वा—क ।

मानसे तु गृहे व्यक्तः सोऽविद्याकर्मवासनाम् ।
पश्यंस्तैजस आत्मोक्तः स्वयंज्योतिः प्रकाशिता ॥२४॥
विषया वासना वापि चोद्यन्ते नैव कर्मभिः ।
यदा बुद्धौ तदा ज्ञेयः प्राज्ञ आत्मा ह्यनन्यदृक् ॥२५॥
मनोबुद्धीन्द्रियाणां च ह्यवस्थाः कर्मचोदिताः ।
चैतन्येनैव भास्यन्ते रविणेव घटादयः ॥२६॥
तत्रैवं सति बुद्धीज्ञं आत्मभासाऽवभासयन् ।
कर्ता तासां यदर्थास्ता मूढैरेवाभिधीयते ॥२७॥
सर्वज्ञोऽप्यत एव स्यात्स्वेन भासाऽवभासयन् ।
सर्वं सर्वक्रियाहेतोः सर्वकृत्त्वं तथाऽऽत्मनः ॥२८॥
सोपाधिश्चैवमात्मोक्तो निरुपाख्योऽनुपाधिकः ।
निष्कलो निर्गुणः शुद्धस्तं मनो वाक्च नाप्नुतः ॥२९॥
चेतनोऽचेतनो वापि कर्ताऽकर्ता गतोऽगतः ।
बद्धो मुक्तस्तथा चैकोऽनेकः शुद्धोऽन्यथेति वा ॥३०॥
अप्राप्यैव निवर्तन्ते वाचो धीभिः सहैव तु ।
निर्गुणत्वात् क्रियाभावाद्विशेषाणामभावतः ॥३१॥

जागरितावस्थामुक्त्वा स्वप्नावस्थामुपन्यस्यति—**मानसे त्विति** ॥ २४ ॥
सुषुप्तिं दर्शयति—**विषयेति** । अन्यदात्मव्यतिरिक्तं विषयं संस्कारं वा न पश्यतीत्यनन्य-
दृगुच्यते ॥ २५ ॥
अवस्थात्रयसाक्षिणं तुरीयं नित्यविज्ञप्तिमात्रमात्मानमुदाहरति—**मन इति** ॥ २६ ॥
यद्यात्मा निर्विकारः साक्षी कथं तर्हि बुद्धीनां कर्तोच्यते तत्राह—**तत्रैवमिति** । तस्मिन्नात्मनि
निर्विकारे मोहेनावस्थात्रयेऽध्यस्ते सति यस्यात्मनः सुखदुःखप्रतिभासार्था बुद्धयः स्वीक्रियन्ते स
ताश्चैतन्याभासेन प्रकाशयन्निर्विकारोऽपि मूढैः शास्त्राचार्योपदेशरहितैरेव बुद्धीनां कर्तेति व्यपदिश्यत
इत्यर्थः ॥ २७ ॥
ज्ञातृत्वव्यपदेशं दर्शयित्वा सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वव्यपदेशमपि निर्विकारस्यात्मनो दर्शयति—
सर्वज्ञ इति ॥ २८ ॥
आत्मनि सर्वज्ञत्वादिव्यपदेशोऽभ्युपगतश्चेत्तथैवात्मा परमार्थतः स्यादित्याशङ्क्याह—
सोपाधिरिति । निरुपाधिकस्य निरुपाख्यत्वं व्यनक्ति—**तमिति** ॥ २९ ॥
मनो वाक् च नाप्नुतस्तमित्युक्तं व्यक्तीकरोति—**चेतन इति** ॥ ३० ॥
अप्राप्यैवेति च । कस्माद्वाचो धियश्चाप्राप्य निवर्तन्त इत्याशङ्क्य परमार्थतः प्रवृत्तिद्वारा-
प्रवृत्तिहेतूनां रूपादीनां परमार्थतोऽभावादारोपितरूपैरेतैः सर्वोऽपि व्यवहारस्तत्र सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥३१॥
भावादित्याह—**निर्गुणत्वेति** । विशेषा गोधनादयः । आत्मनि शब्दप्रवृत्तिहेतूनां षष्ठ्यादीनां बुद्धि-

व्यापकं सर्वतो व्योम मूर्तैः सर्वैर्वियोजितम् ।
यथा तद्वदिहात्मानं विद्याच्छुद्धं परं पदम् ॥३२॥

दृष्टं हित्वा स्मृतिं तस्मिन्सर्वग्रश्च तमस्त्यजेत् ।
सर्वदृग्ज्योतिषा युक्तो दिनकृच्छार्वरं यथा ॥३३॥

रूपस्मृत्यन्धकारार्थाः प्रत्यया यस्य गोचराः ।
स एवात्मा समो द्रष्टा सर्वभूतेषु सर्वगः ॥३४॥

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुर्विषयालोकसङ्गमात् ।
विचित्रो जायते बुद्धेः प्रत्ययोऽज्ञानलक्षणः ॥३५॥

विविच्यास्मात्स्वमात्मानं विद्याच्छुद्धं परं पदम् ।
द्रष्टारं सर्वभूतस्थं समं सर्वभयातिगम् ॥३६॥

समस्तं सर्वगं शान्तं विमलं व्योमवत्स्थितम् ।
निष्कलं निष्क्रियं सर्वं नित्यं द्वन्द्वैर्विवर्जितम् ॥३७॥

आत्मा तर्हि किंलक्षणः समारोपितषष्ठ्यादिद्वारेण प्रतिवक्तव्यः स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—**व्यापकमिति** । इह वेदान्तसमयेऽवस्थात्रयसाक्षिणमात्मानं सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवमात्मानं ज्ञात्वा पुनरवस्थात्रयाभिमानं परित्यजेदित्याह—**दृष्टं हित्वेति** । दृष्टं जागरितं तस्मिन्दृष्टे स्मृतिं स्वप्नं हित्वा सर्वं जागरितादि ग्रस्यते येन तमसा तत्सर्वग्रः तत् तमः सुषुप्तं त्यजेत् । कोऽसावित्यपेक्षायामाह—**सर्वदृगिति** । सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मा ज्योतिषा ब्रह्मणा स्वयमेकीभूतः सवितेव शार्वरं तमो यथोक्तं सुषुप्तं तमो वर्जयेदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

उक्तमेव त्यागप्रकारं प्रकटयति—**रूपेति** । यच्चक्षुरादिना रूप्यते तज्जागरितं रूपमुच्यते । स्मृतिः स्वप्नः संस्कारजत्वात् । अन्धकारः सुप्तं तमोरूपत्वात् । तेऽर्था येषां प्रत्ययानां ते यस्य वेद्याः स एवात्मा निर्विशेषोऽनवच्छिन्नश्चेति ज्ञात्वा पूर्वोपदिष्टं द्रष्ट्रादि त्यजेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

आत्मा चेदुक्तस्वभावोऽभ्युपगम्यते कुतस्तत्र विचित्रः संसारप्रत्ययो जायते तत्राह—**आत्मेति** । अविद्यापरिकल्पितोपाधीनामात्मनश्च विवेकानुपलब्धेरनर्थात्मको विचित्रः संसारप्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अज्ञानकल्पितोपाध्यविवेकादात्मनो विचित्रसंसारानर्थः स्यादिति स्थिते मुमुक्षुणा कर्तव्यं दर्शयति—**विविच्येति** । पञ्चम्या बुद्ध्यादिरुच्यते ॥ ३६ ॥

वेद्यमेवात्मरूपं विशिनष्टि—**समस्तमिति** । समस्तशब्दस्य सर्वशब्दस्य च ब्रह्मात्मद्वये विशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वादपुनरुक्तता । येऽत्र विधिमुखेन निषेधमुखेन च विशेषा निर्दिश्यन्ते तानशेषानेव साक्षिणि त्वंपदार्थे तत्पदार्थे च ब्रह्मण्यनुसन्धाय तुल्यलक्षणत्वमनयोर्निश्चित्य तत्त्वमसिवाक्यादहं ब्रह्मेति निश्चिनुयादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञः कथं ज्ञयो मयेत्युत ।
विमृश्यैवं विजानीयाज्ज्ञानकर्म न वेति वा ॥३८॥
अदृष्टं द्रष्टृविज्ञातं दभ्रमित्यादिशासनात् ।
नेव ज्ञेयं मयाऽन्यैर्वा परं ब्रह्म कथंचन ॥३९॥
स्वरूपाव्यवधानाभ्यां ज्ञानालोकस्वभावतः ।
अन्यज्ञानानपेक्षत्वाज्ज्ञातं चैव सदा मया ॥४०॥
नान्येन ज्योतिषा कार्यं रवेरात्मप्रकाशने ।
स्वबोधान्नान्यबोधेच्छा बोधस्यात्मप्रकाशने ॥४१॥
न तस्यैवान्यतोऽपेक्षा स्वरूपं यस्य यद्भवेत् ।
प्रकाशान्तरदृश्यो न प्रकाशो ह्यस्ति कश्चन ॥४२॥
व्यक्तिः स्यादप्रकाशस्य प्रकाशात्मसमागमात् ।
प्रकाशस्त्वर्ककार्यः स्यादिति मिथ्यावचो ह्यतः ॥४३॥
यतोऽभूत्वा भवेद्यच्च तस्य तत्कार्यमिष्यते ।
स्वरूपत्वादभूत्वा न प्रकाशो जायते रवेः ॥४४॥

ब्रह्मात्मत्वेन ज्ञातव्यमित्युक्ते विषये मुमुक्षुं शिक्षयति—**सर्वप्रत्ययेति**। यो हि सर्वेषां प्रत्ययानां साक्षी प्रत्यगात्मा स कथं वर्तते। स किं घटादिवज्ज्ञेय उत न ज्ञेय इत्येवं विमृश्य ब्रह्म प्रत्यग्भूतम-विषयत्वेन ज्ञातं न तु विषयत्वेनेत्येवं विजानीयात्। वाशब्दस्त्वर्थे प्रयुक्तो द्वितीयस्तु वाशब्दः प्रत्य-गात्मन्यपि समानमविषयत्वेन ज्ञानमिति सूचयतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उक्तया रीत्या विमर्शे ब्रह्मात्मनो ज्ञेयत्वपक्षस्तावन्न संभवतीति साधयति—**अदृष्टमिति**। 'यदि मन्यसे सुवेदेति दह्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपमि'ति ज्ञेयस्यानात्मत्वोपदेशाददृष्टमित्यादिश्रुतेश्च ज्ञेयत्वं ब्रह्मात्मनो न युक्तमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

सम्प्रत्यविषयत्वेन ब्रह्मात्मनो ज्ञानं 'यस्यामतमि'त्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—**स्वरूपेति**। यदन्यदेशादिव्यवहितं जडं च तत्र ज्ञानादिव्यवहारो न स्वरूपे नित्ये चैतन्ये सम्भवति स्वतःस्फुरणा-दित्यर्थः ॥ ४० ॥

ज्ञानस्वरूपस्य नान्यज्ञानापेक्षेत्येतद् दृष्टान्तेन साधयति—**नान्येनेति** ॥ ४१ ॥

दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च नैरपेक्ष्यं विवृणोति—**न तस्येति**। इतश्च दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च न प्रकाशान्तरापेक्षेत्याह—**प्रकाशान्तरेति** ॥ ४२ ॥

नन्वादित्यस्य घटादिप्रकाशकत्ववदात्मप्रकाशकत्वमपि सम्भवति तथाऽऽत्मा बुद्ध्यादीनां प्रकाशकः स्वरूपमपि प्रकाशयिष्यतीत्याशङ्क्याह—**व्यक्तिः स्यादिति**। यतो दृष्टान्तासिद्धिस्ततो दार्ष्टान्तिकमपि न सिद्ध्यतीत्यर्थ ॥ ४३ ॥

कस्मात् घटादिप्रकाशोऽर्ककार्यो मुख्यादिवृत्त्या न भवतीत्याशङ्क्याह—**यत इति** ॥ ४४ ॥

सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्ताऽऽदित्यादिरिष्यते ।
घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्वद्बोधात्मनीष्यताम् ॥४५॥
बिलात्सर्पस्य निर्याणे सूर्यो यद्वत्प्रकाशकः ।
प्रयत्नेन विना तद्वज्ज्ञाताऽऽत्मा बोधरूपतः ॥४६॥
दग्धैवमुष्णः सत्तायां तद्वद्बोधात्मनीष्यताम् ।
सत्येव यदुपाधौ तु ज्ञाते सर्पे इवोत्थिते ॥४७॥
ज्ञाताऽयत्नोऽपि तद्वज्ज्ञः कर्ता भ्रामकवद्भवेत् ।
स्वरूपेण स्वयं नात्मा ज्ञेयोऽज्ञेयोऽथवा ततः ॥४८॥
विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शासनात् ।
बन्धमोक्षादयो भावास्तद्वदात्मनि कल्पिताः ॥४९॥
नाहोरात्रे यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषतः ।
बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ तथाऽऽत्मनि ॥५०॥

कथं तर्हि प्रकाशस्वरूपस्यादित्यस्य प्रकाशयितृत्वमात्मनश्च बोधमात्रस्वभावस्य बोद्धृत्वं व्यपदिश्यते तत्राह—**सत्तेति** ॥ ४५ ॥

स्वगतविक्रियामन्तरेणादित्यस्यात्मनश्च प्रकाशकत्वमित्येतद्दृष्टान्तेन विस्पष्टयति—**बिलादिति** ॥ ४६ ॥

उपाधिभावे कर्तृत्वव्यपदेशात्तदभावेऽभावादुपाधिनिबन्धनमेव कर्तृत्वमिति दर्शयितुमपरमुदाहरणमाह—**दग्धैवमिति** । यथा प्रकाश्यसन्निधौ निर्व्यापारोऽपि सविता प्रकाशको व्यपदिश्यते तथा दाह्यसन्निधावुष्णस्याग्नेः सत्तामात्रेण स दग्धोच्यते । तथा बोधस्वरूपेऽपि बोध्यसन्निधिमात्रेण बोद्धृत्वमिष्यताम् । यस्मादुपाधौ ज्ञाने सत्येवात्मा ज्ञातोच्यते । यथा बिलादुत्थिते सर्पे सविता प्रकाशकः कथ्यते । तस्मादुपाधिभावे कर्तृत्वव्यपदेशादौपचारिकः तद्व्यपदेशः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

औपाधिकं ज्ञातृत्वमुक्त्वा दृष्टान्तेन कर्तृत्वमपि नात्मनः स्वतोऽस्तीत्याह—**ज्ञातेति** । यथाऽयमात्मा स्वगतप्रयत्नरहितोऽपि सत्येवोपाधौ ज्ञाता व्याख्यातस्तथाऽयमात्मा स्वगतविक्रियाशून्योऽपि सन्निधिमात्रेण कारकाणि प्रवर्तयन् क्रियाणां कर्ता भवतीत्यर्थः । यथा भ्रामकः स्वगतचलनेन विकलो लोहस्य प्रेरको दृष्टस्तथाऽऽत्मा निश्चलोऽपि चिदाभासोपेतस्य मोहादेः परिणामापेक्षया कर्ता भवेदित्याह **भ्रामकवदिति** । यस्मादयमात्मा परमार्थतो न कस्यचिदपि ज्ञाता कर्ता वा ततः स्वरूपेण स्वेन स्वयमात्मा न ज्ञेयो नाप्यज्ञेयो न कार्यो नापि प्राप्यो हेयो वेति सर्वविशेषशून्यता तस्य सिद्धेत्याह—**स्वरूपेणेति** ॥ ४८ ॥

आत्मनि ज्ञेयत्वाद्यभावमुक्तमेव साधयति—**विदितेति** । यथाऽऽत्मनि ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं कार्यत्वं कारणत्वमित्यादि सर्वं कल्पितमेवेत्युक्तं तथा बन्धो मोक्षः छिन्नो भिन्नः सुखी दुःखीत्यादयोऽपि भावास्तत्र कल्पिता वस्तुतो न सन्तीत्याह—**बन्धेति** ॥ ४९ ॥

बन्धमोक्षयोरात्मनि कल्पितत्वे दृष्टान्तपूर्वकं हेतुमाह—**नाहोरात्र इति** ॥ ५० ॥

यथोक्तं ब्रह्म यो वेद हानोपादानवर्जितम् ।
यथोक्तेन विधानेन स सत्यं नैव जायते ॥५१॥

जन्ममृत्युप्रवाहेषु पतितो नैव शक्नुयात् ।
इत उद्धर्तुमात्मानं ज्ञानादन्येन केनचित् ॥५२॥

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्ट" इति श्रुतेः ॥५३॥

ममाहमित्येतदपोह्य सर्वतो विमुक्तदेहं पदमम्बरोपमम् ।
सुदृष्टशास्त्रानुमितिभ्य ईरितं विमुच्यतेऽस्मिन्यदि निश्चितो नरः ॥५४॥

॥ पार्थिवप्रकरणम् ॥ १६ ॥

पार्थिवः कठिनो धातुर्द्रवो देहे स्मृतोऽम्मयः ।
पक्तिचेष्टावकाशाः स्युर्वह्निवाय्वम्बरोद्भवाः ॥ १ ॥

उक्तवस्तुपरिज्ञानफलं कथयति—**यथोक्तमिति** ॥ ५१ ॥

यथोक्तप्रयोजनं प्रकारान्तरेणापि सम्भावितमिति कृतमनेन ब्रह्मात्मज्ञानेनेत्याशङ्क्याह—**जन्मेति** ॥ ५२ ॥

ज्ञानादेव तु मोक्षो नोपायान्तरेणेत्यत्र प्रमाणमाह—**भिद्यत इति** ॥ ५३ ॥

प्रकरणार्थं सक्षिप्योपसंहरति—**ममाहमिति** ।

सर्वतः सर्वात्मना ममाहमित्येतन्मिथ्याज्ञानं सकारणं निराकृत्य सम्यग्दृष्टशास्त्रेभ्यस्तथाविधानुमानेभ्यश्च यत्परं पदं विमुक्तदेहद्वयं गगनवदनवच्छिन्नत्वादिलक्षणमस्माभिरुदीरितम् । अस्मिन्यदि मुमुक्षुर्निश्चितो भवेत्तदा विमुच्यते मुक्तबन्धनः स्वाराज्ये स्थितो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

॥ व्याख्यातं नान्यदन्यत्प्रकरणम् पञ्चदशम् ॥

पार्थिवप्रकरणम्

पूर्वस्मिन्प्रकरणे स्वयूथ्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमेव स्वरूपावस्थानलक्षणं मोक्षसाधनमिति प्रतिपादितम् । अधुना सर्वतार्किकमतप्रतिषेधेन मुमुक्षुं स्वाराज्ये स्थापयितुं प्रकरणान्तरं कुर्वन्नादौ स्थूलशरीरमात्मेति लोकायतमतं प्रत्याह—**पार्थिव इति**। यो हि देहे कठिनो धातुर्दृश्यते स पार्थिवो विवेकिभिरिष्टो यश्च द्रवो धातुः सोऽम्मयोऽभ्युपगतः । ये च पक्तिश्चेष्टाऽवकाशश्चेत्यत्र प्रतीयन्ते ते क्रमेण वह्नेर्वायोरम्बराच्चोद्भवन्तोऽभ्युपगम्यन्ते । तस्माद्भूतपञ्चकभागस्य स्थूलदेहस्य बाह्यभूतवदात्मत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

घ्राणादीनि तदर्थाश्च पृथिव्यादिगुणाः क्रमात् ।
रूपालोकवदिष्टं हि सजातीयार्थमिन्द्रियम् ॥ २ ॥
बुद्ध्यर्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्यादीनि कर्मणे ।
तद्विकल्पार्थमन्तःस्थं मन एकादशं भवेत् ॥ ३ ॥
निश्चयार्था भवेद्बुद्धिस्तां सर्वार्थानुभाविनीम् ।
ज्ञाताऽऽत्मोक्तः स्वरूपेण ज्योतिषा व्यञ्जयन्सदा ॥ ४ ॥
व्यञ्जकस्तु यथाऽऽलोको व्यङ्ग्यस्याकारतां गतः ।
व्यतिकीर्णोऽप्यसंकीर्णस्तद्वज्ज्ञः प्रत्ययैः सदा ॥ ५ ॥
स्थितो दीपो यथाऽयत्नः प्राप्तं सर्वं प्रकाशयेत् ।
शब्दाद्याकारबुद्धीर्ज्ञः प्राप्तास्तद्वत्प्रपश्यति ॥ ६ ॥

इन्द्रियाण्यात्मेत्यपरो लोकायतः तं प्रत्याह—**घ्राणादीनीति**। घ्राणं पार्थिवं, रूपादिषु[1] गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् हिङ्गुवत् । एवं रसनमप्याप्यं रसादिषु रसस्यैव व्यञ्जकत्वात् आस्योदकवत् । चक्षुस्तैजसं रूपादिषु रूपस्यैव व्यञ्जकत्वात् दीपवत् । त्वग्वायवीया स्पर्शादिषु स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् । व्यजनवायुवत् । श्रोत्रमाकाशीयं शब्दादिषु शब्दस्यैव व्यञ्जकत्वात् वेणुविवरवत् इति भौतिकत्वानुमानात् घटादिवदनात्मत्वमिन्द्रियाणामित्यर्थः । यथा तैजसस्य रूपस्य प्रकाशको दीपादिस्तैजसो दृष्टस्तथा यदिन्द्रियं यज्जातीयमर्थं प्रकाशयति तत्तज्जातीयं भवितुमर्हतीत्युक्तमनुमानजातं सूचयति—**रूपालोकवदिति** ॥ २ ॥

इन्द्रियाणां करणत्वादनात्मत्वं कार्यकथनेनैकादशत्वनियमं च कथयति—**बुद्ध्यर्थानीति**। कर्मणे वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्याय । तेषामिन्द्रियाणां विषयविकल्पार्थं क्रमेण गन्धादिज्ञानसिद्ध्यर्थमेकादशं मनो भवेत् ।[2] अन्यथा कदलीफलादौ हस्तविन्यस्ते पुनरास्वाद्यमाने युगपदनेकार्थसम्प्रयोगादनेकज्ञानप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३ ॥

बुद्धिर्नात्मा करणत्वाद्दीपवदिति बौद्धं प्रत्याह—**निश्चयार्थेति**। सा स्वसंवेद्येत्यपि वक्तुं न शक्यमित्याह—**तामिति**। रूपालोकयोर्भास्यभासकयोर्भेदो यथा तद्वदात्मा सर्वार्थग्राहिकां बुद्धिं स्वरूपेण ज्योतिषा व्यञ्जयन्सदा बुद्धेर्विलक्षणः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

यदा बुद्धेरात्मा प्रकाशकोऽभिमतस्तदा तया संसर्गादशुद्धिरापद्येतेत्याशङ्क्याह—**व्यञ्जक इति**। यथा दीपादिरालोको व्यङ्ग्यस्य घटादेः समानतां गतो व्यतिकीर्णवदुपलक्षितोऽपि वस्तुतोऽसङ्कीर्णः गृह्यते । तद्वदात्मा प्रत्ययैः बुद्धिपरिणामैर्बुद्ध्या च सङ्कीर्णवदुपलब्धोऽपि वस्तुतोऽसङ्कीर्णः शुद्धः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

बुद्ध्यादेरत्यन्तविलक्षणो निर्व्यापारश्चेदात्मा कथं बुद्ध्यादि भासयेदित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोत्तरमाह—**स्थितो दीप इति** ॥ ६ ॥

---

१. एवकारः मनसि व्यभिचारवारणाय । ततश्च स्वरूपासिद्धिः घ्राणस्य गन्धत्वगन्धाभावव्यंजकत्वेन गन्धेतराव्यञ्जकत्वस्य एवकारार्थस्य तस्मिन्नसंभवात् । अतः रूपादिषु मध्ये इत्युक्तम् । एवमग्रेपि योजनीयम् ।

२. अन्यथा दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ युगपत् सर्वेन्द्रियजन्यज्ञानानि स्युः इत्यपि वेद्यम् ।

शरीरेन्द्रियसंघात आत्मत्वेन गतां धियम् ।
नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां विशिंषन्ति सुखादयः ॥ ७ ॥
शिरोदुःखादिनाऽऽत्मानं दुःख्यस्मीति हि पश्यति ।
द्रष्टाऽन्यो दुःखिनो दृश्याद्द्रष्टृत्वाच्च न दुःख्यसौ ॥ ८ ॥
दुःखी स्याद्दुःख्यहंमानाद्दुःखिनो दर्शनान्न वा ।
संहतेऽङ्गादिभिर्द्रष्टा दुःखी दुःखस्य नैव सः ॥ ९ ॥
चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्वं स्याच्चेन्नानेकमेव तत् ।
संहतं च ततो नात्मा द्रष्टृत्वात्कर्मतां व्रजेत् ॥१०॥
ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनोऽपि मतं यदि ।
नैकज्ञानगुणत्वात्तु ज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥११॥

तथापि सुखित्वादिस्मरणादात्मनः शुद्धिरसिद्धेत्याशङ्क्याह—**शरीरेन्द्रियेति** ॥ ७ ॥

शरीरादिसम्बन्धिनीं धियं सुखादयो विशिंषन्ति नात्मानमिति कुतो निश्चय इत्याशङ्क्याह—**शिर इति**। देहावयवगतेन दुःखेनात्मानं दुःख्यस्मीति यस्मादुपलभते तस्माद्देहादिष्वात्मत्वेन गता बुद्धिरेव दुःखिनी। तद्द्रष्टा तु दुःखिनो दृश्याद्विलक्षणो न दुःखी भवितुमुत्सहते। द्रष्टृत्वादेव तस्य दुःखित्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

द्रष्टृत्वाच्च न दुःख्यसावित्येतदेव स्पष्टयति—**दुःखीति**। किमयमात्मा दुःखपरिणामवत्यहमित्यभिमानाद् दुःखी स्यात्। किंवा परिणामिनो दुःखिनः साक्षित्वान्न स्वयं दुःखीति विवेक्तव्यम्। तत्राद्ये गौरोऽहमितिवदहमभिमानस्य भ्रान्त्यापि सम्भवान्नास्ति वस्तुतो दुःखितेति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह—**संहत इति**। हस्तादिभिर्देहावयवैर्घ्राणादिभिश्चेन्द्रियैः संयुक्ते यद्दुःखं तस्य साक्षी नैव दुःखी भवितुमर्हति। मध्यस्थस्योदासीनस्य लोके कार्यान्वयादर्शनादित्यर्थः ॥ ९ ॥

दुःखिनोऽपि द्रष्टृत्वेऽपि दुःखित्वमात्मनो युक्तमिति शङ्कते—**चक्षुर्वदिति**। यथा चक्षुषो दर्पणस्थतया दृश्यत्वं, तस्यैव बहिरवस्थानेन द्रष्टृत्वं, तथाऽऽत्मनोऽपि दृश्यत्वं द्रष्टृत्वं च स्यादित्यर्थः। गोलकांशस्य दर्पणस्थस्य दृश्यत्वं, शक्तिमत्त्वांशस्य मुखनिविष्टस्य द्रष्टृत्वमिति दृष्टान्तस्योभयथात्वोपपत्तेर्नेदं प्रकृतानुगुणमुदाहरणमित्यत्राह—**नेति**। चक्षुषश्च सावयवत्वादुक्तव्यवस्था युक्तेत्याह—**संहतमिति**। आत्मा तु नानेकात्मको नापि देहादिभिः संहन्यते। ततो द्रष्टृत्वेन समाप्तत्वान्न कर्मतां गन्तुमर्हतीत्याह—**तत इति** ॥ १० ॥

आत्मनोऽपि ज्ञानादिभिरनेकात्मकत्वाद्भास्यभासकत्वं स्यादिति शङ्कते—**ज्ञानेति**। [1]विज्ञानघनश्रुतैरात्मनो ज्ञानैकस्वभावत्वान्नानेकात्मत्वम्। ततो ज्योतिर्वत्तस्य न स्वकर्मतेति दूषयति—**नैकेति**। ॥ ११ ॥

---

१. विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः बृ. २. ५.

ज्योतिषो द्योतकत्वेऽपि यद्वन्नात्मप्रकाशनम् ।
भेदेऽप्येवं समत्वाज्ज्ञ आत्मानं नैव पश्यति ॥१२॥
यद्धर्मा यः पदार्थो न तस्यैवेयात्स कर्मताम् ।
न ह्यात्मानं दहत्यग्निस्तथा नैव प्रकाशयेत् ॥१३॥
एतेनैवात्मनाऽऽत्मानो[१] ग्रहो बुद्धेर्निराकृतः ।
अंशोऽप्येवं समत्वाद्धि निर्भेदत्वान्न युज्यते ॥१४॥
शून्यतापि न युक्तैवं बुद्धेरन्येन दृश्यता ।
युक्ताऽतो घटवत्तस्याः प्राक्सिद्धेश्च विकल्पतः ॥१५॥
अविकल्पं तदस्त्येव यत्पूर्वं स्याद्विकल्पतः ।
विकल्पोत्पत्तिहेतुत्वाद्यद्यस्यैव तु कारणम् ॥१६॥
अज्ञानं कल्पनामूलं संसारस्य नियामकम् ।
हित्वाऽऽत्मानं परं ब्रह्म विद्यान्मुक्तं सदाऽभयम् ॥१७॥

दृष्टान्तं व्याचष्टे—**ज्योतिष इति**। द्रव्यबोधांशभेदेऽप्येवं ज्योतिरंशयोरिव समत्वादात्मानमात्मा नैव पश्यतीति दार्ष्टान्तिकमाह—**भेदेऽपीति** ॥ १२ ॥

स्वरूपेणांशद्वारेण वा यद्यप्यात्मानमात्मा नैव पश्यति तथापि स्वगुणस्य ज्ञानस्य कर्मतां यास्यतीत्याशङ्क्याऽऽत्मा न स्वीयप्रकाशगोचरो वस्तुत्वात् वह्निवदित्याह—**यद्धर्मेति** ॥ १३ ॥

उक्तन्यायं बौद्धपक्षेऽप्यतिदिशति—**एतेनैवेति**। बुद्धेरात्मनः स्वरूपस्यात्मनः स्वेन ग्रहो यथोक्तदृष्टान्तेन निराकृतो न सिद्ध्येदित्यर्थः। एकेनांशेन ग्राहकत्वमंशान्तरेण ग्राह्यत्वं बुद्धेरसिद्धमित्याह—**अंशोऽपीति**। अंशोऽपि तस्य निरंशत्वान्न घटत इत्याह—**निर्भेदत्वादिति** ॥ १४ ॥

शून्यवादं निराचष्टे—**शून्यतेति**। यथैकस्या बुद्धेर्ग्राह्यग्राहकता न युक्तेत्युक्तं एवमपरोक्षतया प्रतीयमानायास्तस्याः शून्यताऽपि न युक्ता। तेन घटादेरिवान्येन साक्षिणा ग्राह्यता बुद्धेरुक्ता। ततस्तस्याः साक्षिणि पर्यवसानान्न शून्यताशङ्केत्यर्थः। किञ्च तस्याः बुद्धेर्ग्राह्यग्राहकरूपविकल्पापेक्षायाः प्रागेव सुषुप्तादौ साक्षिणः सिद्धेर्न शून्यता बुद्धेः सिद्ध्येत्। अन्यथा परामर्शायोगादित्याह—**प्रागिति** ॥ १५ ॥

किञ्च यद्यस्यान्वयिकारणं दृष्टं तत्तस्मात्प्रागेव सिद्धमेष्टव्यम्। यथा घटादेरन्वयिकारणं मृदादिस्तस्मात्प्रागेव सिद्धम्। तथा सदनुविद्धस्य भेदजातस्य कारणं सदपि पूर्वसिद्धमस्तीत्याह—**अविकल्पमिति** ॥ १६ ॥

समस्तविकल्परहितं ब्रह्म कथं विकल्पस्य कारणमित्याशङ्क्याज्ञानद्वारा तस्य कारणत्वमाह—**अज्ञानमिति**। तर्हि ब्रह्म किमज्ञानविशिष्टमेव द्रष्टव्यं नेत्याह—**हित्वेति**। अज्ञानं सकार्यं हित्वा तत्साक्षिणमात्मानं तत्त्वमसिवाक्यादहं ब्रह्मास्मीत्युक्तलक्षणं ब्रह्म विद्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

१. आत्मान इति प्रयोग आर्षः। आत्मन इत्यर्थः।

जाग्रत्स्वप्नौ तयोर्बीजं सुषुप्ताख्यं तमोमयम् ।
अन्योन्यस्मिन्नसत्त्वाच्च नास्तीत्येतत्त्रयं त्यजेत् ॥१८॥
आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिसङ्करात् ।
भ्रान्तिः स्यादात्मकर्मेति क्रियाणां सन्निपाततः ॥१९॥
निमीलोन्मीलने स्थाने वायव्ये ते न चक्षुषः ।
प्रकाशत्वान्मनस्येवं बुद्धौ न स्तः प्रकाशतः ॥२०॥
सङ्कल्पाध्यवसायौ तु मनोबुद्ध्योर्यथा क्रमात् ।
नेतरेतरधर्मत्वं सर्वं चात्मनि कल्पितम् ॥२१॥
स्थानावच्छेददृष्टिः स्यादिन्द्रियाणां तदात्मताम् ।
गता धीस्तां हि पश्यन्नज्ञो देहमात्र इवेक्ष्यते ॥२२॥
क्षणिकं हि तदत्यर्थं धर्ममात्रं निरन्तरम् ।
सादृश्याद्दीपवत्तद्धीस्तच्छान्तिः पुरुषार्थता ॥२३॥

संसारनियामकमज्ञानं हित्वा वेद्यो ब्रह्मत्वेनात्मा चेत्तर्हि कः संसारस्तस्य वा कारणमज्ञानं किंलक्षणं ततो वा कथं विवेकः स्यादित्याशङ्क्याह—**जाग्रदिति**। अन्योन्यव्यभिचारित्वाद्दृश्यत्वाच्च रज्जुसर्पवद्वस्तु न भवतीति ज्ञात्वा सर्वमेतत्त्यजेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

नन्ववस्थात्रये त्यक्तेऽपि नात्मनो ब्रह्मत्वं कर्तृत्वेन प्रतीतेरित्याशङ्क्याह—**आत्मेति**। अर्थादीत्यादिशब्देन देशकालादि गृह्यते। तेषामात्मादीनां संकरात्तादात्म्याध्यासात्क्रियाणामुदयादात्मनोऽस्ति कर्मेति भ्रान्तिः स्यात्तत आत्मनः स्वतो निष्क्रियत्वान्निष्क्रियब्रह्मत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्यव्यापारस्यान्यत्रारोपे दृष्टान्तमाह—**निमीलोन्मीलने इति**। ये गोलकस्थाने निमीलोन्मीलने दृष्टे ते वायुकार्ये क्रियात्मकस्य वायोस्तदाश्रयत्वसंभवान्न चक्षुषः तस्य प्रकाशरूपत्वात् क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेस्तथापि तत्रारोप्येते। तथा मनसि बुद्धौ च चलनाचलने न स्वतो विद्येते प्रकाशरूपत्वात्तथाप्यारोप्येते। चञ्चलं मनः स्थिरा बुद्धिरिति व्यपदेशदर्शनादित्यर्थः ॥ २० ॥

मनोबुद्ध्योरसाधारणधर्मप्रदर्शनपूर्वकं दार्ष्टान्तिकं निगमयति—**सङ्कल्पेति** ॥ २१ ॥

आत्मनो देहपरिमाणत्वान्नानवच्छिन्नब्रह्मत्वं संगच्छते, न च तत्कल्पितमिति दिगम्बरमतमाशङ्क्याह—**स्थानेति**। इन्द्रियाणामन्यत्र वृत्त्यभावाद्देहावच्छेदो गृह्यते। तेन तेषां देहपरिमाणत्वात्सेन्द्रियदेहे तादात्म्यं गता बुद्धिरिति सापि मध्यमपरिमाणा। तां च पश्यन्नात्मा देहमात्र इव भ्रान्त्या दृश्यते। स्वरूपेण त्वनन्त एव। अन्यथा घटादिवदनित्यत्वादिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ २२ ॥

दिगम्बरमतं निराकुर्वता यदनन्तपरिमाणत्वमात्मनो दर्शितं तदमृष्यमाणः शाक्यः शङ्कते—**क्षणिकं हीति**। तदिति ज्ञानं ज्ञेयं च गृह्यते। द्वित्रिक्षणस्थायित्वं परिहृत्य स्वरसभङ्गुरत्वं दर्शयितुमत्यर्थमित्युक्तम्। धर्ममात्रमिति मात्रचा स्थायि किञ्चिदधिष्ठानं नास्तीत्युच्यते। स्वरसभङ्गुरत्वे पूर्वोत्तरक्षणेष्वसद्बुद्धिः स्यादित्याशङ्क्याव्यवच्छेदेनोत्पद्यमानत्वान्नैवमित्याह—**निरन्तरमिति**। यदि क्षणिकं ज्ञानं ज्ञेयं च कथं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानमित्याशङ्क्याह—**सादृश्यादिति**। तस्य स्थायित्वप्रतिभासस्य ग्राह्यग्राहकत्वमूलस्य वाऽज्ञानस्य वा विद्यमानताप्रतिभासस्य निवृत्तिरेव मुक्तिरित्याह—**तच्छान्तिरिति** ॥ २३ ॥

स्वाकारान्यावभासं च येषां रूपादि विद्यते ।
येषां नास्ति ततश्चान्यत्पूर्वासङ्गतिरुच्यते ॥२४॥
बाह्याकारत्वतो ज्ञप्तेः स्मृत्यभावः सदा क्षणात् ।
क्षणिकत्वाच्च संस्कारं नैवाधत्ते क्वचित्तु धीः ॥२५॥
आधारस्याप्यसत्त्वाच्च तुल्यतानिर्निमित्ततः ।
स्थाने वा क्षणिकत्वस्य हानं स्यान्न तदिष्यते ॥२६॥
शान्तेश्चायत्नसिद्धत्वात्साधनोक्तिरनर्थिका ।
एकैकस्मिन्समाप्तत्वाच्छान्तेरन्यानपेक्षता ॥२७॥
अपेक्षा यदि भिन्नेऽपि परसंतान इष्यताम् ।
सर्वार्थे क्षणिके कस्मिंस्तथाप्यन्यानपेक्षता ॥२८॥

बौद्धमतं दूषणविभागविज्ञानाय विविच्य कथयति—स्वाकारेति । स्वाकारस्यान्येन ज्ञानेनावभासोऽस्यास्तीति तत्तथोच्यते । तदिदं रूपादि येषां बाह्यार्थवादिनां विद्यते येषां च ज्ञानमात्रवादिनां ज्ञानादन्यद्वस्तु नास्ति, चशब्दाद्येषां तदपि विज्ञानं वस्तुतो नास्ति शून्यमेव सर्वमित्येतद्दर्शयति । पूर्वस्य बाह्यार्थवादस्यासंगतिरघटमानतोच्यते प्रथममित्यर्थः ॥ २४ ॥

कथं बाह्यार्थवादस्याघटमानतेत्येतदाह—बाह्येति । क्षणिकत्वेन ज्ञेयसम्बन्धायोगाद् ज्ञप्तेरेव विज्ञानस्य बाह्याकारत्वप्रसङ्गात् विज्ञानवादापत्तेर्बाह्यार्थवादासिद्धिरित्यर्थः । किञ्च चैत्रानुभूते मैत्रस्य स्मृत्यदर्शनात्त्वन्मते स्मृत्यभावश्च सदा प्रसज्येत । क्षणिकत्वादनुभवितुः स्मर्तुश्चैकत्वासम्भवादित्याह—स्मृतीति । किञ्च, बुद्धेः संस्काराधायकत्वमपि नोपपद्यते । क्षणिकत्वादेव संस्काराधानकालेऽनवस्थानात् । तथा च कथं संस्कारजन्या स्मृतिरित्याह—क्षणिकत्वाच्चेति ॥ २५ ॥

किञ्चाधारस्य स्थायिनोऽभावादपि संस्कारसमर्पकत्वं बुद्धेर्न सिद्ध्यतीत्याह—आधारस्येति । यदुक्तं सादृश्यप्रयुक्ता स्थायित्वभ्रान्तिरिति तत्राह—तुल्यतेति । गुणावयवसामान्याभावाद्द्रष्टुश्चासत्त्वातुल्यता न लभ्यते । प्राचीनयोगाननुषङ्गादित्यर्थः । यदि पूर्वापरक्षणयोः[1] सादृश्यद्रष्टा स्थायी कश्चिदास्थीयते तत्राह—स्थाने वेति । तच्छब्देन क्षणिकत्वस्य हानं परामृश्यते ॥ २६ ॥

यत्तु क्षणिकत्वादिभावनया स्थायित्वादिभ्रान्तिशान्तिर्मुक्तिरिति, तत्राह–शान्तेश्चेति । संततेरवस्तुत्वादेकैकस्मिन्क्षणे च भ्रमाभावस्य स्वारसिकत्वान्न युक्ता शान्तेः साधनापेक्षेत्यर्थः ॥ २७ ॥

किञ्चास्मिन्पक्षे लोकेऽपि साध्यसाधनभावो न सिद्ध्यतीत्याह—अपेक्षेति । कार्यकारणक्षणानामत्यन्तविलक्षणत्वाद्भिन्नेऽपि क्षीरादौ दध्याद्यपेक्षा यदि विवक्ष्यते तर्हि परसन्ताने सिकतादौ किमित्यपेक्षा नेष्यते । तथा[2] च सिकताभ्योऽपि दधि जायेतेत्यतिप्रसक्तिरित्यर्थः । प्रसिद्ध्यवष्टम्भेनातिप्रसङ्गपरिहारशङ्कामनुवदति—सर्वेति । सर्वजनस्यार्थे कार्यकारणभावलक्षणे विषये दधिक्षीरमित्यादौ प्रसिद्धे यदेकं क्षणिकं क्षीरादि तत्रैवापेक्षा कार्यस्य दध्यादेः सिध्येत् । न यत्र क्वापि, प्रसिद्धिविरोधात् । तथा च कुतोऽतिप्रसक्तिरित्यर्थः । प्रसिद्ध्याश्रयणेऽपि न चान्यापेक्षा युक्तेत्याह—तथापीति ॥ २८ ॥

१. स्याद्द्रष्टा—मा । २. यथा—क ।

तुल्यकालसमुद्भूतावितरेतरयोगिनौ ।
योगाच्च संस्कृतो यस्तु सोऽन्यं हीक्षितुमर्हति ॥२९॥
मृषाध्यासस्तु यत्र स्यात्तन्नाशस्तत्र नो मतः ।
सर्वनाशो भवेद्यस्य मोक्षः कस्य फलं वद ॥३०॥
अस्ति तावत्स्वयं नाम ज्ञानं वात्माऽन्यदेव वा ।
भावाभावज्ञतस्तस्य नाभावस्त्वधिगम्यते ॥३१॥
येनाधिगम्यतेऽभावस्तत्सत्स्यात्तन्न चेद्भवेत् ।
भावाभावानभिज्ञत्वं लोकस्य स्यान्न चेष्यते ॥३२॥
सदसत्सदसच्चेति विकल्पात्प्राग्यदिष्यते ।
तदद्वैतं समत्वात्तु नित्यं चान्यद्विकल्पितात् ॥३३॥
विकल्पोद्भवतोऽसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदिष्यताम् ।
द्वैतस्य प्रागसत्त्वाच्च सदसत्त्वादिकल्पनात् ॥३४॥

तत्र हेतुमाह—तुल्यकालेति । एककालभाविनौ यौ पर्जन्याङ्कुरौ परस्परसम्बद्धौ तयोर्मध्ये पर्जन्यसम्बन्धाद्योऽङ्कुरः संस्कृतोऽतिशयमापन्नोऽस्ति सोऽन्यं पर्जन्यमपेक्षितुमर्हतीति प्रसिद्धम् । क्षणभङ्गुरवादे तु भिन्नकालत्वान्मिथः सम्बन्धाभावादुपकार्योपकारकत्वानुपपत्तेर्नापेक्षा युक्तेत्यर्थः ॥ २९ ॥

यथा क्षणभङ्गपक्षे मोक्षानुपपत्तिरुक्ता तथा त्वत्पक्षेऽपि ब्रह्मात्मनोऽनाधेयातिशयत्वात्तुल्या मोक्षानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—मृषेति । यत्र ब्रह्मात्मन्यविद्यया कर्तृत्वादिमिथ्याध्यासो भवति तत्राहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिद्वारा यथोक्ताध्यासनिवृत्तिरेवास्मत्पक्षे मोक्षो विवक्ष्यते । न हेयोपादेयरूपः संगृह्यते । तस्मादस्मत्पक्षे वस्तुतोऽनाधेयातिशयत्वेऽपि नास्ति मोक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । शून्यवादे दोषान्तरमाह—**सर्वेति** । अधिष्ठानारोप्ययोरुभयोरपि नाशे फलाभावात्फलासिद्धेर्मोक्षासिद्धिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

सर्वनाश एव मोक्षो बलादापतति । परमार्थस्यास्तित्वे मानाभावादित्याशङ्क्याह—**अस्तीति** । सर्ववादिभिः स्वयंप्रकाशं ज्ञानं आत्मा शून्यमित्यादिव्यपदेशैः स्वीकृतं परमार्थं वस्तु तावदेकमस्ति तस्य च लौकिकभावाभावाभिज्ञत्वान्नाभावोऽधिगम्यते केनापीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्यापि कस्यचिदभावो भावीत्याशङ्क्य तस्य सत्त्वप्राप्तेस्त्वत्पक्षनिवृत्तिरस्मत्पक्षप्राप्तिश्चेत्याह—**येनेति** । सतोऽधिगन्तुरनङ्गीकारे लोकस्य विभागज्ञानानुपपत्तेः स्वानुभवविरोधः स्यादित्याह—**न चेदिति** ॥ ३२ ॥

ननु यद्यपि भावाभावविभागज्ञमस्ति वस्तु किञ्चिदिति ज्ञातुं शक्यते तथापि कथमीदृशमिति विशेषतस्तदधिगन्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह—**सदिति** । तदद्वैतमित्यत्र सदसदादेर्वैषम्यहेतोरभावादिति हेतुमाह—**समत्वादिति** । तस्यैव विनाशरहितत्वं विशेषान्तरमाह—**नित्यं चेति** । सदसदादेर्विकल्पिताद्विलक्षणाद्वैतत्वे हेत्वन्तरमाह—**अन्यदिति** ॥ ३३ ॥

नानारूपे द्वैते प्रतीयमाने कथमिदमद्वैतमित्याशङ्क्याह—**विकल्पेति** । द्वैतस्यासत्त्वं मिथ्यात्वं विकल्परूपेण भेदेनोद्भवनाज्जायमानत्वात्सदसत्त्वादिकल्पनात्प्रागसत्त्वाच्च स्वप्नवद्देष्टव्यम् । अतो

वाचारम्भणशास्त्राच्च विकाराणां ह्यभावता ।
मृत्योः स मृत्युमित्यादेर्मम मायेति च स्मृतेः ॥३५॥
विशुद्धिश्चात एवास्य विकल्पाच्च विलक्षणः ।
उपादेयो न हेयोऽत आत्मा नान्यैरकल्पितः ॥३६॥
अप्रकाशो यथाऽऽदित्ये नास्ति ज्योतिःस्वभावतः ।
नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानं तद्वदात्मनि ॥३७॥
तथाऽविक्रियरूपत्वान्नावस्थान्तरमात्मनः ।
अवस्थान्तरवत्त्वे हि नाशोऽस्य स्यान्न संशयः ॥३८॥
मोक्षोऽवस्थान्तरं यस्य कृतकः स चलो ह्यतः ।
न संयोगो वियोगो वा मोक्षो युक्तः कथंचन ॥३९॥

भिन्नत्वात्कार्यत्वात्कल्पनाकालमात्रभावित्वाच्च सम्मतवन्मिथ्यात्वं द्वैतस्य सिद्धमित्यद्वैतमविरुद्ध-मित्यर्थः ॥ ३४ ॥

न्यायतो द्वैतस्य मिथ्यात्वमुक्त्वा शास्त्रादपि तन्मिथ्यात्वं सिद्ध्यतीत्याह—**वाचारम्भणेति** । "वाचारम्भणं[1] विकारो नामधेयमि"ति वाक्यात्कार्यानृतत्त्वप्रतिपादकात्, "मृत्योः[2] स मृत्युमाप्नोती"त्यादेर्निन्दाश्रवणाच्च विकारसत्यत्वे तदयोगात् विकाराणामाकाशादीनां यतो मिथ्यात्वमवगम्यते तस्माददद्वितीयत्वमविरुद्धमित्यर्थः । किञ्च "दैवी[3] ह्येषा गुणमयी"त्युपक्रम्य मामेवेश्वरं परापरप्रकृति-वियुक्तमात्मत्वेन प्रपद्यन्ते ये ते मायामेतां तरन्तीति भगवदनुशासनान्मायायाः सकार्याया ब्रह्मात्मज्ञान-निरस्यत्वसिद्धेरपि सिद्धमद्वैतमित्याह—**ममेति** ॥ ३५ ॥

द्वैतस्य मिथ्यात्वादेवाशुद्धिहेतोरभावादात्मनो विशुद्धिरपि सिद्धेत्याह—**विशुद्धिरिति** । विकल्पो द्वैतं, ततो हेयोपादेयरूपाद्विलक्षणत्वादात्मनः स्वेनान्यैर्वा स्वयमुपादेयो हेयो वा [न] भवितु-मुत्सहते । तस्मान्निर्विशेषो विशुद्धश्चिद्धातुरात्मेत्याह—**विकल्पाच्चेति** । किञ्चात्मा न केनचिदपि कल्प्यते तदविषयत्वादतोऽपि सर्वविशेषशून्यः शुद्धः सिद्ध्यतीत्याह—**नान्यैरिति** ॥ ३६ ॥

कस्मादात्मा कल्पितो न भवतीत्याशङ्क्य कल्पनाहेतोरज्ञानस्य वस्तुतस्तत्राभावादित्याह—**अप्रकाश इति** ॥ ३७ ॥

यथाऽऽत्मनो न कल्पितत्वं तथा तस्यावस्थान्तरमपि नास्तीत्याह—**तथेति** । विपक्षे दोषमाह—**अवस्थान्तरेति** ॥ ३८ ॥

मोक्षस्यावस्थान्तरत्वात्कथमस्यावस्थान्तरराहित्यमित्याशङ्क्याह—**मोक्ष इति** । यस्य वादिनो मोक्षोऽवस्थान्तरात्मा क्रियते तस्य पक्षे कृतकत्वादसौ मोक्षश्चलो विनाशी स्यात्तेन न स मोक्षो भवेदित्यर्थः । मा भूदवस्थान्तरं मोक्षः । ब्रह्मणा संयोगो वा प्रकृतेर्वियोगो वा स्यादित्याशङ्क्याह—**नेत्यादिना** ॥ ३९ ॥

---

१. छा ६-२. २. बृ. ४. ४. ३. गी. ७.

संयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य तथैव च ।
गमनागमने चैव स्वरूपं तु न हीयते ॥४०॥
स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्सनिमित्ता हि चापरे ।
अनुपात्तं स्वरूपं हि स्वेनात्यक्तं तथैव च ॥४१॥
स्वरूपत्वान्न सर्वस्य त्यक्तुं शक्यो ह्यनन्यतः ।
ग्रहीतुं वा ततो नित्योऽविषयत्वापृथक्त्वतः ॥४२॥
आत्मार्थत्वाच्च सर्वस्य नित्य आत्मैव केवलः ।
त्यजेत्तस्मात्क्रियाः सर्वाः साधनैः सह मोक्षवित् ॥४३॥
आत्मलाभः परो लाभ इति शास्त्रोपपत्तयः ।
अलाभोऽन्यात्मलाभस्तु त्यजेत्तस्मादनात्मताम् ॥४४॥
गुणानां समभावस्य भ्रंशो न ह्युपपद्यते ।
अविद्यादेः प्रसुप्तत्वान्न चान्यो हेतुरुच्यते ॥४५॥

तत्र हेतुमाह—संयोगस्येति । ननु न संयोगादिलक्षणो मोक्षः किन्तु संसारिणः संसारदेशात्परमात्मदेशगमनं वा परमात्मनः साधकोपकाराय तन्निकटदेशागमनं वा मोक्षः स्यादित्याशङ्क्य तयोर्निरवयवत्वाद्विक्रियावत्त्वाभावान्नैवमित्याह—**गमनेति** । स्वपक्षे मोक्षस्य नित्यत्वमाह—**स्वरूपं त्विति** ॥ ४० ॥

तस्य ह्यन्यभावे कारणनिरपेक्षत्वेनाकार्यत्वं हेतुमाह—**स्वरूपस्येति** । अपरे पुनरवस्थान्तरादयः सनिमित्तत्वात्कार्यत्वेनानित्या भवन्तीत्याह—**सनिमित्ता हीति** । स्वरूपस्यानिमित्तत्त्वं साधयति—**अनुपात्तमिति** । यतः स्वरूपं स्वेनान्येन चोपात्तं न, स्वरूपत्वेन नित्यत्वात् । तथैव स्वेनान्येन वा न त्यक्तं स्वरूपत्वादेव त्यक्तुमयोग्यत्वात् । तस्मादनिमित्तत्वान्नित्यमेव स्वरूपमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

आत्मा केनचिदपि हातुमुपादातुं वा शक्यो न भवतीत्युक्तमुपपादयति—**स्वरूपत्वादिति** । सपदि रज्जुवदाकाशादेः सर्वस्यात्मभूतत्वादात्मा तेन त्यक्तुं शक्यो नेत्यत्र हेतुमाह—**अनन्यत इति** । परमार्थतोऽन्यस्याभावात्तेनात्मनो हेयत्वाभाववदुपादेयत्वमपि नास्तीत्याह—**ग्रहीतुं वेति** । हेयत्वाहेयत्वयोरभावे हिशब्दसूचितं फलितमाह—**तत इति** । आत्मनो हानादानयोरयोगे हेतुद्वयमाह—**अविषयत्वेति** ॥४२॥

आत्मनो नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह—**आत्मार्थत्वाच्चेति** । यस्मादात्मा नित्योऽन्यत्सर्वमनित्यमात्मार्थं आत्मावस्थानं च मोक्षस्तस्मान्मुमुक्षुणा ससाधनं कर्म त्याज्यमित्याह—**त्यजेदिति** ॥ ४३ ॥

अतश्च मोक्षवित्क्रियास्त्यजेदित्याह—**आत्मलाभ इति** । "आत्मलाभान्न परं विद्यत" इति शास्त्रम् । सर्वप्रवृत्तीनामात्मार्थत्वादित्याद्युपपत्तयः । स्वरूपस्यानिमित्तत्वान्नास्यालाभः सम्भवतीत्याशङ्क्याह—**अलाभ इति** । स्वाज्ञानपरिकल्पिताहंकाराद्यात्मत्वभ्रमोऽस्यालाभो नाम । तस्माद्ब्रह्मात्मज्ञानेन तन्मूलाज्ञाननिवर्तनेनाहंकाराद्यात्मभ्रमं परित्यजेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

सांख्यास्तु त्रिगुणमचेतनं प्रधानं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं महदादिरूपेण परिणमते । तदविवेकादस्य संसारो, मोक्षस्तु तद्विवेकान्न ब्रह्मात्मज्ञानादिति मन्यन्ते । तत्र प्रथमं परिणामासम्भवमाह—

इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्तिः स्यात्सदा न वा
नियमो न प्रवृत्तीनां गुणेष्वात्मनि वा भवेत् ॥४६॥
विशषो मुक्तबद्धानां तादर्थ्ये न च युज्यते ।
अर्थार्थिनोस्त्वसम्बन्धो नार्थी ज्ञो नेतरोऽपि वा ॥४७॥
प्रधानस्य च पारार्थ्यं पुरुषस्याविकारतः ।
न युक्तं सांख्यशास्त्रेऽपि विकारेऽपि न युज्यते ॥४८॥
सम्बन्धानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
मिथोऽप्युक्तं तदर्थत्वं प्रधानस्याचितित्वतः ॥४९॥
क्रियोत्पत्तौ विनाशित्वं ज्ञानमात्रे च पूर्ववत् ।
निर्निमित्ते त्वनिर्मोक्षः प्रधानस्य प्रसज्यते ॥५०॥

गुणानामिति । सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यं हि प्रधानम् । तस्य समभावस्य प्राक्कालीनस्य भ्रंशो **नाम च्युतिः** । पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्तरापत्तिस्तथाविधः परिणामो नैव घटते । तस्यामवस्थायाम-विद्यादेर्धर्मादिश्च लीनत्वादीश्वरस्य चाऽनभ्युपगमादभ्युपगमेऽपि तस्य पुरुषत्वेनोदासीनत्वादन्यस्य सर्वस्य प्रधानकार्यत्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

सत्त्वादीनां गुणानामन्योन्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वमाशङ्क्याह—**इतरेतरेति** । यदि गुणानामन्योन्य-प्रवृत्तिहेतुत्वं तदा प्रवृत्तिर्महदादेरुत्पादः सदा स्यात्सर्वदा हेतोः सत्त्वात् । न चेदेवं कदाचिदपि प्रवृत्तिर्न स्यात् । हेतोरप्रयोजकत्वादित्यर्थः । क्रमेणोत्पत्तिस्थितिसंहाराणां प्रसिद्धत्वान्न यौगपद्यमित्या-शङ्क्याह—**नियम इति** । यस्मादुत्पत्त्यादीनां प्रवृत्तीनां नियामको गुणाश्रयो वाऽऽत्माश्रयो वा न कश्चिदुपपद्यते तस्मान्न तासां नियमः सम्भवेदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

कथञ्चित्प्रधानप्रवृत्त्यभ्युपगमेऽपि दोषो दुर्निवारः स्यादित्याह—**विशेष इति** । प्रधानस्य पुरुषार्थत्वे सति सर्वसाधारण्यात् बद्धान्मुक्तांश्च प्रति विशेषो न युज्यते । तेन सर्वान्प्रति प्रवर्तते न वा कमपि प्रतीत्यव्यवस्थेत्यर्थः । किञ्च शेषशेषिणोः सम्बन्धो वक्तव्यः । स च नासङ्गत्वात्पुरुषस्य । नार्थी ज्ञो निर्विशेषत्वात् । नेतरोऽपि प्रधानाख्यो जडत्वादिति न तयोः सङ्गतिरित्याह—**अर्थेति** ॥४७॥

प्रधानस्य पारार्थ्यासम्भवे हेत्वन्तरमाह—**प्रधानस्य चेति** । विकारेऽपि पुरुषस्यानित्यत्व-प्रसङ्गान्न तादर्थ्यं प्रधानस्य युक्तमित्याह—**विकारेऽपीति** ॥ ४८ ॥

प्रधानपुरुषयोः सम्बन्धाभावमुक्तं प्रपञ्चयति—**सम्बन्धेति** । न हि पुरुषस्यासङ्गस्य निर्विकार-स्य प्रकृत्या सङ्गतिः सङ्गच्छते । नापि प्रकृतेर्जडत्वाच्चिदेकतानेन पुरुषेणोदासीनस्वभावेन सम्बन्धः सिद्धयति । तथा च तयोर्मिथः सम्बन्धाभावान्नार्थार्थित्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

निर्विकारत्वं पुरुषस्योक्तं व्यनक्ति—**क्रियोत्पत्ताविति** । यदि पुरुषे काचित्क्रियोत्पद्येत तदा तस्य सक्रियत्वाद्विनाशित्वं क्षीरादिवदापद्येत । नित्यश्च पुरुषोऽभ्युपगतः । तेन तस्य निर्विकारत्व-मित्यर्थः । ननु देहादिवत्पुरुषस्यापरा क्रिया न स्वीक्रियते किन्तु ज्ञानलक्षणैव क्रियाऽभ्युपगम्यते । तत्राह—**ज्ञानेति** । यदि जन्यज्ञानत्वं पुरुषस्येष्टं तदा पूर्ववद्विनाशित्वम् । अजन्यज्ञानत्वे च न तादर्थ्यं प्रकृतेः सिद्धयेदित्यर्थः । यदि पुरुषशेषत्वं विनापि प्रधानप्रवृत्तिरिष्येत तदा निर्निमित्ते प्रधानव्यापारे सत्यनिर्मोक्षः प्रसज्यते । सदा व्यापारप्रसङ्गादित्याह—**निर्निमित्त इति** ॥ ५० ॥

न प्रकाश्यं यथोष्णत्वं ज्ञानेनैवं सुखादयः ।
एकनीडत्वतोऽग्राह्याः स्युः कणादादिवर्त्मनाम् ॥५१॥

युगपत्समवेतत्वं सुखविज्ञानयोरपि ।
मनोयोगैकहेतुत्वादग्राह्यत्वं सुखस्य च ॥५२॥

तथाऽन्येषां च भिन्नत्वाद्युगपज्जन्म नेष्यते ।
गुणानां समवेतत्वं ज्ञानं चेन्न विशेषणात् ॥५३॥

ज्ञानेनैव विशेषत्वाज्ज्ञानाप्यत्वं स्मृतेस्तथा ।
सुखं ज्ञातं मयेत्येवं तवाज्ञानात्मकत्वतः ॥५४॥

सुखादेर्नात्मधर्मत्वमात्मनस्तेऽविकारतः ।
भेदादन्यस्य कस्मान्न मनसो वाऽविशेषतः ॥५५॥

साङ्ख्यपक्षे बन्धमोक्षाभावेऽपि वैशेषिकादिपक्षे तद्व्यवस्थोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—**नेति** ।
यथोष्णत्वमग्निनिष्ठमग्निष्ठेन प्रकाशेन न प्रकाश्यमेकाश्रयत्वाद्ग्राह्यग्राहकत्वायोगात् । तथाऽऽत्म-
गताः सुखदुःखादयो न तद्गतेन ज्ञानेन ग्राह्या भवितुमर्हन्ति एकाश्रयत्वादेव ग्राह्यग्राहकत्वस्य
तेषु दुर्ग्रहत्वात् । तस्मात्काणादादिमतानुसारिणां मतेऽपि कुतो बन्धमोक्षव्यवस्था सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥५१॥

एकाश्रयत्वाज्ज्ञानसुखादीनां भास्यभासकत्वानुपपत्तिरित्युक्त्वा युगपत्तेषामसम्भवादपि भास्य-
भासकत्वानुपपत्तिरित्याह—**युगपदिति** । मनोयोगस्यैकं कार्यं प्रति हेतुत्वादनेकगुणोत्पत्तिहेतुत्वान-
भ्युपगमात्पूर्वसंयोगनाशे तत्कार्यस्य नष्टत्वाद्युगपत्समवेतत्वं न घटते । नापि समवाये प्रमाणमस्ति ।
ततो न ज्ञानेन सुखादेर्ग्राह्यत्वम् । न चात्ममनसोर्निरवयवत्वादात्मनोऽस्ति संयोगः संयोगविभागवत्त्वे
घटादिवद्विकारित्वमनित्यत्वं च दुर्वारमापद्येतेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

यथा ज्ञानसुखयोर्युगपज्जन्माभावाद् ग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिरित्युक्तं तथेच्छादीनामपि विलक्षण-
त्वादेकस्मिन्काले जन्म नेष्यते । एकस्यात्ममनः संयोगस्यानेककार्योत्पत्तिहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादतो
न तेषां ग्राह्यग्राहकत्वसिद्धिरित्यतिदिशति—**तथेति** । ज्ञानेन दुःखादीनां भास्यत्वं मा भूदात्मसमवेत-
त्वमेव तेषां ज्ञानं नामेत्याशङ्क्य ज्ञानेन तेषां विशेषितत्वदर्शनान्नैवमित्याह—**गुणानामिति** ॥ ५३ ॥

तदेव विशदयति—**ज्ञानेनैवेति** । ज्ञानसंस्कारजनितस्मृतिविषयत्वादपि ज्ञानव्याप्यत्वं सुखादेर्व-
क्तव्यमित्याह—**स्मृतेरिति** । किञ्च तव मते ज्ञानादेरस्वयंप्रकाशत्वादात्मसमवेतत्वमात्रेण न तत्सिद्धिः
सिद्ध्येत्याह—**तवेति** ॥ ५४ ॥

ज्ञानसुखादीनामात्मगुणत्वाभ्युपगमेन भास्यभासकत्वानुपपत्तिरुक्ता न च तेषामात्मगुणत्व-
मात्मनो निर्विशेषत्वादित्याह—**सुखादेरिति** । सर्वगतत्वेनाविकारत्वादविकारस्य च गुणवत्त्वे सम्प्रति-
पन्नदृष्टान्ताभावान्नात्मनो गुणवत्त्वमित्यर्थः । किञ्च गुणगुणिनोर्भवता भेदाङ्गीकारादात्मान्तरस्य
मनसो वा ते सुखादयः कुतो न स्युर्विशेषाभावात् । अदृष्टादेरप्यात्मीयत्वासिद्धेरनियामकत्वा-
दित्याह—**भेदादिति** ॥ ५५ ॥

स्यान्मालाऽपरिहार्या तु ज्ञानं चेज्ज्ञेयतां व्रजेत् ।
युगपद्वापि चोत्पत्तिरभ्युपेताऽत्र इष्यते ॥५६॥
अनवस्थान्तरत्वाच्च बन्धो नात्मनि विद्यते ।
नाशुद्धिश्चाप्यसङ्गत्वादसङ्गो हीति च श्रुतेः ॥५७॥
सूक्ष्मैकाग्रगोचरेभ्यश्च न लिप्यत इति श्रुतेः ।
एवं तर्हि न मोक्षोऽस्ति बन्धाभावात्कथंचन ॥५८॥
शास्त्रानर्थक्यमेव स्यान्न बुद्धेर्भ्रान्तिरिष्यते ।
बन्धो मोक्षश्च तन्नाशः स यथोक्तो न चान्यथा ॥५९॥
बोधात्मज्योतिषा दीप्ता बोधमात्मनि मन्यते ।
बुद्धिर्नान्योऽस्ति बोद्धेति सेयं भ्रान्तिर्हि धीगता ॥६०॥
बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्नित्यं तत्रोपचर्यते ।
अविवेकोऽप्यनाद्योऽयं संसारो नान्य इष्यते ॥६१॥

किञ्च ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यं परैरिष्यते तदयुक्तमित्याह—**स्यादिति** । अथैकस्मादेव संयोगाद् घटज्ञानं तज्ज्ञानं चेत्यन्तो मालायाः स्यादिति मन्यसे तर्हि मनः संयुक्तात्मसमवायलक्षणसामग्र्यास्तुल्यत्वात्तत्तज्ज्ञानविषयं ज्ञानान्तरं तदैव स्याद् घटादिज्ञानान्तराणि च तदैव स्युस्तत्सामग्र्या अपि सम्भवादित्याह—**युगपदिति** ॥ ५६ ॥

इतश्च वैशेषिकादिकल्पना न युक्तेत्याह—**अनवस्थेति** । अनवस्थान्तरत्वात् कूटस्थत्वेन आत्मनोऽवस्थान्तररहितत्वादिति यावत् । आत्मनि परमार्थतो बन्धाभाववत्परमार्थतो मोक्षोऽपि नास्तीति वक्तुं चशब्दः ॥ ५७ ॥

इतश्च पारमार्थिकमात्मनि बन्धनादिकं न सिद्ध्यतीत्याह—**सूक्ष्मैकेति** । तवापि तर्हि बन्धमोक्षव्यवस्था नैव सुस्थेति साम्यमाशङ्कते—**एवमिति** ॥ ५८ ॥

बन्धमोक्षाभावे का क्षतिरित्याशङ्क्य स एवाह—**शास्त्रेति** । मोहपरिकल्पितभ्रान्तिनिवर्त्तनेन शास्त्रसाफल्यं दर्शयन्नुत्तरमाह—**नेत्यादिना** । अज्ञानं कल्पनामूलमित्यादिना यथा पूर्वत्रात्माज्ञाननिबन्धनो बन्धः स्वज्ञानप्रयुक्तो मोक्ष इत्युक्तम् तथैवासौ बन्धो मोक्षश्चाभ्युपगन्तव्यो न पारमार्थिको बन्धो मोक्षो वा सम्भवतीत्याह—**स यथेति** ॥ ५९ ॥

अज्ञानमूलबुद्धिधर्माध्यासलक्षणो बन्धः चिदात्मनीत्युक्तमुपपादयति—**बोधेति** । चिदात्माभासाज्ञानकञ्चुकः सन्नज्ञानकार्यभूतां साभासां बुद्धिमविवेकादात्मत्वेन गतः संसरतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

बुद्धौ बोधस्य प्रतीयमानत्वे स्वाभाविकत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्याह—**बोधस्येति** । आत्मनः स्वरूपस्यैव बोधस्याविवेकाद्बुद्धावध्यासश्चेदयमविवेकः सादिरनादिर्वेति वीक्षायामाह—**अविवेकोऽपीऽति** । तथा ब्रह्मात्मज्ञानेन तस्यैव निवृत्तिर्न संसारस्येत्याशङ्क्याह—**संसार इति** । स चायमविवेकः प्रवाहरूपेणानादिस्तेन संसारस्यापि प्रवाहरूपेणानादित्वम् । न चाविवेकादन्यः संसारस्तेन विवेकादविवेकनिवृत्तिर्वाक्यार्थज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या संसारनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

मोक्षस्तन्नाश एव स्यान्नान्यथाऽनुपपत्तितः ।
येषां वस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्षो नाशस्तु तैर्मतः ॥६२॥
अवस्थान्तरमप्येवमविकारान्न युज्यते ।
विकारेऽवयवित्वं स्यात्ततो नाशो घटादिवत् ॥६३॥
तस्माद्भ्रान्तिरतोऽन्या हि बन्धमोक्षादिकल्पनाः ।
साङ्ख्यकाणादबौद्धानां मीमांसाह[र्ह]तकल्पनाः ॥६४॥
शास्त्रयुक्तिविहीनत्वान्नादर्तव्याः कदाचन ।
शक्यन्ते शतशो वक्तुं दोषास्तासां सहस्रशः ॥६५॥
अपि निन्दोपपत्तेश्च यान्यतोऽन्यानि चेत्यतः ।
त्यक्त्वाऽतो ह्यन्यशास्त्रोक्तीर्मतिं कुर्याद्दृढां बुधः ॥६६॥
श्रद्धाभक्ती पुरस्कृत्य हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
वेदान्तस्यैव तत्त्वार्थे व्यासस्याभिमते तथा । ६७॥

इति प्रणुन्ना द्वयवादकल्पना निरात्मवादाश्च तथा हि युक्तितः ।
व्यपेतशङ्काः परवादतः स्थिरा मुमुक्षवो ज्ञानपथे स्युरित्युत ॥६८॥

बन्धस्याज्ञानात्मकत्वे फलितमाह—**मोक्ष इति**। ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यस्य बन्धस्य ध्वस्तिरेव मुक्तिर्नान्यो मोक्षो युज्यते। अन्यस्य मोक्षस्यानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः। येषां पुनर्वादिनां स्वरूपादन्यवस्तुप्राप्तिर्मोक्षोऽभ्युपगम्यते तैर्नाश एव मोक्षो विवक्षितः। स्वरूपस्यान्यभावेऽवस्थानायोगान्न स्वरूपनाशो युज्यते फलिनोऽभावादित्याह—**येषामिति** ॥ ६२ ॥

मा भूद्वस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्षोऽवस्थान्तरापत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—**अवस्थान्तरमिति**। आत्मनो विकाराभावस्यासिद्धिमाशङ्क्योक्तम्—**विकार इति** ॥ ६३ ॥

वेदान्तसिद्धान्तादन्या बन्धस्य मोक्षस्य तदुभयसाधनस्यात्मस्वरूपस्य च कल्पनाः श्रुतिन्यायानुभवविरुद्धत्वाद्विभ्रमत्वाच्च प्रामाणिकैरादर्त्तव्या न भवन्तीत्याह—**तस्मादिति**। केषां पुनरेताः कल्पना नादर्त्तव्याः स्युरित्याशङ्क्याह—**साङ्ख्येति**। एतेषां कल्पनाः सर्वा भ्रान्तिरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥६४॥

तासां भ्रान्तिप्रदत्वादेव प्रमाणयुक्तिविरुद्धानामनादर्त्तव्यत्वं फलितमाह—**शास्त्रेति**। तासु शास्त्रयुक्तिविरोधमेव स्फोरयति—**शक्यन्त इति** ॥ ६५ ॥

इतश्च साङ्ख्यादिकल्पना नादर्त्तव्या इत्याह—**अपीति**। यान्यतोऽन्यानि शास्त्राणि पृथिव्यां विविधानि वै। शङ्कनीयानि विद्वद्भिर्धर्मशुद्धिमभीप्सुभिः। या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः। सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ इत्यादिनिन्दावचनाच्च यथोक्तकल्पना नादर्त्तव्या इत्यर्थः। यस्मादेवं वेदबाह्याः कल्पना निन्दितास्तस्माद्वेदान्तशास्त्रादन्यशास्त्रोक्तीस्त्यक्त्वा दृढां बुद्धिं विवेकाय मुमुक्षुः सततं कुर्यादित्याह—**त्यक्त्वेति** ॥ ६६ ॥

कथं मतिं कुर्यात्कुत्र चेत्यपेक्षायामाह—**श्रद्धेति** ॥ ६७ ॥

उक्तं परपक्षनिराकरणं सप्रयोजनं संक्षिप्य कथयति—**इति प्रणुन्ना इति**। प्रणुन्ना निराकृताः।

स्वसाक्षिकं ज्ञानमतीव निर्मलं विकल्पनाभ्यो विपरीतमद्वयम् ।
अवाप्य सम्यग्यदि निश्चितो भवेत् निरन्वयो निर्वृतिमेति शाश्वतीम् ॥ ६९॥
इदं रहस्यं परमं परायणं व्यपेतदोषैरभिमानवर्जितैः ।
समीक्ष्य कार्या मतिरार्जवे सदा न तत्त्वदृक्स्वान्यमतिर्हि कश्चन ॥७०॥
अनेकजन्मान्तरसंचितैर्नरो विमुच्यतेऽज्ञाननिमित्तपातकैः ।
इदं विदित्वा परमं हि पावनं न लिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ॥७१॥
प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।
गुणान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥७२॥
परस्य देहे न यथाभिमानिता परस्य तद्वत्परमार्थमीक्ष्य च ।
इदं हि विज्ञानमतीव निर्मलं संप्राप्य मुक्तोऽथ भवेच्च सर्वतः ॥७३॥
नहीह लाभोऽभ्यधिकोऽस्ति कश्चन स्वरूपलाभात् स इतो हि नान्यतः ।
न देयमैन्द्रादपि राज्यतोऽधिकं स्वरूपलाभं त्वपरीक्ष्य यत्नतः ॥७४॥

परवादेभ्यो व्यपेतशङ्कास्तत्प्रामाणिकत्वशङ्कावर्जिताः अतएव स्थिरा निश्चलाः ज्ञानपथे मुमुक्षुवः स्युरिति यतोऽतः प्रयोजनात्प्रणुन्ना इति सम्बन्धः ॥ ६८ ॥

ब्रह्मात्मज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थसाधनत्वमिति तदीयस्वरूपानुवादपूर्वकं दर्शयन्मुमुक्षूणां तन्निष्ठत्वमावश्यकमिति दर्शयति—स्वसाक्षिकमिति । निरन्वयो निरस्ताज्ञानतत्कार्यसम्बन्धः ॥ ६९ ॥

इदानीमुक्तज्ञानाधिकारिणं संक्षिप्योपन्यस्यति—इदमिति ॥ ७० ॥

[1]एवमतियत्नलभ्येन तज्ज्ञानेन किं फलं प्राप्यते तदाह—अनेकेति ॥ ७१ ॥

यथोक्तज्ञानमाचार्येण कस्मै दातव्यमित्यपेक्षायामाह—प्रशान्तेति । सदेति दीर्घकालत्वं सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते । यथोक्तार्थकारिणे तथैवानुष्ठायिने ॥ ७२ ॥

यथोक्तोऽधिकारी गुरुणा श्रावितत्तत्त्वमस्यादिवाक्यः सन्कथं ब्रह्मात्मानमवगच्छति । किं वा फलं प्राप्नोतीत्यपेक्षायामुक्तमेव संक्षिप्याह—परस्येति । न हि देवदत्तस्यान्यदीये देहे ममाहंभावोऽभिमानो भवति । तथा परमार्थमहं ब्रह्मेति विज्ञाय स्वदेहेऽप्यभिमानरहितः सर्वानर्थरहितो निर्वृणोतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

किमिति यत्नेन शिष्यपरीक्षणं क्रियते यस्मै कस्मै चिदुपस्थिताय दयालुना गुरुणा दातव्येत्याशङ्क्याह—न हीति । स्वरूपं ब्रह्मात्म लभ्यते येन तद्ब्रह्मात्मज्ञानं स्वरूपलाभं । तदेवेह शास्त्रोक्तसाधनस्य मुमुक्षोः श्रावितत्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य पदार्थविवेकवतो निर्विचिकित्समहं ब्रह्मेति साक्षात्काररूपं ज्ञानं वाक्यादुत्पन्नं मोक्षकारणमिति सिद्धम् ॥ ७४ ॥

॥ पार्थिवप्रकरणं विवृत्तं षोडशम् ॥

---

१. एवमपि यत्नलभ्येन क. ख.

सम्यङ्मतिप्रकरणम् ॥ १७ ॥

आत्मा ज्ञेयः परो ह्यात्मा यस्मादन्यन्न विद्यते ।
सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्धस्तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ १ ॥
पदवाक्यप्रमाणज्ञैर्दीपभूतैः प्रकाशितम् ।
ब्रह्म वेदरहस्यं यैस्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥
यद्वाक्सूर्यांशुसंपातप्रणष्टध्वान्तकल्मषः ।
प्रणम्य तान् गुरून् वक्ष्ये ब्रह्मविद्याविनिश्चयम् ॥ ३ ॥
आत्मलाभात्परो नान्यो लाभः कश्चन विद्यते ।
यदर्था वेदवादाश्च स्मार्ताश्चापि तु याः क्रियाः ॥ ४ ॥
आत्मार्थोऽपि हि यो लाभः सुखायेष्टो विपर्ययः ।
आत्मलाभः परः प्रोक्तो नित्यत्वाद्ब्रह्मवेदिभिः ॥ ५ ॥

सम्यङ्मतिप्रकरणम् ॥ १७ ॥

परपक्षप्रतिक्षेपमुखेनोक्तं ज्ञानं मोक्षसाधनं स्वपक्षसाधनेन व्यक्तीकर्तुं प्रकरणान्तरमारभमाणो देवताभक्तेर्ज्ञानप्राप्तावन्तरङ्गसाधनं व्यक्तीकर्तुं प्रकरणान्तरं सूचयति—**आत्मा ज्ञेय इति**। नन्वात्मवत् ज्ञेयत्वं घटादेरपि विद्यते ज्ञातुरन्यस्यभावादित्याशङ्क्य घटादे रूपादिमत्वाच्चक्षुरादिगम्यत्ववदात्मनो रूपादिराहित्यान्न चक्षुरादिसापेक्षत्वमिति विवक्षितमाह—**परो हीति**। तस्य स्वप्रकाशत्वं चक्षुराद्यविषयत्वं चोक्तमद्वितीयत्वमाह—**यस्मादिति**। तस्यैव सामान्यविशेषाभ्यां सर्वत्राप्रतिबद्धज्ञानत्वेन तटस्थरूपं दर्शयति—**सर्वज्ञ इति**। तर्हि सर्वसम्बन्धादशुद्धिः शङ्क्यते, नेत्याह—**शुद्ध इति**। ज्ञेयात्मत्वं = शास्त्रप्रतिपाद्यत्वम् ॥ १ ॥

गुरुभक्तेरपि देवताभक्तेरिव ज्ञानप्राप्तावन्तरङ्गत्वं दर्शयितुं गुरुपरम्परां प्रणमति—**पदवाक्येति**। दीपभूतैः सर्वप्रकाशनसामर्थ्यैः ॥ २ ॥

सामान्येनाचार्यपरम्परां नमस्कृत्य विशेषेण स्वगुरुनमस्कारपूर्वकमुद्देश्यप्रतिज्ञां करोति—**यद्वागिति**। ब्रह्मविद्यायां विनिश्चयो निर्विचिकित्सता येन न्यायेन भवति तं वक्ष्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

किमर्थं ब्रह्मविद्याविनिश्चयो वक्ष्यते तत्राह—**आत्मेति**। आत्मलाभस्य प्रामाणिकत्वं सूचयति—**यदर्था इति**। श्रुतयः स्मृतयश्च यथाऽऽत्मज्ञाने पर्यवस्यन्ति तथा ताभिः विहिताः सर्वाः क्रियाः क्रियमाणाश्चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव निष्ठां प्राप्नुवन्तीत्याह—**अपि त्विति** ॥ ४ ॥

पुत्रादिलाभादात्मलाभस्य परत्वेऽपि पुत्रादिपरित्यागेन नात्मलाभोपायाश्रयणं युक्तं तस्याप्यात्मसुखहेतुत्वादित्याशङ्क्याह—**आत्मार्थोपोऽति**। योऽपि पुत्रादेरर्थस्य लाभः स्वार्थः सन्नस्यैवात्मनः सुखायेष्यते स कदाचिद्विपर्ययो विपरीतो भवति पुत्रादेरेव कदाचिद्दुःखहेतुत्वदर्शनादित्यर्थः। आत्मलाभस्य लाभान्तरापेक्षया परत्वमुक्तं स्फोरयति—**आत्मेति** ॥ ५ ॥

स्वयं लब्धस्वभावत्वाल्लाभस्तस्य न चान्यतः ।
अन्यापेक्षस्तु यो लाभः सोऽन्यदृष्टिसमुद्भवः ॥ ६ ॥
अन्यदृष्टिस्त्वविद्या स्यात्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।
ज्ञानेनैव तु सोऽपि स्याद्विरोधित्वान्न कर्मणा ॥ ७ ॥
कर्मकार्यस्त्वनित्यः स्यादविद्याकामकारणः ।
प्रमाणं वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमे स्मृतः ॥ ८ ॥
ज्ञानैकार्थपरत्वाच्च वाक्यमेकं ततो विदुः ।
एकत्वं ह्यात्मनो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तितः ॥ ९ ॥
वाच्यभेदात्तु तद्भेदः कल्प्यो वाच्योऽपि तच्छ्रुतेः ।
त्रयं त्वेतत्ततः प्रोक्तं रूपं नाम च कर्म च ॥१०॥

तस्य नित्यत्वं कुतोऽवगम्यते तत्राह—**स्वयमिति**। पुत्रादिलाभस्य साधनाधीनत्वेनानित्यत्वं विशेषमाह—**अन्येति**। अन्यदृष्टेः सकाशाद् समुद्भवो यस्य स तथोक्तः। आतमलाभस्तु नैवं, तेन नित्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्यदृष्टिसमुद्भवादनित्यश्चेदनात्मलाभस्तर्हि कासावन्यदृष्टिस्तत्राह—**अन्यदृष्टिरिति**। अन्यस्मिन्ननात्मनि दृष्टिः प्रतीतिर्यतो भवति साऽन्यदृष्टिः। उक्तलक्षणो मोक्षो ज्ञानमन्तरेणैव स्यादिति चेन्नेत्याह—**ज्ञानेनैवेति**। ज्ञानेनाज्ञानस्य सकार्यस्य विरोधित्वात्तन्निवृत्तिलक्षणो मोक्षस्तेनैव भवति न कर्मणा कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावादित्यर्थः ॥ ७ ॥

कर्मणा सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षो विरोधाभावान्माभूत्तथापि स्वर्गादिवन्मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**कर्मेति**। मिथ्याप्रत्ययरागमूलकर्मसाध्यत्वादित्याह—**अविद्येति**। न मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वं किन्तु ज्ञानैकलभ्यत्वमित्यत्र किं प्रमाणं तदाह—**प्रमाणमिति**। कर्मणोऽनित्यफलत्वं ज्ञानस्य मोक्षफलत्वमित्यस्यार्थस्याधिगमे प्रमाणम् ॥ ८ ॥

"[1]तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते" "[2]ब्रह्मविदाप्नोति परमि"त्यादिवेद एव यतो विद्वद्भिः स्मृतस्ततोऽध्ययनविद्ध्युपात्तस्य वेदस्य परमपुरुषार्थसाधनज्ञानैकार्थपरत्वात्तं वेदमेकं वाक्यं प्रामाणिका विदुरित्याह—**ज्ञानेति**। किं तर्हि तेन ज्ञानेन ज्ञेयमित्याशङ्क्याह—**एकत्वमिति**। सत्यं ज्ञानमित्यवान्तरवाक्यार्थप्रतिपत्तिद्वाराऽऽत्मनो ब्रह्मैकत्वं विज्ञेयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

नन्वात्मनो ब्रह्मणश्चैकत्वमयुक्तमपर्यायशब्दभेदादर्थभेदावगमादित्याशङ्क्याह—**वाच्यभेदादिति**। तद्भेदोऽपर्यायवाचकशब्दभेदो वाच्यार्थभेदात्कल्प्यते त्वया, वाच्योऽपि चार्थो भिन्नस्तच्छ्रुतेश्च पर्य्यायशब्दभेदश्रवणादेव कल्प्यते। तथा चान्योन्याश्रयादविद्याकल्पितस्य वाच्यवाचकभेदस्य नाद्वितीयब्रह्मात्मविरोधितेत्यर्थः। त्रयं वा इदं नामरूपं कर्मेत्यादिश्रुत्यैवात्मातिरिक्तं त्रयं प्रोक्तं ततोऽनेकत्वमेव वेदार्थः स्यादिति शङ्कते—**त्रयं त्विति** ॥ १० ॥

---

१. छा. ७. १.   २. तै. २. १.

असदेतत्त्रयं तस्मादन्योन्येन हि कल्पितम् ।
कृतो वर्णो यथा शब्दाच्छ्रुतोऽन्यत्र धिया बहिः ॥११॥

दृष्टं चापि यथा रूपं बुद्धेः शब्दाय कल्पते ।
एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रान्तिबुद्धिविकल्पितम् ॥१२॥

असदेतत्ततो युक्तं संविन्मात्रं न कल्पितम् ।
वेदश्चापि स एवाद्यो वेद्यं चान्यत्तु कल्पितम् ॥१३॥

येन वेत्ति स वेदः स्यात्स्वप्ने सर्वं तु मायया ।
येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥१४॥

येन स्वप्नगतो वक्ति सा वाग्घ्राणं तथैव च ।
रसनस्पर्शने चैव मनश्चान्यत्तथेन्द्रियम् ॥१५॥

कल्प्योपाधिभिरेवैतद्भिन्नं ज्ञानमनेकधा ।
आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरेकस्य जायते ॥१६॥

प्रागुक्तान्योन्याश्रयत्वदोषादन्योन्यापेक्षया समीक्षितमेतत् त्रयं न प्रमातुं शक्यं किन्तु लोकप्रसिद्धं मिथ्याभूतमनूद्यते तेन नाद्वैतविरोधितेति सिद्धान्तवाद्याह—**असदिति** । अन्योन्यापेक्षया दृष्टस्य कल्पितत्वे दृष्टान्तमाह—**कृत इति** । यथा हीन्द्रादेर्वर्णभेदः सहस्राक्षत्वाद्याकारः शब्दादेव श्रुतोऽन्यत्वबुद्ध्या कुड्यादौ कृतो निवेशितो मिथ्या कथ्यते । नहि शब्दाद्बुद्धिस्थस्याकारविशेषस्य भित्त्यादावन्यत्वधिया कृतस्य सत्यत्वमस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

दृष्टान्तान्तरेण दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति—**दृष्टञ्चेति** । यथा च भित्तिपटादौ देवदत्तादे रूपं दृष्टं बुद्धौ निक्षिप्तं बुद्धेरागत्य शब्दव्यवहाराय समर्थो भवति । एवमेव जगत्सर्वं नामरूपकर्मात्मकं भ्रान्तबुद्ध्या मिथ्याज्ञानेन परिकल्पितं रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

जगतो मिथ्यात्वे फलितमाह—**असदिति** । सर्वं जगत्कल्पितं चेत्तर्हि शून्यवादः स्यात् । **मैवम्** । चिन्मात्रस्यात्मनः सर्वकल्पनास्पदत्वेनाकल्पितत्वादित्याह—**संविदिति**[1] । वेदाचार्यादिरात्मप्रतिपत्तिहेतुत्वेनाकल्पितत्वमाशङ्क्योक्तं—**वेदश्चेति** । आत्मैवाविद्यया शास्त्राचार्यादिरूपेण स्वज्ञानहेतुतां प्रतिपद्यते । वेद्यश्च लौकिको वैदिकश्चात्मैव तद्व्यतिरिक्तस्तु कल्पितो मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं पुनरात्मैवाद्यो वेदो वेद्यश्चेत्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तेन साधयति—**येनेति**[2] ॥ १४-१५ ॥

कथमेकरूपं ज्ञानं वेदादिरूपेणानेकधा भिद्यते तत्राह—**कल्प्योपाधिभिरिति** । स्वप्ने कल्प्योपाधिवशादेकमेव चैतन्यं अनेकधा भिन्नमित्यत्र दृष्टान्तमाह—**आधीति** । यथा नीलपीताद्युपधानभेदान्नीलपीतात्मता स्फटिकादेस्तथा ज्ञानविशेषस्यापीत्यर्थः ॥ १६ ॥

---

१. सच्चिन्मात्रमिति मु. पु. पाठः

२. आत्मैव प्रकाशकप्रकाश्यचक्षुरादिकरणरूपेण स्वप्ने भासते ।

जाग्रतश्च तथा भेदो ज्ञानस्यास्य विकल्पितः ।
बुद्धिस्थं व्याकरोत्यर्थं भ्रान्त्या तृष्णोद्भवक्रियः ॥१७॥
स्वप्ने तद्वत्प्रबोधे यो बहिश्चान्तस्तथैव च ।
आलेख्याध्ययने यद्वत्तदन्योन्यधियोद्भवम् ॥१८॥
यदाऽयं कल्पयेद्भेदं तत्कामः सन् यथाक्रतुः ।
यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं यत्तत्प्रपद्यते ॥१९॥
अविद्याप्रभवं सर्वमसत्तस्मादिदं जगत् ।
तद्वता दृश्यते यस्मात्सुषुप्ते न च गृह्यते ॥२०॥
विद्याविद्ये श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियौ हि नः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रे विद्या विधीयते ॥२१॥

एवं स्वप्ने निर्भेदस्य ज्ञानस्य मणेरिवाविद्याकल्पितोपाधिभेदादशेषव्यवहारास्पदत्वमुक्त्वा जागरितेऽपि ज्ञानस्य सर्वव्यवहारास्पदत्वमुपपन्नमिति दार्ष्टान्तिकमाह—**जाग्रतश्चेति**। कथं भेदस्य विकल्पितत्वं तत्राह—**बुद्धिस्थमिति**। आत्मा खल्वज्ञानकञ्चुको बुद्धिं परिकल्प्य तदविवेकादनेकरूपं प्रपञ्चं स्वात्मनि कल्पयतीत्यर्थः[१] ॥ १७॥

स्वप्नदृष्टान्तेनोक्तमर्थं निगमयति—**स्वप्न इति**। बाह्यमाभ्यन्तरं सर्वमन्योन्यापेक्षया कल्पित-मित्येतदुदाहरणान्तरेण दर्शयति—**आलेख्येति**। यथा आलेख्यापेक्षयाऽध्ययनं श्लोकादेरध्ययनापेक्षया च पुनरालेखनं पत्रादौ मिथ्यैव, सर्वगतानां निरवयवानां वर्णानां लेखनाद्यसम्भवात्। तथा तदन्तर्बहि-श्चान्योन्यधियोद्भवं मिथ्यैव। बहिर्दृष्टं बुद्धौ निदधाति बुद्धौ च वासनामयं स्थितम्। ततो बहिः शब्दव्यवहाराय प्रसारयतीत्यन्योन्यसापेक्षत्वेन वस्तुत्वायोगाद्युक्तं मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ १८॥

एतदेव स्पष्टयति—**यदाऽयमिति**। पूर्वभ्रान्तिसंस्कारवशादयमात्मा यदा भेदं कल्पयति तदा तत्कामस्तदभिलाषो भवति। तत्कामश्च तत्राध्यवसायलक्षणक्रतुमान् भवति। ततश्च यत्कामस्तत्क्र-तुस्तत्साधनकर्मानुष्ठाय तत्फलं प्रतिपद्यते। पुनश्च तत्संस्कारवशाद्भेदं परिकल्पयति। तत्कामश्च क्रतुर्भवतीत्येवमन्योन्यधियोद्भूतहेतुफलात्मना संसरतीत्यर्थः[२] ॥ १९॥

अन्योन्यापेक्षया संसारस्योद्भूतत्वे फलितमाह—**अविद्येति**। तस्मादित्यपेक्षितं पूरयति—**तद्वतेति** ॥ २०॥

यद्यविद्याविनिर्मितमनिर्वाच्यं जगदुच्यते तर्हि जगद्धेतुरविद्या कीदृशी, कीदृशी च विद्या तन्नि-वृत्तिहेतुः। केन वा तयोर्गम्यत्वं तत्राह—**विद्याविद्ये इति**। यस्मात् "अथ योऽन्यामन्योऽसावन्योऽहमि"त्यादि-श्रुत्याऽनुभवसिद्धैवाविद्या संसारहेतुरनूद्यते। विद्या तु ब्रह्मात्मनोरेकत्वधीः स्वतोऽप्राप्ता प्रमाणमपेक्षते। तस्माद्ज्ञानकाण्डे श्रवणादिद्वारा तत्त्वमस्यादिश्रुत्या तात्पर्येण व्युत्पाद्यत इत्याह—**तस्मादिति** ॥ २१ ॥

१. भ्रान्तिप्रयुक्ततृष्णाख्यकामो हानादिरूपा क्रिया यस्य सः बुद्धिकल्पितमर्थं व्याकरोति तेन व्यवहरति।

२. तथाच श्रुतिः यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते बृ. ४.४

चित्ते ह्यादर्शवद्यस्माच्छुद्धे विद्या प्रकाशते।
यमैर्नित्यैश्च यज्ञैश्च तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥२२॥
शारीरादितपः कुर्यात्तद्विशुद्ध्यर्थमुत्तमम्।
मनआदिसमाधानं तत्तद्देहविशोषणम् ॥२३॥
"मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते" ॥२४॥
दृष्टं जागरितं विद्यात्स्मृतं स्वप्नं तदेव तु।
सुषुप्तं तदभावं च स्वमात्मानं परं पदम् ॥२५॥
सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः।
स्वात्मबोधप्रदग्धं स्याद्बीजं दग्धं यथाऽभवम् ॥२६॥
तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं मायाबीजं पुनः क्रमात्।
मायाव्यात्माऽविकारोऽपि बहुधैको जलार्कवत् ॥२७॥

शास्त्रे सर्वप्रयत्नेन विद्या चेद् व्युपाद्यते तर्हि मुमुक्षुः किमिति न प्रतिपद्यत इत्याशङ्क्य चित्तशुद्ध्यभावादित्यभिप्रेत्य कर्त्तव्या चित्तशुद्धिरित्याह—**चित्ते होति** ॥ २२ ॥

तर्हि कैरुपायैश्चित्तं शोधनीयं तत्राह—**यमैरिति**। अहिंसा ब्रह्मचर्य्यादयो यमाः तपःशब्देन स्वाध्यायादयो गृह्यन्ते। तपोभिरित्यादि प्रपञ्चयति—**शारीरादीति**। तदेव तपो विवक्षितं विशदयति—**मन आदीति** ॥ २३ ॥

यमनियमादिभिरुपायैः श्रवणादिभिश्च संस्कृतचित्तोऽवस्थात्रयात्तत्साक्षिणं विविच्य ब्रह्मत्वेन वाक्याज्जानीयादित्याह—**दृष्टमिति**। इन्द्रियजं ज्ञानं जागरितम्। इन्द्रियोपरमे जागरितसंस्कारजं ज्ञानं स्वप्नः। द्वयोरप्यभावः सुषुप्तम्। तेषां साक्षी स्व आत्मेति जानीयादित्यर्थः ॥ २४, २५ ॥

अवस्थात्रयहेतोरात्मनः सत्यज्ञानादिलक्षणब्रह्मत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य नात्मनोऽवस्थात्रयहेतुत्वमित्याह—**सुषुप्ताख्यमिति**। कथं तर्हि सति बीजे मुक्तिरित्याशङ्क्याह—**स्वात्मेति**। अभवमनुत्पादकं स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

सुषुप्ताख्यस्य तमसो दाहेऽपि स्वप्नजागरितयोर्दाहे पृथगेव यत्नः स्यादित्याशङ्क्याह—**तदेवैकमिति**। तदेकमेव मायाख्यं जागरिते विश्ववैश्वानररूपेण स्वप्ने तैजसहिरण्यगर्भात्मना सुषुप्ते प्राज्ञाव्याकृतप्रकारेण त्रिधाऽधिगन्तव्यम्। तत्पुनः श्रवणाद्यनुष्ठानक्रमेण समुत्पन्नाद्वाक्यीयादेव ब्रह्मात्मसाक्षात्कारादशेषतो व्यावर्त्तते तथा च तमसो दाहातिरेकेण स्वप्नादिदाहे पृथगेव यत्नो न क्रियते स्वप्नादेस्तमोमात्रत्वात्तन्निवृत्तौ निवृत्तत्वादित्यर्थः। यथोक्तस्य तमसोऽस्वातन्त्र्यादपेक्षितमाश्रयं दर्शयति मायावीति। कूटस्थाद्वितीयस्यात्मनस्तदाश्रयत्वं कथमित्याशङ्क्याह—**अविकारोऽपीति**। आत्मस्वभावालोचनया तत्र तमसोऽसंसर्गेऽपि तमःस्वभावादाश्रयान्तराभावात्तत्रैवास्याश्रितत्वात्कूटस्थोऽद्वितीयोऽप्यात्मा तमःसम्बन्धादेव सचलोऽनेकश्च लक्ष्यत इत्यर्थः। तत्तत्पात्रस्थसलिलसम्बन्धादादित्यवत्। अतो ब्रह्मैवैकमनाद्यनिर्वाच्याज्ञानसम्बन्धादन्यथा भातीत्यर्थः ॥ २७ ॥

बीजं चैकं यथा भिन्नं प्राणस्वप्नादिभिस्तथा ।
स्वप्नजाग्रच्छरीरेषु तद्वच्चात्मा जलेन्दुवत् ॥२८॥
मायाहस्तिनमारुह्य मायाव्येको यथा व्रजेत् ।
आगच्छंस्तद्वदेवात्मा प्राणस्वप्नादिगोचरः ॥२९॥
न हस्ती न तदारूढो मायाव्यन्यो यथा स्थितः ।
न प्राणादि न तद्द्रष्टा तथा ज्ञोऽन्यः सदादृशिः ॥३०॥
अबद्धचक्षुषो नास्ति माया मायाविनोऽपि वा ।
बद्धाक्षस्यैव सा मायाऽमायाव्येव ततो भवेत् ॥३१॥
साक्षादेव स विज्ञेयः साक्षादात्मेति च श्रुतेः ।
भिद्यते हृदयग्रन्थिर्न चेदित्यादितः श्रुतेः ॥३२॥
अशब्दादित्वतो नास्य ग्रहणं चेन्द्रियैर्भवेत् ।
सुखादिभ्यस्तथाऽन्यत्वाद्बुद्ध्या वाऽपि कथं भवेत् ॥३३॥
अदृश्योऽपि यथा राहुश्चन्द्रे बिम्बं यथाऽम्भसि ।
सर्वगोऽपि तथैवाऽऽत्मा बुद्धावेव स गृह्यते ॥३४॥

उक्तमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपेण प्रपञ्चयति—**बीजंचैकमिति**। यथैकमेवाविद्यारूपं बीजमव्याकृतहिरण्यगर्भविराडात्मभिरुपाधिभिर्भिन्नं, तथा हिरण्यगर्भादिदेहेषु चिदाभासो भिन्नस्तदविवेकादात्मापि साक्षी तद्वदेव भिन्नो लक्ष्यते। यथा नानाविधेषु सलिलेषु तत्र तत्र चन्द्रमण्डलं भिन्नमुपलभ्यते तथैव स्थूलसूक्ष्मदेहभेदेषु मोहकल्पितेषु चिदाभासवदात्मापि तदविविक्तो भिन्नो भातीत्यर्थः ॥ २८ ॥

नन्वात्मनो मायाकल्पितेषु प्राणादिषु बहुत्वं चेत्तस्य व्यापारवत्त्वमपि तद्वदेव स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निरस्यति—**मायेति** ॥ २९ ॥

प्राणादिसम्बन्धमङ्गीकृत्योक्तं सोऽपि वस्तुतो नास्तीत्याह—**न हस्तीति** ॥ ३० ॥

परमार्थात्मसद्भावेऽपि मायासम्बन्धोऽपरिहार्यः स्यादित्याशङ्क्याह—**अबद्धेति**। लोके तावदप्रतिबद्धदृष्टेर्नास्ति मायादर्शनम्। मायाविनो दर्शने सत्यप्यवस्तुत्वनिश्चयान्न तत्कृतो भयादिर्भवति। किन्तु बद्धाक्षस्यैव सा हस्त्यादिमाया भासते सत्यतया हर्षविषादादिहेतुश्चनिश्चीयते। तथा ब्रह्मात्मज्ञानाद्वस्तुतो ब्रह्मास्मीति ज्ञानाद्विद्वान्मायाव्येव मायातत्कार्यबन्धविधुरो मुक्तः स्यादित्यर्थः। साक्षाद्ब्रह्मात्मज्ञानादमायावी मायातत्कार्यबन्धविनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्रुतिसिद्धः श्रद्धेयः स्यादित्याह—**साक्षादिति**। 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर' इति श्रुतेरपरोक्षज्ञानमेव परमार्थज्ञानं तत एव बन्धमोक्षः। 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'रित्यादिदर्शनात्। 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टि' रित्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

साक्षादात्मविज्ञानमुक्तमाक्षिपति—**अशब्दादीति** ॥ ३३ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थबुद्धिवृत्तौ प्रतिबिम्बितः परमात्मा स्वतोऽपरोक्षः स्फुरति ऐन्द्रियकत्वाभावेऽपीति परिहरति—**अदृश्योऽपीति** ॥ ३४ ॥

भानोर्बिम्बं यथा चौष्ण्यं जले दृष्टं न चाऽम्भसः ।
बुद्धौ बोधो न तद्धर्मस्तथैव स्याद्विधर्मतः ॥३५॥
चक्षुर्युक्ता धियो वृत्तिर्या तां पश्यन्नलुप्तदृक् ।
दृष्टेर्द्रष्टा भवेदात्मा श्रुतेः श्रोता तथा भवेत् ॥३६॥
केवलां मनसो वृत्तिं पश्यन् मन्ता मतेरजः ।
विज्ञाताऽलुप्तशक्तित्वात्तथा शास्त्रं न हीत्यतः ॥३७॥
ध्यायतीत्यविकारित्वं तथा लेलायतीत्यपि ।
अत्र स्तेनेति शुद्धत्वं तथाऽनन्वागतश्रुतेः ॥३८॥
शक्त्यलोपात्सुषुप्ते ज्ञस्तथा बोधेऽविकारतः ।
ज्ञेयस्यैव विशेषस्तु यत्र वेति श्रुतेर्वचः ॥३९॥
व्यवधानाद्धि पारोक्ष्यं लोकदृष्टेरनात्मनः ।
दृष्टेरात्मस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्म तत्स्मृतम् ॥४०॥

बुद्धौ बोधो गृह्यते चेत्तद्धर्मः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे—**भानोरिति**। विधर्मत्वं बुद्धेर्जडत्वात् ॥ ३५ ॥

न केवलं शास्त्रीयबुद्धावेव विशुद्धचिद्धातुः परमात्मा स्फुरति किन्तु लौकिकीष्वपि बुद्धिवृत्तिष्वात्मा स्वतोऽपरोक्षः साक्षितया स्फुरतीत्याह—**चक्षुरिति**। न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया इत्यादिश्रुतिरत्रानुकूलेति दर्शयति—**तथेति**। चक्षुर्युक्ता चक्षुर्द्वारिका रूपाकारा या धीवृत्तिस्तां स्वाभासद्वारा पश्यन्दृष्टेर्द्रष्टेत्युच्यते। एवमिन्द्रियान्तरद्वारामपि धीवृत्तिं पश्यन् श्रुतेः श्रोतेत्यादिव्यवहारविषयो भवति ॥ ३६ ॥

इदानीं वाह्येन्द्रियनिरपेक्षधीवृत्तिसाक्षित्वं दर्शयति—**केवलामिति**। विज्ञाता अध्यवसायलक्षणाया धीवृत्तेः साक्षित्वात् अलुप्तशक्तित्वात्-अलुप्तचित्स्वभावत्वात् "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥

द्रष्टृत्वादिव्यपदेशाद्विकारित्वादशुद्धिप्रसक्तावाह—**ध्यायतीति**। ध्यायतीवेतीवशब्दश्रुतेरविकारित्वम्। अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति' 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेने'ति श्रुतेश्च शुद्धत्वमवगम्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु सुप्ते ज्ञानाभावात् जागरितस्वप्नयोश्च तद्भावादात्मा विकारीत्याशङ्क्याह—**शक्त्यलोपादिति**। बोधशब्देनावस्थाद्वयमुच्यते। तत्राप्यात्मनोऽपरोक्षत्वे हेतुरविकारत इति। ननु सुषुप्ते नाज्ञासिषमिति परामर्शो बोधे च जानामीत्यनुभवस्तत्कथमवस्थात्रये निर्विशेषचिद्रूपतेत्याशङ्क्याह—**ज्ञेयस्येति**। सुषुप्ते ज्ञेयस्याज्ञानातिरिक्तस्यासत्त्वमवस्थान्तरे तु तस्य सत्त्वमित्यत्र नियामकमाह—**यत्र वेति** ॥ ३९ ॥

यदुक्तमात्मनः स्वतोऽपरोक्षत्वं निर्विकारत्वञ्च तदिदानीं स्पष्टयति—**व्यवधानाद्धीति** ॥ ४० ॥

न हि दीपान्तरापेक्षा यद्वद्दीपप्रकाशने ।
बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्न बोधोऽन्यस्तथेष्यते ॥४१॥
विषयत्वं विकारित्वं नानात्वं वा न हीष्यते ।
न हेयो नाप्युपादेय आत्मा नान्येन वा ततः ॥४२॥
सबाह्याभ्यन्तरोऽजीर्णो जन्ममृत्युजरातिगः ।
अहमात्मेति यो वेत्ति कुतो न्वेव बिभेति सः ॥४३॥
प्रागेवैतद्विधेः कर्म वर्णित्वादेरपोहनात् ।
तदस्थूलादिशास्त्रेभ्यस्तत्त्वमेवेति निश्चयात् ॥४४॥
पूर्वदेहपरित्यागे जात्यादीनां प्रहाणतः ।
देहस्यैव तु जात्यादिस्तस्याप्येवं ह्यनात्मता ॥४५॥
ममाहं चेत्यतोऽविद्या शरीरादिष्वनात्मसु ।
आत्मज्ञानेन हेया स्यादसुराणामिति श्रुतेः ॥४६॥

लोकानां दृष्टेरनात्मविषयाया अनात्मनश्च घटादेर्देशकालादिव्यवधानात्पारोक्ष्यं न त्वेवमात्मनो व्यवधानमस्ति । तस्मात्सदैव प्रत्यक्षं ब्रह्मेत्यर्थः । यस्मादपरोक्षदृष्टिरूपं प्रत्यक्षं ब्रह्म तस्मान्न परमार्थतस्तज्ज्ञाने घटादेरिवान्यज्ञानापेक्षेत्याह—**नहीति** ॥ ४१ ॥

एवमपरोक्षत्वमात्मनो विशदीकृत्याविकारित्वं विशदीकुर्वन्निर्विशेषत्वमाह—**विषयत्वमिति** । नान्येन तस्यैव बाधादसत्त्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु कुतोऽस्य निर्विकारत्वं नरकपातादिभीतिदर्शनात्तन्निवृत्त्यर्थं धर्मानुष्ठानसिद्धेरित्याशङ्क्याज्ञानावस्थायामेव भीतिरनुष्ठानञ्च न ज्ञानावस्थायामित्याह—**सबाह्येति** ॥ ४३ ॥

ज्ञानिनोऽपि यावज्जीवादिश्रुतिचोदितान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि सन्तीत्याशङ्क्याह—**प्रागिति** । तस्य ब्रह्मात्मरूपस्य विधिर्विधानं प्रतिपादनं तस्मात्पूर्वमेवाग्निहोत्रादिकर्म नोर्ध्वं ब्रह्मात्मज्ञानेन कर्मानुष्ठानप्रयोजकस्य वर्णित्वमाश्रमित्वमित्यादेरभिमानस्यापास्तत्वादित्यर्थः । अधिकारिणो वर्णित्वादियुक्तस्य न कर्मत्यागोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—**तदिति** । तद्ब्रह्मास्थूलादिलक्षणं त्वमेवेति तत्त्वमसिवाक्यान्निश्चयादधिकारित्वेन प्रसिद्धस्याहं ब्रह्मेति बोधोत्पत्तौ कर्मानुपपत्तिरित्यर्थः ॥४४॥

वर्णित्वादेरपोहे युक्तिमाह—**पूर्वदेहेति** । तथापि वर्त्तमानदेहस्यात्मत्त्वात्तद्गतजात्यादेरप्रहाणमित्याशङ्क्याह—**तस्यापीति** । पूर्वदेहवद्वर्तमानदेहस्याप्यागमापायित्वेऽनात्मत्वान्न तद्धर्मस्य जात्यादेरप्रहाणमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

शरीरादिष्वात्मत्वाभिमानस्य प्रसिद्धत्वेनाहेयत्वमाशङ्क्याह—**ममाहमिति** । यतः शरीरादिषु वस्तुतोऽनात्मस्वागमापायिषु शुद्धस्यात्मनोऽविद्यावशान्ममाहमित्यभिमानस्तस्मा"दसुराणां ह्येषोपनिषदि"ति श्रुतेर्देहात्मदर्शनस्य हेयत्वमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

दशाहाशौचकार्याणां पारिव्राज्ये निवर्तनम् ।
यथा ज्ञानस्य संप्राप्तौ तद्वज्जात्यादिकर्मणाम् ॥४७॥
यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं त्वज्ञः प्रपद्यते ।
यदा स्वात्मदृशः कामाः प्रमुच्यन्तेऽमृतस्तदा ॥४८॥
आत्मरूपविधेः कार्यं क्रियादिभ्यो निवर्तनम् ।
न साध्यं साधनं वाऽऽत्मा नित्यतृप्तः स्मृतेर्मतः ॥४९॥
उत्पाद्याप्यविकार्याणि संस्कार्यं च क्रियाफलम् ।
नातोऽन्यत्कर्मणा कार्यं त्यजेत्तस्मात्ससाधनम् ॥५०॥
तापान्तत्वादनित्यत्वादात्मार्थत्वाच्च या बहिः ।
संहृत्याऽऽत्मनि तां प्रीतिं सत्यार्थी गुरुमाश्रयेत् ॥५१॥
शान्तं प्राज्ञं तथा मुक्तं निष्क्रियं ब्रह्मणि स्थितम् ।
श्रुतेराचार्यवान्वेद तद्विद्धीति स्मृतेस्तथा ॥५२॥
स गुरुस्तारयेद्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितम् ।
ब्रह्मविद्याप्लवेनाशु [1]स्वान्तध्वान्तमहोदधिम् ॥५३॥

ज्ञानादूर्ध्वं न कर्म तत्प्रयोजकं वा जात्यादीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति—**दशाहाशौचेति** । यथाहि सपिण्डताभिमानाभावान्मुनेराशौचादिनिवृत्तिरेवं जात्याद्यभिमानाभावाद्विदुषः कर्म निवर्तत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मात्माज्ञानमूलः संसारो यस्मात्तस्माद् ब्रह्मात्मज्ञानात् प्राक्कामादियुक्तो धर्माधर्मद्वारा संसरति । ब्रह्मात्मज्ञाने च कामादिरहितो मुक्तो भवतीत्याह—**यत्काम इति** ॥ ४८ ॥

कामकर्मनिवृत्त्या मोक्षेऽपि कुतः कामकर्मनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह—**आत्मेति** । यद्यपि क्रियाकारकफलेभ्यो निवर्तनमात्मनः स्वरूपबोधनद्वारा क्रियते तथापि तस्य साध्यसाधनान्यतरान्तर्भावात्क्रियासंस्पर्शित्वमित्याशङ्क्य विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिकूटस्थपरमानन्दश्रुतेर्मैवमित्याह—**न साध्यमिति** ॥ ४९ ॥

आत्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य मोक्षस्य चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वान्मुमुक्षुर्दाराग्न्यादिसम्बन्धं कर्म वर्जयेदिति फलितमाह—**उत्पाद्येति** ॥ ५० ॥

ससाधनं कर्म त्यक्त्वा मुमुक्षुणा कर्त्तव्यमर्थं दर्शयति—**तापान्तत्वादित्यादि** ॥ ५१ ॥

अशेषत्वादपि स्वस्याभ्यर्हितत्वादात्मन्येव प्रीतिः कार्येत्यर्थः । किंलक्षणं गुरुमुपगच्छेदित्यपेक्षायामाह—**शान्तमिति** । गुरोराश्रयणीयत्वे प्रमाणमाह—**श्रुतेरिति** ॥ ५२ ॥

उक्तप्रमाणानुरोधेनोक्तविशेषणस्य गुरोराश्रयणे फलं सूचयति—**स गुरुरिति** । **युक्तं समाहितम्** । अमानित्वादयः **शिष्यगुणाः** ॥ ५३ ॥

---

१. स्वान्तं अन्तःकरणं, अत्र तदुपहितो जीवोऽभिप्रेतः ।

दृष्टिः स्पृष्टिः श्रुतिर्घ्रातिर्मतिर्विज्ञातिरेव च ।
शक्तयोऽन्याश्च भिद्यन्ते चिद्रूपत्वेऽप्युपाधिभिः ॥५४॥

अपायोद्भूतिहीनाभिर्नित्यं दीप्यन् रविर्यथा ।
सर्वदृक् सर्वगः शुद्धः सर्वं जानाति सर्वदा ॥५५॥

अन्यदृष्टिः शरीरस्थस्तावन्मात्रो ह्यविद्यया ।
जलेन्द्वाद्युपमाभिस्तु तद्धर्मा च विभाव्यते ॥५६॥

दृष्ट्वा बाह्यं निमील्याथ स्मृत्वा तत्प्रविहाय च ।
अथोन्मील्यात्मनो दृष्टिं ब्रह्म प्राप्नोत्यनध्वगः ॥५७॥

प्राणाद्येवं त्रिकं हित्वा तीर्णोऽज्ञानमहोदधिम् ।
स्वात्मस्थो निर्गुणः शुद्धो बुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥५८॥

कथं पुनरुक्तलक्षणो गुरुः सम्यग्ज्ञानेनाप्रयत्नेन शिष्यं संसारसागरात्तारयेदित्यपेक्षायां प्रथमं पदार्थविवेकं कारयतीत्यभिप्रेत्य पदार्थशुद्धिं संक्षेपतो दर्शयति–**दृष्टिरिति** । दृश्यादिशक्तीनामन्यासां च रसयति वक्त्यादिशक्तीनां चिद्रूपत्वाविशेषान्न भिन्नतेत्याशङ्क्यार्थेन्द्रियोपाधिकबुद्धिवृत्तिद्वारा काल्पनिको भेदः सिद्ध्यतीत्याह—**चिद्रूपत्वेऽपीति** ॥ ५४ ॥

दृश्यादीनां स्वारस्येनाभिन्नत्वमौपाधिकत्वेन भिन्नत्वमित्यभीष्टेपि कथं पदार्थशुद्धिरित्यपेक्षायामाह—**अपायेति** । यथाऽऽदित्यो जगति स्वरश्मिभिः नित्यं दीप्यते, तथा स्वभावतो जन्मविनाशशून्यया चिच्छक्त्याऽयमात्मा पूर्वोक्तदृश्यादिसाक्षित्वेन सदा दीप्यमानो वर्तते । स च सर्वं कार्यं कारणं च कल्पितं व्याप्नोति । सर्वं च सामान्येन पश्यति । सर्वस्य साभासत्वात्स ह्यशुद्धैर्भास्यत्वात्परिशुद्धः सिद्ध्यति । सर्वं च सर्वस्मिन् काले स्वाभासद्वारा विशेषतो जानाति । तदेवं पदार्थशुद्धिः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

उक्तलक्षणश्चेदात्मा कथं तस्य संसारोपलब्धृत्वं परिच्छेदप्रतिभासश्चेत्याशङ्क्याह–**अन्यदृष्टिरिति** । अविद्यया शरीरद्वयगतस्तावन्मात्रमात्मानं मन्यमानो भेददर्शी परिच्छिन्नं संसारिणं चात्मानं पश्यतीत्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**जलेन्द्विति** । यथा जलचन्द्रादिभिर्वियच्चन्द्रादीनां परिच्छेदश्चलनादिव्यवहारस्तथाऽऽत्मनः सर्वव्यवहारातीतस्याविद्याकल्पितोपाधिभिः सर्वो व्यवहारस्तस्मादात्मनि परिच्छेदव्यवहारस्यौपाधिकतया स्वतोऽसौ शुद्धोऽपरिच्छिन्नश्चेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

आत्मनः सत्यज्ञानादिरूपस्याविद्याकल्पितः संसारव्यवहारस्ततश्चाचार्यप्रसादाद्विविक्तपदार्थः समाधियुक्तोऽवस्थात्रयसाक्षिणमवस्थात्रयाद्विविच्य ब्रह्मत्वेन ज्ञात्वा मुच्यते मुमुक्षुरित्याह—**दृष्ट्वेति** ॥ ५७ ॥

कथमनध्वगो ब्रह्म प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह—**प्राणाद्येवमिति** । पदार्थविवेकद्वारा वाक्यार्थज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ स्वतो मुक्तत्वाद्विदुषो गतिव्यतिरेकेण ब्रह्म प्राप्तस्यापुनरावृत्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अजोऽहं चामरोऽमृत्युरजरोऽभय एव च ।
सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्ध इति बुद्धो न जायते ॥५९॥
पूर्वोक्तं यत्तमोबीजं तन्नास्तीति विनिश्चयः ।
तदभावे कुतो जन्म ब्रह्मैकत्वं विजानतः ॥६०॥
क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्य क्षिप्तं तस्मिन्न पूर्ववत् ।
बुद्ध्यादेर्ज्ञस्तथाऽसत्यान्न देही पूर्ववद्भवेत् ॥६१॥
सत्यं ज्ञानमनन्तं च रसादेः पञ्चकात्परम् ।
स्यामदृश्यादिशास्त्रोक्तमहं ब्रह्मेति निर्भयः ॥६२॥
यस्माद्भीताः प्रवर्तन्ते वाङ्मनःपावकादयः ।
तदात्मानन्दतत्त्वज्ञो न बिभेति कुतश्चन ॥६३॥
नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये ।
प्रणमेत्कं तदाऽऽत्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तथा ॥६४॥
विराड्वैश्वानरो बाह्यः स्मरन्नन्तः प्रजापतिः ।
प्रविलीने तु सर्वस्मिन् प्राज्ञोऽव्याकृतमुच्यते ॥६५॥

केन प्रकारेणात्मानं प्रतिपद्यमानो न पुनः शरीरं गृह्णाति तत्राह—**अजोऽहमिति** ॥ ५९ ॥

ज्ञानवतो भूयः शरीरग्रहणाभावे कारणमाह—**पूर्वोक्तमित्यादि** । सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानमित्यादिनोक्तम् ॥ ६० ॥

साक्षादात्मानमहं ब्रह्मास्मीति पश्यतोऽपि पूर्ववद्व्यवहारदर्शनात्तत्कृतधर्माधर्मनिबन्धनः संसारः स्यादित्याशङ्क्य बाधितानुवृत्तिमात्रत्वान्न संसारहेतुत्वं स्यादिति दृष्टान्तपूर्वकमाह—**क्षीरादिति । यथा** नवनीतं क्षीरादुद्धृत्य तस्मिन्नेव निःसारे क्षिप्तं न पूर्ववद्भवति । तथा बुद्ध्यादेरसत्यादात्मानं विविच्याहं ब्रह्मास्मीति वाक्यादवगच्छन्बुद्ध्यादौ वर्तमानोऽपि न पूर्ववद्देहद्वयाभिमानभागी बद्धः सिद्ध्येदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

किंलक्षणमात्मानं पश्यन् विद्वान्निर्भयोऽसंसारी स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—**सत्यमिति । रसादेः पञ्चकादन्नमयादिकोशपञ्चकात्** ॥ ६२ ॥

अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयन इति शास्त्रोक्तं विदुषो निर्भयत्वे भयहेतोरात्मत्वावगमं हेत्वन्तरमाह—**यस्मादिति** । वागादयोऽध्यात्ममधिदैवमग्न्यादयः ॥ ६३ ॥

ननु विदुषोऽपि हरिहरहिरण्यगर्भादीनां नमस्कार्यत्वात्तदतिक्रमे भयं संभावितमिति चेन्नेत्याह **नामादिभ्य इति** । परिपक्वायां विद्यायां विदुषो गुणाभावात्कृतकृत्यत्वान्न कर्मणा ज्ञानेन वा कर्तव्यं किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

भूम्नो नामादिभ्यो विलक्षणत्वेऽपि कथमद्वयत्वमित्याशङ्क्य नामादिरूपावस्थात्रयस्याध्यस्तत्वात्तत्साक्षिणस्तुरीयस्य भूम्नोऽद्वयत्वमिति वक्तुमवस्थात्रयमनुवदति—**विराडिति** । अध्यात्माधिदैवत्वयोरेकत्वाभिप्रायेण विराड्वैश्वानरादिरूपेणावस्थात्रयमुक्तम् ॥ ६५ ॥

वाचारम्भणमात्रत्वात्सुषुप्तादित्रिकं त्वसत् ।
सत्यो ज्ञश्चाहमित्येवं सत्यसन्धो विमुच्यते ॥६६॥

भारूपत्वाद्यथा भानोर्नाहोरात्रे तथैव च ।
ज्ञानाज्ञाने न मे स्यातां चिद्रूपत्वाविशेषतः ॥६७॥

शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वाद्ब्रह्मैव स्यामहं सदा ।
ब्रह्मणो मे न हेयं स्याद्ग्राह्यं वेति च संस्मरेत् ॥६८॥

अहमेव च भूतेषु सर्वेष्वेको नभो यथा ।
मयि सर्वाणि भूतानि पश्यन्नेवं न जायते ॥६९॥

न बाह्यं मध्यतो वाऽन्तर्विद्यतेऽन्यत्स्वतः क्वचित् ।
अबाह्यान्तःश्रुतेः किञ्चित्तस्माच्छुद्धः स्वयंप्रभः ॥७०॥

नेति नेत्यादिशास्त्रेभ्यः 'प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः' ।
अविज्ञातादिशास्त्राच्च नैव ज्ञेयो ह्यतोऽन्यथा ॥७१॥

सर्वस्यात्माऽहमेवेति ब्रह्म चेद्विदितं परम् ।
स आत्मा सर्वभूतानामात्मा ह्येषामिति श्रुतेः ॥७२॥

तस्यावस्थात्रयस्य मिथ्यात्वे सति तत्साक्षिणो वस्तुभूतस्याहं ब्रह्मेति सम्यग्ज्ञानान्मुक्तिरित्याह—**वाचारम्भणेति** ॥ ६६ ॥

आत्माज्ञानादध्यस्तः संसारस्तज्ज्ञानान्मुक्तो भवतीत्युक्ते ज्ञानाज्ञानयोरात्मधर्मत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**भारूपत्वादिति** ॥ ६७ ॥

आत्मनो निर्विशेषत्वशास्त्रप्रामाण्याद्ब्रह्मैवाहं सदा स्यामिति स्मरेत् तस्य मे ब्रह्मणस्त्याज्यमादेयं वा नास्तीति सर्वदाऽनुसन्दध्यादित्याह—**शास्त्रस्येति** ॥ ६८ ॥

किं तद् ब्रह्मात्मपरं शास्त्रं किं वा ब्रह्मात्मत्वं सर्वदाऽनुसन्दधानस्य फलमित्याशङ्क्य 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' इत्यादिमन्त्रमुदाहरन्नुत्तरमाह—**अहमेवेति** ॥ ६९ ॥

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादिवाक्यमपि निर्विशेषब्रह्मात्मपरमस्तीत्याह—**न बाह्यमिति** । उक्तं श्रुत्यर्थमाश्रित्य फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ ७० ॥

शास्त्रान्तराण्याश्रित्य सर्वप्रपञ्चसंस्पर्शशून्यत्वमात्मनो दर्शयति—**नेति नेत्यादीति** । कार्यकारणरहितश्च अन्यदेव तद्विदितादित्यादिशास्त्रादात्मेत्याह—**अविज्ञातादीति** । तस्मान्मुमुक्षुणा सप्रपञ्चत्वेन न ज्ञेय इत्याह—**नैव ज्ञेयो ह्यतोऽन्यथेति** ॥ ७१ ॥

एवमुक्तलक्षणं ब्रह्माऽऽत्मत्वेन पश्यतः किं स्यादित्यपेक्षायामाह—**सर्वस्यात्मेति** ॥ ७२ ॥

जीवश्चेत्परमात्मानं स्वात्मानं देवमञ्जसा ।
देवो[वेदो]पास्यः स देवानां पशुत्वाच्च निवर्तते ॥७३॥
अहमेव सदात्मज्ञः शून्यस्त्वन्यैर्यथाम्बरम् ।
इत्येवं सत्यसन्धत्वादसद्धाता न बध्यते ॥७४॥
कृपणास्तेऽन्यथैवातो विदुर्ब्रह्म परं हि ये ।
स्वराडचोऽनन्यदृक् स्वस्थस्तस्य देवा असन्वशे ॥७५॥
हित्वा जात्यादिसम्बन्धान्वाचोऽन्याः सह कर्मभिः ।
ओमित्येवं स्वमात्मानं सर्वं शुद्धं प्रपद्यथ ॥७६॥
सेतुं सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिवर्जितम् ।
तिर्यगूर्ध्वमधः सर्वं सकृज्ज्योतिरनामयम् ॥७७॥
धर्माधर्मविनिर्मुक्तं भूतभव्यात्कृताकृतात् ।
स्वमात्मानं परं विद्याद्विमुक्तं सर्वबन्धनैः ॥७८॥
अकुर्वन्सर्वकृच्छुद्धस्तिष्ठन्नत्येति धावतः ।
मायया सर्वशक्तित्वादजः सन् बहुधा मतः ॥७९॥
राजवत्साक्षिमात्रत्वात्सान्निध्याद्भ्रामको यथा ।
भ्रामयञ्जगदात्माहं निष्क्रियोऽकारकोऽद्वयः ॥८०॥

उक्तसाधनसम्पन्नो जीवन्नेव ब्रह्मत्वं विदित्वा देवानां पशुभावान्निवृत्तः सन् कृतकृत्यो भवतीत्याह—**जीवश्चेति** ॥ ७३ ॥

यदुक्तं सत्यसन्धो विमुच्यत इति तदेव स्पष्टयति—**अहमेवेति** । असद्धातेत्यसतः सकार्यस्याज्ञानस्य नाशयितेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

एवंविधज्ञानाभावादितरे पशुभूताः शोच्या भवन्तीत्याह—**कृपणा इति** । यो यथोक्तलक्षणं वेद स पशुभावाद् व्यावृत्तो मुच्यत इत्याह—**स्वराडिति** । असन्निति छान्दसः प्रयोगः । आसन्निति तु वक्तव्यम् तस्य ब्रह्मविदः सर्वे देवा वशे वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

यत आत्मज्ञानादेव कृतकृत्यता तस्मादात्मज्ञाने मुमुक्षुभिरोङ्कारद्वारा प्रयतितव्यमिति शिष्यान् शिक्षयति—**हित्वेति** ॥ ७६ ॥

तमेव प्रतिपत्तव्यमात्मानं विशिनष्टि—**सेतुमिति** । **धर्माधर्मेति च** । उक्तविशेषणमात्मानं किमिति विद्यादित्यपेक्षायामाह—**स्वमिति** ॥ ७७-७८ ॥

कर्तृत्वादिश्रवणादात्मनो बन्धरहितत्वं कथमित्याशङ्क्य कर्तृत्वादेर्मायामयत्वादित्याह—**अकुर्वन्निति** । धावतो मनआदीन्प्राणानतीत्य गच्छति तत्र तत्र चैतन्याभासस्याभिव्यक्तेस्तत्रात्मा गत इव लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—**राजवदिति** ॥ ८० ॥

निर्गुणं निष्क्रियं नित्यं निर्द्वन्द्वं यन्निरामयम् ।
शुद्धं बुद्धं तथा मुक्तं तद्ब्रह्मास्मीति धारयेत् ॥८१॥
बन्धं मोक्षं च सर्वं यत इदमुभयं हेयमेकं द्वयं च
[1]ज्ञेयाज्ञेयाभ्यतीतं परममधिगतं तत्त्वमेकं विशुद्धम् ।
विज्ञायैतद्यथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोकमोहावतीतः
सर्वज्ञः सर्वकृत्स्याद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽवाप्तकृत्यः ॥८२॥
न स्वयं स्वस्य नान्यश्च नान्यस्यात्मा च हेयगः ।
उपादेयो न चाप्येवमिति सम्यङ्मतिः स्मृता ॥८३॥
आत्मप्रत्यायिका ह्येषा सर्ववेदान्तगोचरा ।
ज्ञात्वैतां हि विमुच्यन्ते सर्वसंसारबन्धनैः ॥८४॥

यस्मादेवमात्मा स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तब्रह्मस्वभावस्तस्मात्तं तथैव जानीयादित्याह—**निर्गुणमिति** । भूयोऽपि पथ्यं वक्तव्यमिति न्यायान्नैतेषु श्लोकेषु पौनरुक्त्यं शङ्कितव्यमिति भावः ॥८१॥

उक्तमर्थजातं संक्षिप्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कथयति—**बन्धमिति** । सर्वं पूर्वोक्तं निःशेषं बन्धं सुखदुःखात्मकं, मोक्षं ब्रह्मस्वरूपावस्थानं विज्ञाय कृतकृत्यः स्यादिति सम्बन्धः । यस्मादज्ञानाद्बन्धो यस्माच्च ज्ञानान्मोक्षस्तदिदमुभयं बन्धमोक्षाख्यं ससाधनं ज्ञात्वा तथैकमनुवृत्तं कारणं द्वयञ्च व्यावृत्तं कार्यमुभयं हेयं विज्ञाय ज्ञेयाज्ञेयाभ्यामतीतं यत्परं तत्त्वं ब्रह्म वेदान्तेष्वधिगतमद्वितीयमशेषसंसार-संस्पर्शशून्यं तच्च यथावदेव श्रुतिभिर्मुनिभिश्च निगदितं प्रत्यक्त्वेन प्रतिपद्य शोकमोहावतीतो भवति। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेः। यथोक्ततत्त्वज्ञानतश्च सर्वज्ञो विज्ञायते ज्ञातव्यवस्त्वन्तराभावात् । कर्त्तव्याभावाच्च सर्वकृदसौ संपद्यते। उक्तादेव ज्ञानाद्भवभयरहितश्च निश्चीयते। 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चने'ति श्रुतेः। 'अथ ब्राह्मण' इति श्रुतेर्ब्रह्मभावमापन्नश्च तज्ज्ञानाद्भवति तदाप्त्या च सकलकर्मफलावाप्तिद्वारा कृतकृत्यतामाप्नोति । 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धि-मान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति स्मृतेरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

कथमात्मानं जानन्कृतकृत्यः स्यादित्यपेक्षायामाह—**न स्वयमिति** । स्वस्य हेयत्वं न गम्यते नाप्युपादेयो भवति। एकस्मिन्कर्मकर्त्तृभावासम्भवात् । नचान्यः स्वस्योपादेयो हेयो वा भवितुमुत्सहते । अद्वितीये स्वात्मन्यन्यस्याभावात् । न चान्यस्यान्यो वा स्वयं वाऽऽत्मा हेयः स्यादुपादेयो वा यथोक्त-न्यायाविशेषात् उक्तलक्षणा धीः सम्यङ्मतिर्ब्रह्मविद्भिः स्मृता । तस्मादेवं जानन्कृतकृत्यः स्यादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

कूटस्थचैतन्यैकरसे पूर्णे वस्तुनि हानाद्यसंभवान्न हेयमुपादेयं वा किञ्चिदस्तीत्येवंविधाया धियः सम्यङ्मतित्वे हेतुमाह—**आत्मप्रत्यायिकेति** । आत्मानं ब्रह्मत्वेन प्रत्याययतीत्यात्मप्रत्यायिका विदुषां स्वानुभवारूढा वेदान्तप्रसिद्धा च यथोक्ता मतिः । एतां ज्ञात्वा लब्ध्वा मुच्यन्ते यस्मात्तस्मादेव सम्यङ्-मतित्वमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

---

१. ज्ञेयं ज्ञेयाभ्यतीतं—रामतीर्थपाठः ।

रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परम् ।
पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्संप्रकाशितम् ॥८५॥
नैतद्देयमशान्ताय रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् ।
विरक्ताय प्रदातव्यं शिष्यायानुगताय च ॥८६॥
ददतश्चात्मनो ज्ञानं निष्क्रयोऽन्यो न विद्यते ।
ज्ञानमिच्छंस्तरेत्तस्माद्युक्तः शिष्यगुणैः सदा ॥८७॥
ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता यस्मादन्यन्न विद्यते ।
सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥८८॥
विद्यया तारिताः स्मो यैर्जन्ममृत्युमहोदधिम् ।
सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानसंकुलम् ॥८९॥

॥ तत्त्वमसिप्रकरणम् ॥ १८ ॥

येनात्मना विलीयन्ते उद्भवन्ति च वृत्तयः ।
नित्यावगतये तस्मै नमो धीप्रत्ययात्मने ॥ १ ॥

प्रकरणोक्तं ज्ञानमिदानीं स्तौति—**रहस्यं सर्ववेदानामित्यादि** ॥ ८५ ॥

एतस्य गोपनीयत्वं सूचयति—**नैतद्देयमित्यादिना** । तस्यानुपयोगशङ्कां शिथिलयति-**विरक्तायेति** ॥ ८६ ॥

एवंलक्षणं ज्ञानं प्रयच्छन्नाचार्यो यस्मात्कृतकृत्यत्वान्न प्रलोभादिना तत्प्रदातुं प्रवर्त्तते तस्मान्मुमुक्षुरमानित्वादिशिष्यगुणसंपन्नः स्यात् यथा कृपयाऽऽचार्यो विद्यां दद्यादित्याह—**ददतश्चेति** ॥ ८७ ॥

प्रकरणस्यादाविवोपसंहारेऽपि देवतानमस्कारं तद्भक्तेर्विद्याप्राप्त्यवान्तरङ्गत्वज्ञापनार्थं प्रकरोति—**ज्ञानं ज्ञेयं तथेत्यादिना** ॥ ८८ ॥

पूर्ववद्गुरुभक्तेरपि ज्ञानप्राप्त्यवान्तरङ्गत्वं ज्ञापयितुमन्तेऽपि गुरून् प्रणमत्याचार्यः—**विद्यया तारिताः स्मो यैरित्यादिना** । अज्ञानसंकुलं मिथ्याज्ञानबहुलम् । जन्ममृत्यूपेतं संसारसमुद्रं विद्यया यैस्तारिताः स्मस्तेभ्यो गुरुभ्यो नमो भूयादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

॥ विवृतं सम्यङ्मतिप्रकरणं सप्तदशम् ॥

तत्त्वमसिप्रकरणम् ॥ १८ ॥

पूर्वस्मिन्प्रकरणे ब्रह्मात्मविषयमपरोक्षज्ञानं मोक्षसाधनं वेदान्तेभ्यो भवतीत्युक्तम् । तदयुक्तम् । वेदान्तानां स्वर्गकामादिवाक्यवत्परोक्षज्ञानहेतुत्वादपरोक्षज्ञानं तु प्रसंख्यानादेव सिद्ध्यतीति केचित् । तन्निराकरणार्थं प्रकरणान्तरं प्रारभमाणो देवतानमस्कारव्याजेन वेदान्तवेद्यमपरोक्षब्रह्मात्मानमन्तः करणतद्वृत्तिभावाभावसाक्षिणं कूटस्थावगतिरूपं प्रकरणप्रतिपाद्यं दर्शयति—**येनात्मनेति** ॥ १ ॥

प्रमथ्य वज्रोपमयुक्तिसंभृतैः श्रुतेररातीञ्शतशो वचोऽसिभिः ।
ररक्ष वेदार्थनिधिं विशालधीः नमो यतीन्द्राय गुरोर्गरीयसे ॥ २ ॥
नित्यमुक्तः सदेवास्मीत्येवं चेन्न भवेन्मतिः ।
किमर्थं श्रावयत्येवं मातृवच्छ्रुतिरादृता ॥ ३ ॥
सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निषिध्यते ।
रज्ज्वामिवाहिधीर्युक्त्या तत्त्वमित्यादिशासनैः ॥ ४ ॥
शास्त्र मामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा ।
विषापोहो यथा ध्यानाद् ह्नुतिः स्यात्पाप्मनस्तथा ॥ ५ ॥
सद्ब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिकौ ।
तयोरज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मतः ॥ ६ ॥
सदस्मीति प्रमाणोत्था धीरन्या तन्निभोद्भवा ।
प्रत्यक्षादिनिभा वाऽपि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥

स्वोक्तेऽर्थे मुमुक्षूणां विश्वासार्थं स्वसंप्रदायशुद्धिं स्वाचार्यगुणोपवर्णनपूर्वकं कथयति—**प्रमथ्येति** ॥ २॥

एवं परापरगुरुनमस्कारव्याजेन प्रकरणार्थं स्वसंप्रदायशुद्धिं चोक्त्वा तत्त्वमस्यादिवाक्यादेवापरोक्षज्ञानमिति प्रकरणसिद्धान्तमाह—**नित्यमुक्त** इति ॥ ३ ॥

नित्यापरोक्षस्वभावत्त्वादेवात्मनो वाक्यादेवापरोक्षज्ञानेन तदज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिः फलतीत्याह—**सिद्धादेवेति** । अस्मत्पदलक्ष्यादहमित्यपरोक्षतया सिद्धादात्मनः सकाशाद्युष्मद्धर्म्मः समूलो युक्त्या सहितैस्तत्त्वमस्यादिशासनैर्निषिद्ध्यते । यथा रज्ज्वामारोपिता सर्पबुद्धिर्युक्त्या प्रकाशोत्पत्त्या निवर्त्तते तद्वदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तन्निवृत्तिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति—**शास्त्रेति** । ध्यानान्मन्त्रबीजादेर्गायत्र्यादिजपाच्च पापहानिर्यथा पाप्मशब्देनानर्थराशिर्गृह्यते । तथा तत्त्वमसिवाक्यं शक्तिविशेषादपरोक्षज्ञानं जनयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु तत्त्वमसिवाक्योत्थप्रत्ययवदहं करोमीति प्रत्ययो दृश्यते तेन विरोधात् अहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययस्य कथं प्रतिष्ठा स्यात्तत्राह—**सद्ब्रह्माहमिति** ॥ ६ ॥

अज्ञानजस्यैव त्यागो नान्यस्येत्यभ्युपगमेऽपि कोऽज्ञानजः को वा प्रमाणज इति जिज्ञासायामाह—**सदस्मीति** । ब्रह्मास्मीति धीस्तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थत्वाद्बलवती । करोमीति धीस्तु तन्निभोद्भवा प्रमाणाभासोत्था बाध्येत्यर्थः । वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षबाधनसामर्थ्यं नास्तीत्याशङ्क्याह—**प्रत्यक्षादीति** । यथा प्राची प्रतीचीति वा प्रत्यक्षनिश्चयप्राप्तापि दिग्बुद्धिराप्तवाक्योत्थविज्ञानादानुमानिकज्ञानाद्वा बाध्यते । तथा ब्रह्मास्मीत्यपि धिया कर्ताऽस्मीत्यादिधीरध्यक्षवदवस्थितापि बाध्यैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

कर्ता भोक्तेति यच्छास्त्रं लोकबुद्ध्यनुवादि तत् ।
सदस्मीति श्रुतेर्जाता बाध्यतेऽन्यैतयैव धीः ॥ ८ ॥
सदेव त्वमसीत्युक्ते नात्मनो मुक्तता स्थिरा ।
प्रवर्तते प्रसंचक्षामतो युक्त्याऽनुचिन्तयेत् ॥ ९ ॥
सकृदुक्तं न गृह्णाति वाक्यार्थज्ञोऽपि यो भवेत् ।
अपेक्षतेऽत एवान्यदवोचाम द्वयं हि तत् ॥१०॥
नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्कर्मणां स यथा भवेत् ।
अविरुद्धो भवेत्तावद्यावत्संवेद्यता दृढा ॥११॥
चेष्टितं च यतो मिथ्या स्वच्छन्दः प्रतिपद्यते ।
प्रसङ्ख्यानमतः कार्यं यावदात्माऽनुभूयते ॥१२।
सदस्मीति च विज्ञानमक्षजो बाधते ध्रुवम् ।
शब्दोत्थं दृढसंस्कारो दोषैश्चाकृष्यते बहिः ॥१३॥

ब्रह्मास्मीति बुद्धेरिव कर्तृत्वभोक्तृत्वबुद्धेरपि कर्त्ता भोक्ता विज्ञाताऽस्मेति शास्त्रजन्यत्वाविशेषान्न ब्रह्मास्मीति बुद्धया बाध्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह—**कर्त्तेति**। अनयोर्बुद्ध्योरेवं व्यवस्थितत्त्वादेतया शास्त्रोत्थया ब्रह्मास्मीति धिया कर्तृत्वादिधीरन्या बाध्यत इति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षब्रह्मात्मप्रतिपादकत्वे प्रतिपादिते स्वयूथ्यमतमुत्थापयति—**सदेवेति**। प्रसंचक्षां प्रसंख्यानं शब्दावृत्तिं युक्त्या सहाभ्यसेत्। त्वं तदेवेति वाक्यादेव निर्विचिकित्स-ब्रह्मात्माप्रतिपत्तेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

नन्ववान्तरवाक्यार्थापरिज्ञानात्सदस्मीत्यप्रतिपत्तिः, नतु वाक्यासामर्थ्यात्। नहि पदार्थ-ज्ञानादृते वाक्यार्थज्ञानमित्याशङ्क्याह—**सकृदुक्तमिति**। योऽप्यवान्तरवाक्यात्तदर्थंभूतं पदार्थं जानाति सोऽपि सकृदुक्तं तत्त्वमसिवाक्यार्थं यतो न प्रतिपद्यते। अत एवान्यत्सहकारिकारणं वाक्यमपेक्ष्यते। तच्च द्वयं शब्दानुचिन्तनं युक्त्यनुचिन्तनं च पूर्वश्लोकेऽवोचमित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्ये विधिर्नोपलभ्यते। ब्रह्मात्मभावस्य स्वतः सिद्धेर्मुमुक्षोर्नियोगो नोपपद्यते तत्राह—**नियोगेति**। वाक्यमात्रादैक्यस्याप्रतिपन्नत्वात्तत्प्रतिपत्तिदाढ्यंपर्यन्तं प्रसङ्ख्यानविषये नियोगस्तावदविरुद्धः सिद्ध्येत्। यथा ज्योतिष्टोमादिकर्मणां नियोगो भवेत्तथेत्यर्थः ॥ ११ ॥

किञ्च विधिमन्तरेण स्वेच्छातश्चेद्वाक्यार्थं प्रतिपद्यते तदा पारमहंस्यमपि चेष्टितं यमनियमात्मकं मिथ्या प्रसज्येत तस्मात्प्रसंख्यानमात्मसाक्षात्कारपर्यन्त्तं नियोगवशात्कार्यमित्याह—**चेष्टितमिति** ॥ १२ ॥

किञ्चाक्षजो बोधो दृढसंस्कारः शब्दोत्थं विज्ञानं बाधते रागादिदोषैर्मुमुक्षुर्बहिराकृष्यते। तत्परिहारार्थमपि प्रसंख्यानं विधिना कार्यमित्याह—**सदस्मीति** ॥ १३ ॥

श्रुतानुमानजन्मानौ सामान्यविषयौ यतः ।
प्रत्ययावक्षजोऽवश्यं विशेषार्थो निवारयेत् । १४॥
वाक्यार्थप्रत्ययी कश्चिन्निर्दुःखो नोपलभ्यते ।
यदि वा दृश्यते कश्चिद्वाक्यार्थश्रुतिमात्रतः ॥१५॥
निर्दुःखोऽस्तीतदेहेषु कृतभावोऽनुमीयते ।
चर्या नोऽशास्त्रसंवेद्या स्यादनिष्टं तथा सति । १६॥
सदसीति फलं चोक्त्वा विधेयं साधनं यतः ।
न तदन्यत्प्रसङ्ख्यानात्प्रसिद्धार्थमिहेष्यते ॥१७॥
तस्मादनुभवायैव प्रसंचक्षीत यत्नतः ।
त्यजन्साधनतत्साध्यविरुद्धं शमनादिमान् ॥१८॥
नैतदेवं रहस्यानां नेति नेत्यवसानतः ।
क्रियासाध्यं पुरा श्राव्यं न मोक्षो नित्यसिद्धतः ॥१९॥

न केवलं चिरनिरूढत्वेन प्रत्यक्षस्य प्राबल्यं विशेषविषयत्वादपि तस्य बलवत्त्वं मन्तव्यमित्याह—**श्रुतानुमानेति** ॥ १४ ॥

यदि च वाक्यार्थज्ञानमात्रात्प्रसंख्याननिरपेक्षात्कृतकृत्यता स्यात्तदा केनचिद् वाक्यार्थज्ञानिना निर्दुःखेन भवितव्यं न चासौ दृष्टोऽस्तीत्याह—**वाक्यार्थेति** । वामदेवादिर्वाक्यार्थज्ञानी कृतकृत्यो दृष्टोऽस्तीत्याशङ्क्याह—**यदि वेति** ॥ १५ ॥

निर्दुःख इति । पूर्वदेहेषु कृतभावोऽनुष्ठितप्रसङ्ख्यानोऽनुमीयते निर्दुःखत्वलिङ्गेनेत्यर्थः । किञ्च विध्यनभ्युपगमे नोऽस्माकं पारमहंसी चर्या शास्त्रसंवेद्या न स्यात् । तथा सति तत्परित्यागेऽप्यारूढपतितत्वं न सिद्ध्येत् तच्चानिष्टमित्याह—**चर्येति** ॥ १६ ॥

कस्तर्हि प्रसंख्यानविधिवादे सिद्धब्रह्मात्मोपदेशस्यार्थः स्यादित्याशङ्क्याह—**सदसीति** । ब्रह्मास्मीति वर्तमानापदेशेन साधनविधानाय फलमभिधीयते सर्वत्र फलमुक्त्वा साधनं विधेयमित्यभ्युपगमादित्यर्थः । कस्मात्तर्हि ज्योतिष्टोमादिकमेव साधनमिह न विधीयेत तत्राह—**न तदिति** । प्रसंख्यानादन्यत्प्रसिद्धार्थं स्वतः सिद्धार्थव्यञ्जनार्थं साधनमिह वेदान्तेषु नेष्यते । ज्योतिष्टोमादेर्व्यञ्जकत्वसामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । साधनं प्रसंख्यानं तत्साध्यमैकात्म्यज्ञानं ताभ्यां विरुद्धकर्मनिष्ठत्वं तत्त्यजन् प्रसंख्यानं शमदमादियुक्तः सन्कुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

परिहारमुपक्रमते—**नैतदेवमिति** । नेतिनेतीति सकलविशेषप्रतिषेधेन वेदान्तानां ब्रह्मात्म-बोधने पर्यवसानान्नियोगनिष्ठत्वं न प्रतिभातीत्यर्थः । यत्तु सिद्धब्रह्मात्मस्वरूपकथनं प्रसंख्यानानुष्ठानार्थं न तावता कृतकृत्यतार्थमित्युक्तं सदसीति फलं चोक्त्वेत्यादिना तत्राह—**क्रियेति** । यत् क्रियासाध्यं फलं तदेव क्रियापेक्षया प्रवृत्त्यङ्गत्वेन पूर्वमेव श्राव्यं न मोक्षस्तदा कथनीयः । नित्यसिद्धत्वेनाननुष्ठेयत्वात्तस्मात्तावता कृतकृत्यतार्थमेव तत्त्वमसिवाक्यमपरोक्षब्रह्मज्ञानोत्पादनेनाज्ञानतत्कार्यनिवर्त्तनेनापरोक्षाद्वितीयब्रह्मात्मस्वरूपे पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

पुत्रदुःखं यथाध्यस्तं पित्राऽदुःखे स्व आत्मनि ।
अहंकर्त्रा तथाऽध्यस्तो नित्यादुःखे स्व आत्मनि ।।२०।।
सोऽध्यासो नेति नेतीति प्राप्तवत्प्रतिषिध्यते ।
भूयोऽध्यासविधिः कश्चित्कुतश्चिन्नोपपद्यते ।।२१।।
आत्मनीह यथाऽध्यासः प्रतिषेधस्तथैव च ।
मलाध्यासनिषेधौ खे क्रियेते च यथाऽबुधैः ।।२२।।
प्राप्तश्चेत्प्रतिषिध्येत मोक्षोऽनित्यो भवेद्ध्रुवम् ।
अतोऽप्राप्तनिषेधोऽयं दिव्यग्निचयनादिवत् ।।२३।।
संभाव्यो गोचरे शब्दः प्रत्ययो वा न चान्यथा ।
न संभाव्यौ तदात्मत्वादहंकर्तुस्तथैव च ।।२४।।
अहंकर्त्रात्मनि न्यस्तं चैतन्ये कर्तृतादि यत् ।
नेति नेतीति तत्सर्वं साहंकर्त्रा निषिध्यते ।।२५।।

तत्त्वमसिवाक्यमपरोक्षाद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानद्वारा तदज्ञानं तदध्यस्तं च दुःखित्वादिसंसारं निवर्तयतीति वक्तुं ब्रह्मात्मन्यज्ञानेनाध्यस्तं दुःखादीत्यत्र दृष्टान्तमाह—**पुत्रदुःखमिति** । उक्तदृष्टान्तानुसारेणाहंकर्त्रा साभासाहंकाराविवेकेनात्मना स्वे दुःखादिरहिते दुःखादिसाक्षिण्यात्मनि परिशुद्धे तदविवेकाद्दुःखादि परिकल्पितमिति दार्ष्टान्तिकमाह—**अहं कर्त्रेति** । आत्मनि दुःखमिति शेषः ।। २० ।।

अपरोक्षब्रह्मात्मन्यज्ञानेन प्राप्तोऽध्यासो ब्रह्मात्मविषयेण विज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या निवर्तत इत्याह—**सोऽध्यासः** । प्राप्तवदिति वस्तुवृत्त्या अप्राप्तमपि रजतादिवन्निषिध्यत इत्यर्थः । सुषुप्तावस्थायामिव ब्रह्मात्मज्ञानेनाध्यासो निवृत्तोऽपि पुनरुद्भविष्यतीत्याशङ्क्य कारणस्याज्ञानस्य ज्ञानेन बाधितत्वान्नैवमित्याह—**भूय इति** । विधिरुद्भवः । कारणस्याज्ञानस्य निवृत्तत्वादित्यर्थः ।। २१ ।।

नन्वविषयब्रह्मात्मनि विषयिण्यध्यासो न सिद्ध्यति पुरोऽवस्थिते शुक्तिकादौ विषये विषयान्तरस्य रजतादेरध्यासदर्शनादित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—**आत्मनीहेति** । यथा देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनि जन्मजराध्यासस्तत्प्रतिषेधश्च दृश्यते यथा वाऽविवेकिभिराकाशे मलाध्यासनिषेधाविन्द्रियाग्राह्येऽपि क्रियेते तथाऽऽत्मनि प्रसिद्धिमात्रेण दुःखाद्यध्यासनिषेधौ भवतोऽतः शक्यौ परिहर्तुमित्यर्थः ।। २२ ।।

कस्मात्पुनरात्मनि परमार्थवृत्त्यैव प्राप्तः संसारो न निषिध्यते तत्राह—**प्राप्तश्चेत्** । प्रमाणसिद्धस्य बन्धस्य प्रतिषेधे तन्निवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्यागन्तुकत्वात्तदनित्यत्वमावश्यकं स्यादित्यर्थः । प्रमाणप्राप्तस्य प्रतिषेधासंभवात्पृथिव्यामिवाग्निचयनं नान्तरिक्षे न दिवीति भ्रमप्राप्तं यथा प्रतिनिषिध्यते तथा प्रमाणाप्राप्तस्य संसारस्यात्मनि भ्रान्तिसिद्धस्य प्रतिषेधोऽयमिति फलितमाह—**अतोऽप्राप्तेति** ।।२३।।

आत्मनि बन्धसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावादपि न तत्र बन्धस्य सत्यताप्राप्तिरस्तीत्याह—**संभाव्य इति । न चान्यथेति** । अगोचरे शब्दः प्रत्ययो वा लोके न संभाव्यते । ततश्चात्मन्यपि शब्दप्रत्ययौ न संभाव्यौ शब्दप्रत्यययोरपि तस्य स्वरूपत्वात् । अहंकर्तुश्च स्वरूपत्वात्स्वरूपे च शब्दः प्रत्ययः प्रत्ययी वा न प्रवर्त्तेत इत्यर्थः ।। २४ ।।

आत्मनि प्रमाणप्राप्तस्य प्रतिषेधायोगेऽप्रमाणप्राप्तो बन्धो निषिध्यते तत्रेत्युपसंहरति—**अहंकर्त्रेति** ।।२५।।

उपलब्धिः स्वयंज्योतिर्दृशिः प्रत्यक्सदक्रियः ।
साक्षात्सर्वान्तरः साक्षी चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥२६॥

सन्निधौ सर्वदा तस्य स्यात्तदाभोऽभिमानकृत् ।
आत्मात्मीयं द्वयं चातः स्यादहंममगोचरः ॥२७॥

जातिकर्मादिमत्त्वाद्धि तस्मिञ्शब्दास्त्वहंकृति ।
न कश्चिद्वर्तते शब्दस्तदभावात्स्व आत्मनि ॥२८॥

आभासो यत्र तत्रैव शब्दाः प्रत्यग्दृशि स्थिताः ।
लक्षयेयुर्न साक्षात्तमभिदध्युः कथंचन ॥२९॥

न ह्यजात्यादिमान्कश्चिदर्थः शब्दैर्निरूप्यते ॥३०॥

आत्माभासो यथाहंकृदात्मशब्दैस्तथोच्यते ।
उल्मुकादौ यथाग्न्यर्थाः परार्थत्वान्न चाञ्जसा ॥३१॥

तत्त्वमस्यादिना शास्त्रेणाध्यस्तदुःखित्वादिनिषेधेऽपि कथमात्मसिद्धिरित्याशङ्क्याह—**उपलब्धिः** । आत्मनोऽनुपलब्ध्यादिरूपत्वे प्रमाणाभावादुपलब्ध्यादिस्वभावः स चासौ स्वतः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

आत्मात्मीयद्वयमहंममप्रत्ययगोचरत्वेन प्रसिद्धमिति कथमात्मा स्वतः सिद्धः स्यादित्याशङ्क्याह—**सन्निधौ** । अभिमानकृदहंकारश्चैतन्यस्य सन्निधौ सति चैतन्यवदाभाति ततश्च तदविवेकादात्माऽऽत्मीयं चेति द्वयमहं ममेति भ्रान्तिधियो गोचरः स्यादिति चिदात्मनः स्वतः सिद्धत्वे न विरुद्धतेत्यर्थः ॥ २७ ॥

तथापि शब्दप्रमेयत्वादात्मनः स्वतः सिद्धिर्नास्तीत्याशङ्क्याह—**जातीति** । विशिष्टस्य शब्दप्रमेयत्वेऽपि केवलात्मनस्तदभावात्तस्य स्वतःसिद्धिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वतः सिद्धे चिदात्मनि जातिगुणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावान्न कश्चिदपि शब्दो वर्त्तते चेत्कथं तर्हि वेदान्तवेद्यतेत्याशङ्क्याह—**आभासो** ॥ २९ ॥

यत्राहंकारादौ चिदाभासो जायते तत्रैव स्थिताः शब्दाः प्रत्यग्भूतं दृगात्मानं लक्षयेयुः न तु तं साक्षादभिदध्युरित्यत्र हेतुमाह—**नह्यजाति** ॥ ३० ॥

अहंकारातिरिक्तश्चेदात्मा लक्षणाद्वारेण वेदान्तैस्तात्पर्येण प्रतिपाद्येत तर्हि कथमहंकारे लोकस्यात्मशब्दप्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह—**आत्मेति** । तथेति-आत्मवदित्यर्थः आत्माभासोपेतेऽहमादौ वर्त्तमानाः शब्दास्तत्साक्षिणं लक्षयन्ति न साक्षादभिदधतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—**उल्मुकादौ** । श्लोकार्द्धम् । यथोल्मुकं दहत्ययो दहतीत्यादिप्रयोगे नैवोल्मुकादिशब्दाः साक्षादेवाग्नौ प्रयुज्यन्ते तेषामलाताद्यर्थत्वात्तथापि दहतेरनुपपत्त्या लक्षणयाऽन्यर्थास्तथा लक्षणयाऽहमात्मादिशब्दा ब्रह्मात्मप्रतिपत्त्यर्था भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मुखादन्यो मुखाभासो यथाऽऽदर्शानुकारतः ।
आभासान्मुखमप्येवमादर्शाननुवर्तनात् ॥३२॥
अहंकृत्यात्मनिर्भासो मुखाभासवदिष्यते ।
मुखवत्स्मृत आत्माऽन्योऽविविक्तौ तौ तथैव च ॥३३॥
संसारी च स इत्येक आभासो यस्त्वहंकृतिः ।
वस्तु च्छाया स्मृतेरन्यन्माधुर्यादि च कारणम् ॥३४॥
ज्ञैकदेशो विकारो वा तदभासाश्रयः परे ।
अहंकर्तैव संसारी स्वतन्त्र इति केचन ॥३५॥
अहंकारादिसंतानः संसारी नान्वयी पृथक् ।
इत्येवं सौगता आहुस्तत्र न्यायो विचार्यताम् ॥३६॥
संसारिणां कथा त्वास्तां प्रकृतं त्वधुनोच्यते ।
मुखाभासो य आदर्शे धर्मो नान्यतरस्य सः ।
द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो वियुक्तोऽन्यतरे भवेत् ॥३७॥

आभासोयत्रेत्यत्रात्माभासः सिद्धान्तिनाऽभ्युपगतः । तस्य वस्तुत्वमवस्तुत्वं वेति वीक्षायामनिर्वाच्यत्वं वक्तुं दृष्टान्तमाह—मुखादन्यो ॥ ३२ ॥

मुखस्य मुखाभासस्य तदाश्रयस्य वा प्रतीतितो भेदं प्राप्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—**अहंकृत्यात्मेति** । आत्मात्माभासतदाश्रयाणां प्रातिभासिकभेदेऽपि वस्तुतो नात्मातिरिक्तं किञ्चिदस्ति, चिदात्मपरतन्त्रानाद्यनिर्वाच्याविद्यायां तत्कार्ये चाहंकारादौ प्रतिबिम्बद्वारा तदेव चिदात्मतत्त्वमविद्यया संसरतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

स्वमतमेव दृढयितुं मतान्तरमाह—**संसारीति** । आभासस्यावस्तुत्वान्न बन्धमोक्षभाक्त्वं युक्तमित्याशङ्क्याह—**वस्त्विति** । आभासः छायेत्यनर्थान्तरम् । नाक्रामेत्कामतश्छायामित्यादिवाक्यमत्र प्रमाणयति—**स्मृतेरिति** । अन्यच्च माधुर्यं छायावस्तुत्वे कारणमस्ति छायायामासीनस्य मुखे माधुर्योपलब्धेः शैत्योपलब्धेश्च छाया वस्त्वेवेत्याह—**अन्यदिति** ॥ ३४ ॥

एकदेशिनां मतत्रयमाह—**ज्ञैकदेशो** । ममैवांश इति स्मृतेः परमात्मैकदेशो जीवः संसारी, व्युच्चरन्तीति श्रुतिबलाद्विकारो वा चैतन्यछायाविशिष्टोऽहंकारो वा संसारीत्यर्थः । भाट्टाद्यभिमतमाह—**अहंकर्त्तेति** ॥ ३५ ॥

बौद्धादिमतमाह—**अहंकारादि** । यथोक्तेषु संसारिविकल्पेषु कश्चिदन्यतमः स्वेच्छया विकल्पः स्वीक्रियतामित्याशङ्क्यान्यतमस्यापि न्याय्यत्वाभावात्प्रागुक्तसिद्धान्तसिद्धिरित्यभिसन्धायाह—**तत्रेति** । ॥ ३६ ॥

प्रासङ्गिकीं संसारिचिन्तां हित्वा प्रकृतामाभासनिरूपणां प्रस्तौति—**संसारिणामिति** । श्लोकार्द्धम् प्रकृतमाभासमेव निरूपयन्नादौ मुखाभासंदृष्टान्तत्वेनापरमार्थतयोपपादयति—**मुखाभासो** । योऽयमादर्शे मुखाभासो दृश्यते स किमादर्शमुखयोर्द्वयोः कस्यचिद्धर्मः किंवा मुखस्यैव धर्मोऽथवा द्वयोरेव धर्मो यदि वा

मुखेन व्यपदेशात्स मुखस्यैवेति चेन्मतम् ।
नादर्शानुविधानाच्च मुखे सत्यविभावतः ॥३८॥
द्वयोरेवेति चेत्तन्न द्वयोरेवाप्यदर्शनात् ।
अदृश्यस्य सतो दृष्टिः स्याद्राहोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥३९॥
राहोः प्रागेव वस्तुत्वं सिद्धं शास्त्रप्रमाणतः ।
छायापक्षे त्ववस्तुत्वं तस्य स्यात्पूर्वयुक्तितः ॥४०॥
छायाक्रान्तेर्निषेधोऽयं न तु वस्तुत्वसाधकः ।
न ह्यर्थान्तरनिष्ठं सद्वाक्यमर्थान्तरं वदेत् ॥४१॥
माधुर्यादि च यत्कार्यमुष्णद्रव्याद्यसेवनात् ।
छायाया न त्वदृष्टत्वादपामेव च दर्शनात् ॥४२॥

वस्त्वन्तरमिति विकल्प्य पक्षासंभवं प्रतिज्ञातं प्रपञ्चयति—**द्वयोरिति** । यद्यादर्शमुखयोर्यस्य कस्यचिदाभासो धर्मो विवक्षितो मतस्तदा मुखधर्मत्वे दर्पणादिविप्रकर्षेऽपि मुखे दृश्यमानतद्धर्मरूपादिवदाभासो दृश्येत । दर्पणधर्मत्वे मुखवियोगे दर्पणे भासमाने सत्याभासो भासेत—नचैवमस्ति । तस्मादन्यतरस्याभासो धर्मो यस्य कस्यचिदित्ययुक्तमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

कल्पान्तरमनुवदति—**मुखेनेति** । यद्यपि मुखाभास इति मुखेनाभासो व्यपदिश्यते तथापि नाभासो मुखस्यैव धर्मो दर्पणानुविधानान्मुखैकधर्मत्वेऽपि तदयोगात् । किंचासत्यपि मुखे दर्पणवियोगे नाभासो भवति तस्मान्न मुखस्यैवाभासो धर्मः स्यादिति दूषयति—**नादर्शेति** ॥ ३८ ॥

कल्पान्तरमनूद्य प्रत्याह—**द्वयोरेवेति** । नहि मुखदर्पणयोरुभयोरपि वियुक्तयोराभासो दृश्यते नापि संयुक्तयोरसौ धर्मो यथा कथञ्चन संयोगेऽपि तदुपलम्भासंभवादित्यर्थः । आभासस्य वस्त्वन्तरत्वमिति पक्षान्तरं दृष्टान्तपूर्वकमाशङ्कते—**अदृश्यस्येति** । यथेह लोके सर्वकरणैरनुपलब्धस्यापि राहोर्विद्यमानस्य दर्शनं चन्द्रे सूर्ये वा उपाधौ कदाचिद्भवेत् । एवं मुखाभासयोर्विषयिविषयसम्बन्धोपाधावाभासस्य वस्तुभूतस्यैवाभिव्यक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

प्रागेव चन्द्रादिसम्बन्धाद्वस्तुत्वं ज्योतिःशास्त्रप्रामाण्यादेव राहोरधिगतम् । प्रकृते त्वादर्शसम्बन्धात्पूर्वमूर्ध्वं वा नह्यतिरिक्तवस्तुता मुखाभासस्य केनचित्प्रमाणेनावगम्यत इति दूषयति—**राहोरिति** । किंच भूम्यादिच्छायैव राहुरित्यङ्गीकाराद्दृष्टान्तेऽपि नास्ति सम्प्रतिपत्तिरित्याह—**छायेति** । तस्येति राहोः उक्तिः । मुखाभासो य आदर्श इत्यादिनोक्तां युक्तिं तत्र हेतूकरोति—**पूर्वेति** । दृष्टान्तस्यावस्तुत्वान्मुखाभासोऽपि वस्तुभूतो न भवतीति भावः ॥ ४० ॥

नाक्रामेत्कामतः छायामित्यादिस्मृतेर्वस्तुत्वं छायायाः स्यादित्युक्तमित्याशङ्क्याह—**छायाक्रान्तेरिति** । ननु छायालम्बनप्रतिषेधपरमपि वचनं तस्यावस्तुत्वमपि बोधयिष्यति नेत्याह । **नहीति** । वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यत्तु माधुर्यादिकार्यहेतुत्त्वेन वस्तुत्वं छायायाः सिद्ध्येदिति तद्दूषयति—**माधुर्यादि** ॥ ४२ ॥

आत्माभासाश्रयाश्चैवं मुखाभासाश्रया यथा ।
गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासासत्त्वमेव च ॥४३॥

न दृशेरविकारित्वादाभासस्याप्यवस्तुतः ।
नाचितित्वादहंकर्तुः कस्य संसारिता भवेत् ॥४४॥

अविद्यामात्र एवातः संसारोऽस्त्वविवेकतः ।
कूटस्थेनात्मना नित्यमात्मवानात्मनीव सः ॥४५॥

रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा सात्मकः प्राग्विवेकतः ।
अवस्तुसन्नपि ह्येष कूटस्थेनात्मना तथा ॥४६॥

आत्माभासाश्रयश्चात्मा प्रत्ययैः स्वैर्विकारवान् ।
सुखी दुःखी च संसारी नित्य एवेति केचन ॥४७॥

आत्माभासापरिज्ञानाद्याथात्म्येन विमोहिताः ।
अहंकर्तारमात्मेति मन्यन्ते ते निरागमाः ॥४८॥

दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—**आत्मा**। यथा मुखं तदाभासस्तदाश्रयश्चेत्येते व्यवहारतो विभक्ता भासन्ते तथैवात्मा तदाभासः तदाश्रयश्चेत्येते मिथो विलक्षणा गम्यन्ते । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः इत्यादिशास्त्राद्बुध्यादेर्विषयान्तरस्यागमापायिनो नित्यसिद्धसाक्ष्यात्मव्यतिरेकेण स्फुरणानुपपत्तेरिति युक्तेश्चात्मास्तित्वं सिद्धम् । अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्ट इत्यादिशास्त्रात्कूटस्थासङ्गाद्वितीयात्मनोऽविद्यातत्कार्यसंस्पर्शानुपपत्तेः सुखदुःखाद्यनुभवासिद्धौ अज्ञानादावाभासाद्युपगमेन तदविवेकादज्ञानतत्कार्यसंस्पर्शभ्रमप्रसिद्ध्या सुखदुःखाद्यनुभवसिद्धिरित्येवमात्मकयुक्तेश्चात्माभासास्तित्वं सिद्ध्यति । 'अव्यक्तात्पुरुषः परः अक्षरात्परतः परः' इत्यादिशास्त्रादसङ्गत्वादिलक्षणस्यात्मनः साक्षादाकाशादिरूपेण परिणामायोगादनाद्यनिर्वचनोयं किञ्चिदज्ञानं तदुपाधिभूतमभ्युपगन्तव्यमिति युक्तेश्चात्माभासाश्रयो निश्चीयते । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति श्रुतेरागमापायित्वयुक्तेश्चात्माभासासत्त्वं प्रतिभाति । 'ब्रह्म वेद' इति शास्त्रात् जडत्वादियुक्तेश्चाज्ञानादेराश्रयस्याप्यसत्त्वं निश्चितमिति चशब्दार्थः । एवमात्मा तदाभासस्तदाश्रयश्चेति त्रितयमुक्तलक्षणात्सिद्धमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

संसारमोक्षसिद्ध्यर्थमात्माभासाश्रयास्त्वयोक्ताः । न चैतेषामेकस्यापि संसारमोक्षौ युक्ताविति शङ्कते—**न दृशेरिति** ॥ ४४ ॥

विचार्यमाणे संसारस्य वस्तुत्वासंभवादात्मन्यविद्यामात्रः संसारः स्यादित्युत्तरमाह—**अविद्येति** ॥ ४५ ॥

त्रयाणामविवेकाद्वस्तुत्वानुपपत्तेरात्मसत्तया सत्तावानात्मन्येवाविद्यया संसारो भातीत्युक्तं तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**रज्जुसर्प इति** ॥ ४६ ॥

कल्पनालाघवमाश्रित्य चोदयति—**आत्मेति**। एवकारार्थे चकारः । नचागमो मूलभूतोऽस्ति तेन लाघवेऽपि स्वोत्प्रेक्षामात्रमेतत् इत्युत्तरमाह—**आत्माभासेति** ॥ ४७ ॥

आत्मा। आत्मा परमार्थसत्यस्तदाभासो मिथ्येति याथात्म्येन यथावस्थितरूपेणापरिज्ञानाद्विमोहिताः श्रुतिसम्प्रदायशून्यास्ते स्वोत्प्रेक्षया मन्यन्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

संसारो वस्तुसंस्तेषां कर्तृभोक्तृत्वलक्षणः ।
आत्माभासाश्रयाज्ज्ञानात् संसरन्त्यविवेकतः ॥४९॥
चैतन्याभासता बुद्धेरात्मनस्तत्स्वरूपता ।
स्याच्चेत्तं ज्ञानशब्दैश्च वेदः शास्तीति युज्यते ॥५०॥
प्रकृतिप्रत्ययार्थौ यौ भिन्नावेकाश्रयौ यथा ।
करोति गच्छतीत्यादौ दृष्टौ लोकप्रसिद्धितः ॥५१॥
नानयोर्द्व्याश्रयत्वं च लोके दृष्टं स्मृतौ तथा ।
जानात्यर्थेषु को हेतुर्द्व्याश्रयत्वे निगद्यताम् ॥५२॥
आत्माभासस्तु तिङ्वाच्यो धात्वर्थश्च धियः क्रिया ।
उभयं चाविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा ॥५३॥
न बुद्धेरवबोधोऽस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया ।
अतो नान्यतरस्यापि जानातीति च युज्यते ॥५४॥
नाऽप्यतो भावशब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते ।
न ह्यात्मा विक्रियामात्रो नित्य आत्मेति शासनात् ॥५५॥

परपक्षे मोक्षोऽपि दुर्लभः स्यादित्याह—संसार इति । स्वपक्षे पुनराभासाभ्युपगमे त्रयाणामविवेकद्वारेण बन्धस्तद्विवेकेन मोक्षश्चेत्याह—आत्माभासेति ॥ ४९ ॥

आत्माभासाश्रयाविवेकद्वारा बन्धस्तद्विवेकद्वारा मोक्षश्चेत्युक्तम् । इदानीमाभासाभ्युपगमे लाभान्तरमाह—**चैतन्येति** । साभासायां बुद्धौ गृहीतसम्बन्धैर्ज्ञानानन्दादिशब्दैरात्मानं वेदो लक्षणया बोधयतीत्यभ्युपगमादात्माभासो नापलापमर्हतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

तथापि जानात्यवगच्छतीत्यादिशब्दगम्यत्वमात्मनो न सिद्ध्यतीति शङ्कते—**प्रकृतीति** ॥ ५१ ॥

प्रकृत्यर्थः क्रिया प्रत्ययार्थः कर्तृत्वं तयोरेकाश्रयत्वं यथा दृष्टं, तथा भिन्नाश्रयत्वमपि किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**नानयोरिति** । जानातिर्ज्ञानमर्थो येषां जानात्यवगच्छतीत्यादीनां भिन्नाश्रयत्वे हेतुर्नास्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेकाश्रयत्वमात्रं नास्तीति चोद्यते किं वा परमार्थैकाश्रयत्वं नास्तीति । तत्र प्रथमं प्रत्याह—**आत्माभासस्त्विति** । आत्माभासो बुद्धिश्चेत्युभयं परमार्थात्माविवेकेन जानातीत्यादिशब्देन मृषैवोच्यते । तस्मादज्ञानद्वारेण प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेकाश्रयत्वप्रसिद्धिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

द्वितीयं दूषयति—**न बुद्धेरवेति** ॥ ५४ ॥

निरूप्यमाणे जानात्यवगच्छतीत्यादिप्रयोगो यथा न घटते तथा ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्या आत्मनि ज्ञानशब्दप्रयोगोऽपि न सम्भवतीत्याह—**नाप्यत इति** । भावो नाम धात्वर्थसामान्यम् । न चात्मा तद्रूपः पारतन्त्र्यप्रसङ्गात् । अतो नात्मनि भावव्युत्पत्त्या ज्ञानशब्दोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वं करणं न ह्यकर्तृकम् ।
नापि ज्ञायत इत्येवं कर्मशब्दैर्निरुच्यते ॥५६॥
न येषामेक एवात्मा निर्दुःखोऽविक्रियः सदा ।
तेषां स्याच्छब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं चात्मनः सदा ॥५७॥
यदाऽहंकर्तुरात्मत्वं तदा शब्दार्थमुख्यता ।
नाशनायादिमत्त्वात्तु श्रुतौ तस्यात्मतेष्यते ॥५८॥
हन्त तर्हि न मुख्यार्थो नापि गौणः कथंचन ।
जानातीत्यादिशब्दस्य गतिर्वाच्या तथापि तु ॥५९॥
शब्दानामयथार्थत्वे वेदस्याप्यप्रमाणता ।
सा च नेष्टा ततो ग्राह्या गतिरस्य प्रसिद्धितः ॥६०॥
प्रसिद्धिर्मूढलोकस्य यदि ग्राह्या निरात्मता ।
लोकायतिकसिद्धान्तः स चानिष्टः प्रसज्यते ॥६१॥
अभियुक्तप्रसिद्धिश्चेत्पूर्ववद्दुर्विवेकता ।
गतिशून्यं न वेदोऽयं प्रमाणं संवदत्युत ॥६२॥

करणव्युत्पत्त्या ज्ञानशब्दस्यात्मनि प्रवृत्तिं प्रत्याह—न बुद्धेर्बुद्धेति । बुद्धेरन्तः करणस्य बुद्धिशब्दपर्यायिज्ञानशब्दवाच्यत्वं करणव्युत्पत्त्या कथञ्चिदुपपद्यते । न त्वात्मनस्तद्युज्यते न हि करणमकर्तृकमस्ति तथा चात्मनश्चेत्करणत्वं कर्त्रन्तरमेष्टव्यमित्यनिष्टमापतेदित्यर्थः । कर्मव्युत्पत्त्या विज्ञानादिशब्दस्यात्मनि प्रयोगो न सिद्ध्यतीत्याह—नापीति । कर्तृकरणाभावे तदपेक्षकर्मत्वस्यापि वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ५६ ॥

तवापि सर्वमेतत्तुल्यमित्याशङ्क्याह—न येषामिति । आत्माभासाश्रयाविवेकेन शब्दवाच्यत्वादि स्वपक्षः सिद्ध्यतीत्युक्तत्वान्न सिद्धान्ते कश्चिदपि दोषोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

आत्माभासाश्रयाविवेकमन्तरेणापि शब्दप्रवृत्तिरात्मन्यविरुद्धेति भाट्टादिमतं दर्शयति—यदाहंकर्तुरिति । अहंकर्तुरशनायादिमत्त्वादात्मनश्च तद्राहित्यस्य श्रुतौ सिद्धत्वात्तयोर्मिथो विलक्षणत्वान्नाहंकर्तुरात्मतेति परिहरति—नेत्यादिना ॥ ५८ ॥

मुख्याभावे गौणोऽपि शब्दार्थो न स्यादिति शङ्कते—हन्त तर्हि ॥ ५९ ॥

कस्माज्जानातीत्यादिशब्दस्य वाच्यैव गतिरित्याशङ्क्यान्यथा वेदस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादित्याह—शब्दानामिति ॥ ६० ॥

प्रसिद्ध्यैव गतिराश्रीयते चेत्किं प्राकृतप्रसिद्ध्या किं वा पाणिन्यादिप्रसिद्ध्या साऽऽश्रयितव्या । नाद्य इत्याह—प्रसिद्धिरिति ॥ ६१ ॥

द्वितीयं दूषयति—अभियुक्तेति । बुद्धेरात्मनो वा दुर्विवेकं चेत् ज्ञातृत्वं तर्हि गतिशून्यमेव वेदो वदिष्यति नेत्याह—गतीति ॥ ६२ ॥

आदर्शमुखसामान्यं मुखस्येष्टं हि मानवैः ।
मुखस्य प्रतिबिम्बो हि मुखाकारेण दृश्यते ॥६३॥
यत्र यस्यावभासस्तु तयोरेवाविवेकतः ।
जानातीति क्रियां सर्वो लोको वक्ति स्वभावतः ॥६४॥
बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति ज्ञ उच्यते ।
तथा चैतन्यमध्यस्य ज्ञत्वं बुद्धेरिहोच्यते ॥६५॥
स्वरूपं चात्मनो ज्ञानं नित्यं ज्योतिःश्रुतेर्यतः ।
न बुद्ध्या क्रियते तस्मान्नात्मनाऽन्येन वा सदा ॥६६॥
देहेऽहंप्रत्ययो यद्वज्जानातीति च लौकिकाः ।
वदन्ति ज्ञानकर्तृत्वं तद्वद्बुद्धेस्तथात्मनः ॥६७॥
बौद्धैस्तु प्रत्ययैरेवं क्रियमाणैश्च चिन्निभैः ।
मोहिताः क्रियते ज्ञानमित्याहुस्तार्किका जनाः ॥६८॥
तस्माज्ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकात्प्रवर्तिताः ।
जानातीत्यादिशब्दश्च प्रत्ययो या च तत्स्मृतिः ॥६९॥

चिदात्मन औपाधिको जानातीत्यादिशब्दप्रयोग इत्यङ्गीकृत्य सिद्धान्ती दृष्टान्तमाह—**आदर्शेति**। आदर्शे यन्मुखं तेन सामान्यमेकत्वं बहिःस्थितस्य स्वमुखस्येष्टं व्यक्त्यन्तरोपादनानुपपत्तेर्मदीयमेवेदं मुखमिति प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यर्थः। उक्तमेकत्वमुपपादयति—**मुखस्येति** ॥ ६३ ॥

कल्पितमुखस्य परमार्थमुखस्य चान्योन्यमविवेकादितरेतरधर्माध्यारोपणान्मुखं मलिनमल्पं वक्त्रं चलतीत्यादिव्यपदेशवदात्मन्यपि सर्वमुपपन्नमिति दार्ष्टान्तिकमाह—**यत्रेति** ॥ ६४ ॥

अवभासो नामाभासः प्रतिबिम्बभावः तद्द्वारेणात्मानात्मनोरन्योन्यधर्माध्यासेन जानातीत्यादिव्यपदेशो भवति इत्युक्तमेव स्पष्टयति—**बुद्धेरिति** ॥ ६५ ॥

ननु ज्ञानं बुद्ध्यादिभिरात्मसम्बन्धित्वेन क्रियते कथमुच्यते चैतन्यमात्रस्वरूपं बुद्धावध्यारोप्यते इति तत्राह—**स्वरूपमिति** ॥ ६६ ॥

बुद्ध्यात्मनोरन्योन्यधर्माध्यासेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह—**देहेति**। अहम्प्रत्ययायोग्ये देहे घटादितुल्ये मनुष्योऽहमित्यहंप्रत्ययो यथा दृश्यते। यथा बुद्धेर्जडत्वेन ज्ञातृत्वायोग्येऽपि चिदाभासव्याप्त्या ज्ञातृत्वमारोप्य जानातीति लौकिका व्यवहरन्ति तथाऽऽत्मनोऽपि व्यवहाररहितस्य विकारिचित्ताविवेकाद्विकारित्वादिव्यपदेशसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु तार्किका ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशौ पश्यन्तो ज्ञानं क्रियत इत्याहुः। ततो न नित्यज्ञानमात्मस्वरूपमिति तत्राह—**बौद्धैस्तु इति** ॥ ६८ ॥

ज्ञाने जन्मविनाशप्रतिभासस्यौपाधिकत्वान्न स्वरूपेण क्रियमाणतेत्यर्थः। आदर्शमुखसामान्यमित्यादिना आत्मानात्मनोराभासद्वारेणाविवेकाज्जानातीत्यादिव्यवहारमुपपाद्य प्रसक्तानुप्रसक्तं च परिहृत्य

आदर्शानुविधायित्वं छायाया अस्यते मुखे ।
बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञाभासस्य तथेष्यते ॥७०॥
बुद्धेस्तु प्रत्ययास्तस्मादात्माभासेन दीपिताः ।
ग्राहका इव भासन्ते दहन्तीवोल्मुकादयः ॥७१॥
स्वयमेवावभास्यन्ते ग्राहकाः स्वयमेव च ।
इत्येवं ग्राहकास्तित्वं प्रतिषेधन्ति सौगताः ॥७२॥
यद्येवं नान्यदृश्यास्ते किं तद्वारणमुच्यताम् ।
भावाभावौ हि तेषां यौ नान्यग्राह्यौ सता यदि ॥७३॥
अन्वयी ग्राहकस्तेषामित्येतदपि तत्समम् ।
अचितित्वस्य तुल्यत्वादन्यस्मिन् ग्राहके सति ॥७४॥
अध्यक्षस्य समीपे तु सिद्धिः स्यादिति चेन्मतम् ।
नाध्यक्षेऽनुपकारित्वादन्यत्रापि प्रसङ्गतः ॥७५॥

प्रकृतमनुसरति—तस्मादिति । यथोक्तः शब्दस्तदनन्तरभावी तदर्थप्रत्ययस्तदनुसारिणां तत्रैवार्थे स्मृतिश्चेत्येते सर्वे व्यवहारा यथोक्ताविवेककृता एवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकमूलः सर्वो व्यवहार इत्युक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**आदर्शानुविधेति ।** छायेत्याभासो निर्दिश्यते । अस्यते समारोप्यते इत्यर्थः ॥ ७० ॥

यस्माच्चिदाभासा बुद्धिस्तस्मात्तत्परिणामेषु ग्राहकत्वप्रतिभाससिद्धिरित्याह–**बुद्धेस्त्विति** ॥७१॥

बुद्धेश्चिदाभासत्वेन तत्परिणामानामपि चिदाभासत्वाद्ग्राहकत्वधीरित्युक्तम् अजानन्तः स्वोत्प्रेक्षामात्रमनुसरन्तो बौद्धा विरुद्धं वदन्तीत्याह–**स्वयमेवेति** ॥ ७२ ॥

बुद्धौ बुद्धिवृत्तिषु चाभासस्य विद्यमानत्वात्तदविवेकनिबन्धनो भ्रमो बौद्धानामित्येवमेतत् चोद्यं परिहर्तुं शक्यं नान्यथेत्यभिप्रेत्य स्वयूथ्यं पृच्छति—**यद्येवमिति** ॥ ७३ ॥

नान्येन साक्षिणा दृश्यास्ते प्रत्यया भवेयुरित्येवं यदि बौद्धा वदन्ति तदा किं तेषां निवारणमुच्यताम् इत्युक्ते स्वयूथ्योक्तिः—**अन्वयीति** । तेषां प्रत्ययानां जन्मविनाशौ न सदा साक्षिवेद्यौ । किन्तु सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञासिद्धःस्थायी ग्राहकोऽस्ति तावता बौद्धमतापाकरणमिति यदि मतमित्यर्थः । दूषयति—**एतदपीति** । ग्राहकरूपमपि प्रत्ययसमं जडम् । ततो न भावाभावसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७४ ॥

साक्षिण्यसति भावाभावसिद्धिर्नास्तीति चेत् तर्हि विनैवाभासं साक्षिसान्निध्यादेव भावाभावयोस्सिद्धिर्भविष्यतीति शङ्कते—**अध्यक्षस्येति** । परिहरति—**नेत्यादिना** । अहंकारादौ अध्यक्षचैतन्यस्यानुपकारित्वादाभासोदयाहेतुत्वादन्यत्रापि काष्ठलोष्टादौ सन्निधानाविशेषेण सिद्धिप्रसङ्गान्न सन्निधिमात्रेण सिद्धिरित्यर्थः ॥७५॥

अर्थी दुःखी च यः श्रोता स त्वध्यक्षोऽथवेतरः ।
अध्यक्षस्य च दुःखित्वमर्थित्वं च न ते मतम् ॥७६॥
कर्ताध्यक्षः सदस्मीति नैव सद्ग्रहमर्हति ।
सदेवासीति मिथ्योक्तिः श्रुतेरपि न युज्यते ॥७७॥
अविविच्योभयं वक्ति श्रुतिश्चेत्स्याद्ग्रहस्तथा ।
अस्मदस्तु विविच्यैव त्वमेवेति वदेद्यदि ।
प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वमुक्तदोषः प्रसज्यते ॥७८॥
त्वमित्यध्यक्षनिष्ठश्चेदहमध्यक्षयोः कथम् ।
संबन्धो वाच्य एवात्र येन त्वमिति लक्षयेत् ॥७९॥
द्रष्टृदृश्यत्वसंबन्धो यद्यध्यक्षेऽक्रिये कथम् ॥८०॥
अविक्रियत्वेऽपि तादात्म्यमध्यक्षस्य भवेद्यदि ।
आत्माध्यक्षो ममास्तीति संबन्धाग्रहणे न धीः ॥८१॥

आत्माभासानभ्युपगमे बौद्धादिदोषपरिहारानुपपत्तिमुक्त्वा शास्त्रीयो बन्धमोक्षव्यवहारोऽपि निरनुग्रहाध्यक्षवादिनो न सिद्ध्यतीति वक्तुं विकल्पयति—**अर्थी** । दुःखित्वेन च मोक्षार्थित्वेन च प्रसिद्धः श्रोतैवाध्यक्षो विवक्षितः । किं वा तयोर्मिथो भेदोऽस्तीति विकल्पार्थः । प्रथमपक्षं प्रत्याह—**अध्यक्षस्येति** । आभासानङ्गीकारात्तद्द्वारेणाविद्यातत्कार्यसम्बन्धासिद्धेर्नाध्यक्षशुद्धस्य दुःखत्वादिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

द्वितीयं दूषयति—**कर्ताध्यक्ष इति** । श्रोतुरध्यक्षस्य च भिन्नत्वे कर्तृभोक्तृत्वादियुक्तः श्रोता जडत्वाच्चेतनोऽध्यक्षोऽहं सद्ब्रह्मास्मीति सद्ग्रहं नैवार्हतीत्यर्थः । तत्रैव दोषान्तरमाह—**सदेवेति** ॥७७॥

चिदाभासानभ्युपगमे बन्धमोक्षव्यवहारानुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षे तदुपपत्तिमाह—**अविविच्येति** । आत्मानात्मरूपमुभयमाभासद्वारेणाविवेकापन्नं कृत्वा यथाप्राप्तार्थित्वाद्युपादाय श्रुतिस्तत्त्वमसीति तादात्म्यं वक्ति चेत्तथा सति सम्यगहं ब्रह्मास्मीति ग्रहः स्याच्चिदात्मनः स्वतो ब्रह्मत्वात् । अतो वाक्यीय-ब्रह्मात्मज्ञानादविद्यातत्कार्यनिवृत्तिराभासकृताविवेकाद्यभावाद्बन्धमोक्षव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । साङ्ख्या-दिपक्षमनुभाष्य प्रतिक्षिपति—**अस्मदस्त्विति** । साक्षिणो मुञ्जादिवेषीकान्निष्कृष्य केवलमहङ्कर्तारं त्वमेव ब्रह्मेति श्रुतिद्वारेणाचार्यो यदि ब्रूयात्तदा तत्त्वमसीति श्रुतेरहङ्कारनिष्ठत्वान्मिथ्यावादित्वमुक्तो दोषः स्यादित्यर्थः ॥ ७८ ॥

अहंकर्तृविषयो ह्युपदेशोऽध्यक्षे पर्यवस्यति त्वंशब्देनाहङ्कर्तृविषयेणाध्यक्षस्य लक्ष्यमाणत्वा-दिति शङ्कते—**त्वमित्यध्यक्षेति** । अहङ्काराध्यक्षयोः सम्बन्धाभावान्नाहङ्कारनिष्ठेन शब्देनाध्यक्षस्य लक्ष्यत्वमिति दूषयति—**अहमिति** । अहंकारस्य दृश्यत्वमध्यक्षस्य द्रष्टृत्वमिति सम्बन्धमाशङ्क्याध्यक्षस्य कूटस्थत्वान्मैवमित्याह—**द्रष्टृदृश्यत्वेति** ॥ ७९-८० ॥

सम्बन्धान्तरं शङ्कते—**अविक्रियत्वेऽपि** । यत्र शुक्लः घट इति तादात्म्यं तत्र घटस्य शौक्ल्यमिति सम्बन्धग्रहणं दृष्टं तथा ममाहङ्कर्तुरात्माऽध्यक्षोऽस्तीति सम्बन्धाग्रहणे तादात्म्यधीर्न संभवतीत्याह—**आत्मेति** ॥ ८१ ॥

संबन्धग्रहणं शास्त्रादिति चेन्मन्यसे न हि ।
पूर्वोक्ताः स्युस्त्रिधा दोषा ग्रहो वा स्यान्ममेति च ॥८२॥
अदृशिर्दृशिरूपेण भाति बुद्धिर्यदा तदा ।
प्रत्यया अपि तस्याः स्युस्तप्तायोविस्फुलिङ्गवत् ॥८३॥
आभासस्तदभावश्च दृशेः सीम्नो न चान्यथा ।
लोकस्य युक्तितः स्यातां तद्ग्रहश्च तथा सति ॥८४॥
नन्वेवं दृशिसंक्रान्तिरयःपिण्डेऽग्निवद्भवेत् ।
मुखाभासवदित्येतदादर्शे तन्निराकृतम् ॥८५॥
कृष्णायो लोहिताभासमित्येतद्दृष्टमुच्यते ।
दृष्टदार्ष्टान्ततुल्यत्वं न तु सर्वात्मना क्वचित् ॥८६॥
तथैव चेतनाभासं चित्तं चैतन्यवद्भवेत् ।
मुखाभासो यथाऽऽदर्शे आभासश्चोदितो मृषा ॥८७॥

एष आत्मान्तर्हृदयेऽणीयानित्यादिशास्त्रादहंकाराध्यक्षयोः सम्बन्धः सिद्ध्यतीति शङ्कते—**सम्बन्ध इति** । परिहरति **नहीति** । अध्यक्षस्य सम्बन्धग्रहणं न युज्यते निर्विकारत्वात् । नाप्यहंकारस्य जडत्वात् । जडं प्रति श्रुतेः बोधकत्वमपि न युक्तमिति त्रिधा दोषाःस्युरित्यर्थः । सम्बन्धग्रहोऽपि ममाध्यक्षोऽस्तीति सम्बन्धग्रहःस्यात् । न त्वहमध्यक्ष एवेति ग्रहो युक्तः । सोऽपि न स्याज्जडत्वादित्याह—**ग्रहो वेति** ॥ ८२ ॥

आत्मानात्मनोस्सम्बन्धासिद्धिं परमते दर्शयित्वा स्वमते मिथ्यातादात्म्यं दर्शयति–**अदृशिरिति** ॥८३॥

बुद्धेः बुद्धिवृत्तीनां च चैतन्याभासवत्त्वे लौकिकवैदिकसर्वव्यवहारसिद्धिरित्याह—**आभास इति** । भावाभावयोर्दृगवधित्वात् दृशेः सीम्नः सकाशाल्लोकस्याभासतदभावौ नैव चिदाभासमन्तरेण युक्तितः स्याताम् । चैतन्यस्य नित्यत्वेन भावाभावायोगात्, तस्माच्चैतन्याभासाभ्युपगमे स्फुरणास्फुरणे साक्षिणः सिद्ध्यतः नान्यथेत्यात्माभासः स्वीकर्तव्य इत्यर्थः ।—**किञ्च** तत्त्वमसिवाक्यात्तस्यात्मनोऽहं ब्रह्मास्मीति ग्रहो बुद्धेश्चिदाभासत्वे सत्येव घटते तद्द्वारेणैवोपपत्तेरतोऽपि चिदाभासोऽभ्युपेय इत्याह—**तद्ग्रहश्चेति** ॥ ८४ ॥

तप्तायोविस्फुलिङ्गवदित्युक्तत्वादात्मनो विकारप्राप्तिरिति शङ्कते—**नन्वेवमिति** । आदर्शे प्रतिबिंबस्य मुखाभासस्य यथा मिथ्यात्वं तथा तच्चैतन्यं मिथ्यैव बुद्ध्यादिनिष्ठत्वेनाभातीत्येतेनैवैतच्चोद्यं निराकृतमित्याह—**मुखेति** ॥ ८५ ॥

दृष्टान्तस्य संक्रमणरूपत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्यापि तथात्वं स्यादित्याशङ्क्य कस्यचिदेवांशस्य दृष्टान्तत्वेन विवक्षितत्वान्मैवमित्याह—**कृष्णाय इति** । दृष्टशब्देन दृष्टान्तो गृह्यते । संक्रमणादिदृष्टान्तनिविष्टं दार्ष्टान्तिके कस्मान्न गृह्यते तत्राह—**दृष्टेति** ॥ ८६ ॥

दृष्टान्ते विवक्षितमंशमुपन्यस्य दार्ष्टान्तिकेऽपि तथाविधमंशं दर्शयति—**तथैवेति** । कृष्णायस्याग्निव्याप्ते लौहित्यप्रत्ययवदन्तःकरणं तद्विकारजातं चाचेतनमपि चैतन्यव्याप्त्या चेतनवद्भातीत्यर्थः । किंचादर्शे मुखाभासो यथा मृषेत्युक्तं तथाऽऽत्माभासोऽपि मिथ्या पूर्वमेवोक्तः तस्मादाभासस्य मिथ्यात्वादपि न कूटस्थत्वविरोधो दृशेरित्याह—**मुखेति** ॥ ८७ ॥

चित्तं चेतनमित्येतच्छास्त्रयुक्तिविवर्जितम् ।
देहस्यापि प्रसङ्गः स्याच्चक्षुरादेस्तथैव च ।।८८।।
तदप्यस्त्विति चेत्तन्न लोकायतिकसङ्गतेः ।
न च धीर्दृशिरस्मीति यद्याभासो न चेतसि ।।८९।।
सदस्मीति धियोऽभावे व्यर्थं स्यात्तत्त्वमस्यपि ।
युष्मदस्मद्विभागज्ञे स्यादर्थवदिदं वचः ।।९०।।
ममेदंप्रत्ययौ ज्ञेयौ युष्मद्येव न संशयः ।
अहमित्यस्मदीष्टः स्यादयमस्मीति चोभयोः ।। ९१ ।।
अन्योन्यापेक्षया तेषां प्रधानगुणतेष्यते ।
विशेषणविशेष्यत्वं तथा ग्राह्यं हि युक्तितः ।। ९२ ।।
ममेदं द्वयमप्येतन्मध्यमस्य विशेषणम् ।
धनी गोमान्यथा तद्वद्देहोऽहंकर्तुरेव च ।। ९३ ।।

आत्माभासद्वारेण किमिति चित्तस्य चेतनत्वमुच्यते । स्वतस्तस्य चेतनत्वं किन्न स्यात्तत्राह—**चित्तमिति** । किञ्च दृश्यस्य चित्तस्य स्वतश्चेतनत्वे दृश्यस्यापि देहादेश्चिद्रूपत्वप्रसक्तिरित्यतिप्रसक्तिपरम्परां दर्शयति—**देहेति** ।। ८८ ।।

इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति—**तदप्यस्त्विति चेदिति** । तन्न, लोकायतिकसङ्गतेः । इतश्चाचेतनस्यैव चित्तस्य चेतनाभासवत्त्वमास्थेयम् । अन्यथा द्वाराभावादहं ब्रह्मास्मीति आगन्तुकधीर्न सिद्ध्येदित्याह - **नचेति** ।। ८९ ।।

ब्रह्मास्मीति धियोऽभावे वा का क्षतिस्तत्राह—**सदस्मीति** । सार्थकं चेदिदं वाक्यं किमिति तर्हि सर्वो झटिति ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तत्राह—**युष्मदिति** ।। ९० ।।

तमेव युष्मदस्मद्विवेकं दर्शयितुमात्मानात्मविषयाणां प्रत्ययानां विषयानुक्त्वा तद्विषयाणां गुणप्रधानभावं विशेष्यविशेषणभावं दर्शयति—**ममेदमिति** । केवलात्मन्यहंप्रत्ययः । उभयोरात्मानात्मनोर्गुणप्रधानभावेन स्थितयोरयमस्मीति प्रत्ययः ।। ९१ ।।

इदानीमात्मानात्मविषयाणां गुणप्रधानभावमाह—**अन्योन्यापेक्षयेति** चैतन्यस्याप्यन्तःकरणव्यञ्जकापेक्षत्वादन्तःकरणस्य जडत्वेन साधकापेक्षत्वात्त्रयाणां ज्ञात्वा करोमि कृत्वा भवामीत्यादिषु गुणप्रधानभावःस्यादित्यर्थः । तत्र गुणो विशेषणं प्रधानं विशेष्यः स्यादित्याह—**विशेषणेति** ।। ९२ ।।

ममेदमित्यादिना विशेषणविशेष्यत्वं युक्तिग्राह्यमित्युक्तमेव व्यक्तीकरोति—**ममेदं द्वयमिति** । मध्यमस्यात्मनो देहांतस्यावच्छेदकं ममेदमिति द्वयमपि इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**धनीति** । यथा धनादि देहाद्यभिमानवतः कर्त्तुरेव विशेषणम् । तथा देहः स्थूलो अहंकर्त्तुर्विशेषणमित्याह—**तद्वदिति** ।। ९३ ।।

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं साहंकर्त्रा च साक्षिणः ।
तस्मात्सर्वावभासो ज्ञः किञ्चिदप्यस्पृशन्सदा ॥ ९४ ॥
प्रतिलोममिदं सर्वं यथोक्तं लोकबुद्धितः ।
अविवेकधियामस्ति नास्ति सर्वं विवेकिनाम् ॥ ९५ ॥
अन्वयव्यतिरेकौ हि पदार्थस्य पदस्य च ।
स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणे ॥९६॥
नाद्राक्षमहमित्यस्मिन्सुषुप्तेऽन्यन्मनागपि ।
न वारयति दृष्टिं स्वां प्रत्ययं तु निषेधति ॥९७॥
स्वयंज्योतिर्न हि द्रष्टुरित्येवं संविदोऽस्तिताम् ।
कौटस्थ्यं च तथा तस्याः प्रत्ययस्य तु लुप्तताम् ॥
स्वयमेवाब्रवीच्छास्त्रं प्रत्ययावगती पृथक् ॥९८॥

अहंकर्तृसहितं सर्वमेव बाह्यं वस्तु तत्राध्यारोपितं सर्वदा साक्षिणो विशेषणम् । साक्षित्वस्य बुद्ध्यादिसाक्ष्यार्थप्रयुक्तत्वादित्याह—**बुद्ध्यारूढमिति** । यस्मादहंकर्त्रा सह सर्वस्य साक्ष्यस्य तादात्म्यात् स्वाभासद्वारेण सर्वमवभासयतीति सर्वावभासकश्चित्स्वभावो वस्तुतो न किञ्चिदपि साक्ष्यं संस्पृशन्वर्तते तस्य सर्वदैवासङ्गस्वभावत्वादित्याह—**तस्मादिति** ॥ ९४ ॥

एष विवेकिनां मार्गो विपरीतस्त्वविवेकिनां क्षेत्रादावप्यात्मनो विशेषणत्वप्रत्ययादित्याह—**प्रतिलोममिति** । लोको बाह्यार्थोपहतचेताः । तस्य बुद्धिर्बाह्यार्थप्रधानैव तेन बाह्यार्थं प्रधानीकृत्य तद्विशेषणत्वेन प्रत्यगर्थं लोको विनियुङ्क्ते । ततो विपरीतमेतद्विशेषणविशेष्यत्वादि सर्वमविवेकधियामविविक्तानात्मस्वरूपाणामस्ति । विवेकिनामवगतात्मस्वरूपाणां पुनर्नेदं सर्वं विद्यते । स्वप्नावस्थायामिव सर्वस्यात्माविद्याविलसितत्वादित्यर्थः ॥ ९५ ॥

नन्वेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तात्मावगमात् किं वाक्येनेत्याशङ्क्याह—**अन्वयेति** । आत्मपदार्थो द्रष्टा साक्षी न दृश्यः । साक्ष्यं च साहङ्कारं सर्वं जगदात्मपदार्थस्यैव शेषभूतं न कश्चिदपि जडोऽर्थः शेषी सम्भवति । आत्मेत्यादिपदमपि यथोक्तार्थस्यैव समर्थकं न कदाचिदपि दृश्यार्थमधिकरोति इत्येवं पदपदार्थयोरन्वयव्यतिरेकौ युक्तिरेव स्यात् । अहमित्यत्र विवेकावधारणेन वाक्यार्थे अन्वयव्यतिरेकव्यापारः । तस्मादेतदेव वाक्यं वाक्यार्थावधारणे प्रभवतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

किञ्चावस्थात्रयं परस्परव्यभिचारि चैतन्यं तु सुषुप्तेऽपि न व्यभिचरतीति प्रकारान्तरेणात्मानात्मविवेकं दर्शयति—**नाद्राक्षमिति** । प्रतीयत इति व्युत्पत्त्या प्रत्ययशब्देन प्रमातृप्रमाणप्रमेयलक्षणः सर्वो विशेषो गृह्यते ॥ ९७ ॥

अन्वयव्यतिरेकव्यापारनिष्ठा या प्रदर्शिता सा शास्त्रसम्मता न स्वबुद्धिपरिकल्पितेत्याह—**स्वयंज्योतिरिति । अयं श्लोकः षट्पदी** । प्रत्ययो घटादिर्विषयः अवगतिरात्मस्वरूपभूता दृष्टिः ते पृथक्कूटस्थतयाऽनित्यतया चाब्रवीदित्यर्थः ॥ ९८ ॥

एवं विज्ञातवाक्यार्थे श्रुतिलोकप्रसिद्धितः ।
श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह श्रोतुर्मोहापनुत्तये ॥९९॥
ब्रह्मा दाशरथेर्यद्वदुक्त्यैवापानुदत्तमः ।
तस्य विष्णुत्वसंबोधे न यत्नान्तरमूचिवान् ॥१००॥
अहंशब्दस्य निष्ठा या ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि ।
सैवोक्ता सदसीत्येवं फलं तत्र विमुक्तता ॥१०१॥
श्रुतमात्रेण चेन्न स्यात्कार्यं तत्र भवेद्ध्रुवम् ।
व्यवहारात्पुरापीष्टः सद्भावः स्वयमात्मनः ॥१०२॥
अशनायादिनिर्मुक्त्यै तत्काला जायते प्रमा ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थे त्रिषु कालेष्वसंशयः ॥१०३॥
प्रतिबन्धविहीनत्वात्स्वयं चानुभवात्मनः ।
जायेतैव प्रमा तत्र स्वात्मन्येव न संशयः ॥१०४॥

युष्मदस्मद्विवेकमुपपाद्यावगतपदपदार्थे पुरुषे महावाक्यं फलवद्भवतीत्याह—**एवमिति** । अवान्तरवाक्यार्थो वाक्यार्थशब्देनोच्यते ॥ ९९ ॥

वाक्यश्रवणमात्रान्मोहापोहे दृष्टान्तमाह—**ब्रह्मेति** । दृष्टान्ते त्वं विष्णुरसीत्युक्तमात्रादेव मोहनिवृत्तिरित्यत्र हेतुमाह—**तस्येति** ॥ १०० ॥

तत्त्वमसीति बोधितोऽपि मुमुक्षुरहं ब्रह्मेति न प्रतिपद्यते । कर्ताहमित्यादिप्रत्यक्षविरोधादित्याशङ्क्य कर्तृभोक्तृसाक्षिणोऽहमादिशब्दलक्षितस्य ब्रह्मत्वोपदेशान्मैवमित्याह—**अहंशब्दस्येति** । तत्रेति सप्तम्या वाक्यार्थज्ञानमुच्यते ॥ १०१ ॥

यदि पुनरवगतपदपदार्थस्य वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं समूलसंसारनिवर्त्तकं नेष्यते तदा प्रामाण्यसिद्धयर्थमेवावश्यं कार्यपरत्वं कल्पनीयम् । न च तद्युक्तं विद्वदनुभवविरोधादित्याह—**श्रुतमात्रेणेति** । श्रुतमात्रे फलं न भवति चेतदाऽपरमनुष्ठानं कल्प्यम् । इह तु फलं दृश्यत एवेति भावः । किञ्च सिद्धेऽर्थे शास्त्रस्याप्रामाण्यं किं विपर्यासलक्षणं किं वा निष्फलत्वं उत संशयरूपं अनुत्पत्त्यात्मकं वा नाद्य इत्याह—**व्यवहारादिति** । शास्त्रीयव्यवहारात्पूर्वमप्यात्मसद्भावस्येष्टत्वान्न शुक्तिरूप्यज्ञानवत् ब्रह्मात्मज्ञानस्याप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १०२ ॥

द्वितीयं प्रत्याह—**अशनायादीति** । वाक्यश्रवणसमकाले चाशनायादिनिवृत्त्यर्थं विदुषां प्रमोपजायते तेन वाक्यीयज्ञानस्य नास्ति नैष्फल्यमित्यर्थः । तृतीयं दूषयति—**तत्त्वमसीति** । तत्र हि प्रमा जायमाना कदाचिदपि संशयवती न भवतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

हुंफडादिशब्दवदनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिह नास्ति पदार्थज्ञानस्य प्रतिबन्धाभावादिति चतुर्थं शिथिलयति—**प्रतिबन्धेति** । कृतान्वयव्यतिरेकस्यासम्भावनादिप्रतिबन्धाभावाद्विषयस्य चानुभवात्मत्वेनानुभवितुं योग्यत्वात्तत्र ब्रह्मास्मीत्येव प्रमा जायेतैवेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

किं सदेवाहमस्मीति किंवाऽन्यत्प्रतिपद्यते ।
सदेव चेदहंशब्दः सता मुख्यार्थ इष्यताम् ॥१०५॥
अन्यच्चेत् सदहंग्राहप्रतिपत्तिर्मृषैव सा ।
तस्मान्मुख्यग्रहे नास्ति वारणाऽवगतेरिह ॥१०६॥
प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासौ तदर्थता ।
तयोरचितिमत्त्वाच्च चैतन्ये कल्प्यते फलम् ॥१०७॥
कूटस्थेऽपि फलं योग्यं राजनीव जयादिकम् ।
तदन्तात्मत्वहेतुभ्यां क्रियायाः प्रत्ययस्य च ॥१०८॥
आदर्शस्तु यदाभासो मुखाकारः स एव सः ।
यथैवं प्रत्ययादर्शो यदाभासस्तदा ह्यहम् ॥१०९॥

प्रमाणस्वरूपनिरूपणेनाहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमुक्त्वा प्रतिपत्तृस्वरूपनिरूपणेनापि वाक्यादपरोक्षात्मज्ञानमेव युक्तमिति वक्तुं विकल्पयति—**किं सदेवेति** । तत्राद्ये विकल्पे परस्यानिष्टापत्तिमाह—**सदेवेति** । सदस्मीति किं सदेव प्रतिपद्यते उतान्यः ? आद्ये प्रतिपत्तुरेव विषयत्वात्सदस्मीत्यपरोक्षप्रमा युक्ता अहंशब्दस्य सद्रूपेण ब्रह्मणा मुख्यार्थत्वादित्यर्थः ॥ १०५ ॥

द्वितीयं प्रत्याह—**अन्यच्चेदिति** । प्रमाणस्वरूपस्य प्रमातृस्वरूपस्य च निरूपणेन वाक्यादहंब्रह्मास्मीत्यपरोक्षा प्रतिपत्तिरेव युक्तेत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । अन्यस्य सदस्मीति ग्रहणस्य मृषार्थत्वप्रसङ्गात्सत एव सदस्मीति प्रतिपत्तिः स्वीकार्या तस्मात्सदस्मीत्यवगतेः प्रतिबन्धकं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । तत्त्वमसिवाक्यमिहेत्युच्यते ॥ १०६ ॥

कूटस्थत्वादात्मनो मातृत्वानुपपत्तौ फलसम्बन्धो न सिद्धयतीत्यस्त्यात्मग्रहे निवारकमित्याशङ्क्याह—**प्रत्ययी** । अन्तःकरणतत्परिणामौ यदाभासाधारौ तयोरात्मशेषत्वात् जडत्वाच्च फलाश्रयत्वानुपपत्तेस्तद्द्वाराऽस्य फलस्य कल्पनयाऽऽत्मसम्बन्धः स्यादित्यर्थः ॥ १०७ ॥

निर्व्यापारस्यापि फलसम्बन्धे दृष्टान्तमाह—**कूटस्थेति** । राजामात्ययोश्च स्वस्वामिसम्बन्धोऽस्ति नाध्यक्षाध्यक्ष्ययोरिति वैषम्यमाशङ्क्याह—**तदन्तेति** । स एव कूटस्थात्मा अन्तो निष्ठा अवसानमात्मरूपं च ययोः क्रियाप्रत्यययोस्तौ तदन्तात्मानौ तयोर्भावस्तत्त्वम् । तदन्तत्वतदात्मत्वे एव हेतू ताभ्यां तदन्तात्मत्वहेतुभ्यां तत्फलमात्मन्येवोपचरितम् । राजनीव योधानां जयादिकमित्यर्थः । परिशुद्धस्य प्रमातृत्वं नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् ॥१०८॥

प्रमातृत्वमित्याह—**आदर्शस्त्विति** ।
इदानीं चित्प्रतिबिम्बस्य तु भवत्येव स्वोपाधिव्यापारेण
येन मुखाकारेण विशिष्टतया भासत इति यदाभासोऽयमादर्शः स च मुखाकारस्तत्र दृश्यमानः स एव ग्रीवादेशस्थो मुखाकार एवेति बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यं यथा लोके प्रसिद्धम् एवं प्रत्ययादर्शोऽहंकारो येन चित्प्रतिबिम्बेन भास्यत इति यदाभासः स चित्प्रतिबिम्बः स एव बिम्बकल्पः परमात्मैव । तदा हि बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वे सत्यहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं सिद्धयतीत्यर्थः । यस्मादन्तः करणस्थाभासस्य परमार्थात्मनश्च प्रागुक्तरीत्या सम्बन्धोऽस्ति तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येवमधिकृतस्य प्रतिपत्तिः स्यात् ॥१०९॥

इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात्सदस्मीति च नान्यथा ।
तत्त्वमित्युपदेशोऽपि द्वाराभावादनर्थकः ॥११०॥
श्रोतुः स्यादुपदेशश्चेदर्थवत्त्वं तथा भवेत् ।
अध्यक्षस्य न चेदिष्टं श्रोतृत्वं कस्य तद्भवेत् ॥१११॥
अध्यक्षस्य समीपे स्याद्बुद्धेरेवेति चेन्मतम् ।
न तत्कृतोपकारोऽस्ति काष्ठाद्यद्वन्न कल्प्यते ॥११२॥
बुद्धौ चेत्तत्कृतः कश्चिन्नन्वेवं परिणामिता ।
आभासेऽपि च को दोषः सति श्रुत्याद्यनुग्रहे ॥११३॥
आभासे परिणामश्चेन्न रज्ज्वादिनिभत्ववत् ।
सर्पादेश्च तथाऽत्रोचमादर्शे च मुखत्ववत् ॥११४॥
नाऽऽत्माभासत्वसिद्धिश्चेदात्मनो ग्रहणात्पृथक् ।
मुखादेश्च पृथक्सिद्धिरिह त्वन्योन्यसंश्रयः ॥११५॥

उक्तसम्बन्धानङ्गीकारे तु नैव प्रतिपत्तिर्युक्ता तस्मादुक्तसम्बन्धोऽवश्यम्भावीत्याह—**इत्येवमिति** । उक्तसम्बन्धानभ्युपगमे दोषान्तरमाह—**तत्त्वमिति** ॥ ११० ॥

उपदेशस्यानर्थकत्वं स्पष्टयति—**श्रोतुः** । आभासद्वारकस्य श्रोतुः सत्त्वे स्यादुपदेशस्यार्थवत्त्वं आभासानङ्गीकारात्तदभावे तदानर्थक्यमित्यर्थः । किञ्च श्रोतृत्वमध्यक्षस्यान्यस्य वा विवक्षितम् । प्रथमे प्रागुक्तन्यायेनोपदेशस्य युक्तमर्थवत्त्वम् । द्वितीये त्वध्यक्षव्यतिरिक्तस्य जडत्वान्न श्रोतृत्वोपपत्तिरित्युक्तदोषतादवस्थ्यमित्याह—**अध्यक्षस्येति** ॥ १११ ॥

अध्यक्षाध्यक्ष्ययोः श्रोतृत्वाभावेऽपि परमात्मसमीपे वर्त्तमानाया बुद्धेरेव श्रोतृत्वं स्यादिति शङ्कते—**अध्यक्षस्य समीप इति** । यथा काष्ठादेर्जडत्वाद्बुद्धेरुपकारो नास्ति तथा सन्निहितेनाध्यक्षेण कृतोपकारतया बुद्धेरुपकारो नाङ्गीक्रियते । तथा च सामीप्यमात्रेण बुद्धेः श्रोतृत्वं कल्पयितुं अशक्यमित्याह—**न तदिति** ॥ ११२ ॥

बुद्धावध्यक्षकृतः सन्नुपकारो मया नाभ्युपगम्यते तदभ्युपगमे सत्यध्यक्षस्य परिणामित्वप्रसङ्गादिति शङ्कते—**बुद्धौ चेदिति** । श्रुतिस्मृतिन्यायानुगृहीते चिदाभासे बिम्बगते स्वीकृते बुद्धिजनकत्वमात्रेण नाध्यक्षस्य परिणामित्वप्रसक्तिरित्याह—**आभासेऽपीति** ॥ ११३ ॥

उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**आभासे परिणाम इति** । यथा रज्ज्वज्ञानविजृम्भितस्य सर्पादि रज्जुनिभत्वं मिथ्या तथाऽऽत्माज्ञानविजृम्भितस्य बुद्ध्यादेर्मिथ्यैव चिन्निभत्वम् । तस्मादाभासजनकत्वानुरोधेन परिणामित्वमात्मनो नैव शङ्कितव्यमित्यर्थः । किञ्चादर्शे मुखस्यावस्थितत्वं मिथ्या न परिणाम इत्युक्तं यथा तथा बुद्धावात्मनोऽवस्थित्वं मिथ्येत्युक्तत्वान्न परिणामित्वप्रसक्तिरित्युक्तं स्मारयति—**तथेति** ॥ ११४ ॥

बुद्धेरेवात्मत्वं गृहीत्वा तस्याश्चिन्निभत्वमाक्षिपति—**नात्माभासत्वेति** । बुद्धेरात्माभासत्वं न सिद्ध्यति । आत्मनो बुद्धेः सकाशात्पृथग्ग्रहणाभावादित्ययुक्तम् । आदर्शमुखतदाभासवत् बुद्ध्यात्मतदाभासानां पृथक्प्रथनसम्भवादित्याशङ्क्याह—**मुखादेस्त्विति** ॥ ११५ ॥

अध्यक्षस्य पृथक्सिद्धावाभासस्य तदीयता ।
आभासस्य तदीयत्वे ह्यध्यक्षव्यतिरिक्तता ॥११६॥
नैवं स्वप्ने पृथक्सिद्धेः प्रत्ययस्य दृशेस्तथा ।
रथादेस्तत्र शून्यत्वात्प्रत्ययस्याऽऽत्मना ग्रहः ॥११७॥
अवगत्या हि संव्याप्तः प्रत्ययो विषयाकृतिः ।
जायते स यदाकारः स बाह्यो विषयो मतः ॥११८॥
कर्मेप्सिततमत्वात्स तद्वान् कार्ये नियुज्यते ।
आकारो यत्र चार्प्येत करणं तदिहोच्यते ॥११९॥
यदाभासेन संव्याप्तः स ज्ञातेति निगद्यते ।
त्रयमेतद्विविच्याऽत्र यो जानाति स आत्मवित् ॥१२०॥
सम्यक्संशयमिथ्योक्ताः प्रत्यया व्यभिचारिणः ।
एकैवावगतिस्तेषु भेदस्तु प्रत्ययार्पितः ॥१२१॥

अन्योन्याश्रयत्वमेव विशदयति—**अध्यक्षस्य पृथक्सिद्धौ** । अध्यक्षस्य भेदप्रतीतौ चिदाभासस्य तदीयत्वसिद्धौ चाध्यक्षस्य ततो भेदसिद्धिरिति तस्मान्नाभाससिद्धिरित्यर्थः ॥ ११६ ॥

स्वप्नावस्थायां प्रत्ययस्यान्तःकरणस्य दृशेश्च साक्षिणः साक्षिसाक्ष्यभावेन भेदस्य प्रतिपन्नत्वान्नास्ति परस्पराश्रयतेत्युत्तरमाह—**नैवमिति** । स्वप्ने प्रत्ययस्यैव ग्राह्यत्वमुपपादयति—**रथादेरिति** । तत्र विषयान्तराभावादन्तः करणस्यैव वासनात्मकस्यात्माधीनत्वेन ग्रहणमित्यर्थः ॥ ११७ ॥

आत्मनोऽन्तः करणसाक्षिणो ग्राह्यव्यतिरेकार्थं ग्राह्यस्वरूपमाह—**अवगत्येति** । चिदाभासस्य व्याख्यानान्तरे तु साभासान्तः करणात्चिदात्मनः स्वप्ने भेदः प्रतीयते । रथादेर्वासनारञ्जितबुद्ध्याकारत्वात् स्वरूपेणासम्भवात् । बुद्ध्याकारतया आत्मावभास्यत्वात् । आत्मनश्च स्वमहिम्ना पृथगेव सिद्धेः । सुषुप्तौ च बुद्धिगतचिदाभासोपरमेऽप्यात्मनः सत्त्वात्ततो भेदसिद्धेरित्यर्थः । व्याप्तश्चित्तपरिणामो यस्य घटादेराकारवान्जायते स बाह्योविषयः । साक्षिण्यतिरिक्तो विषयो दर्शितः ॥११८॥

सम्प्रति कर्म करणं कर्तेति त्रितयं साक्षिव्यतिरेकार्थं दर्शयति—**कर्म्मेप्सित** । स बाह्यो विषयः कर्मेत्युच्यते प्रमाणक्रियया व्याप्तुमिष्टतमत्वात् तद्वान् बाह्यविषयेच्छावान् कुर्विति चोदनया प्रेर्यते स कर्ता । यत्र बुद्धिविपरिणामे विषयेणाकारस्समर्पितस्तत्करणम् विषयव्यक्तेरित्यर्थः । घटादिव्यक्तिः सप्तम्यर्थः ॥ ११९ ॥

यस्य चैतन्यस्याभासेन संव्याप्तोऽहंकारः परिणमते सा चिद्धातुर्ज्ञातेत्याह—**यदाभासेन** । कर्त्रादित्रयं भोक्त्रादित्रयं ज्ञात्रादित्रयं श्रेयोमार्गे स्थितत्त्वात् साक्षिणो विविच्य यो बुध्यते सः लक्ष्यत्वंपदार्थं यथावदवगच्छतीत्याह—**त्रयमिति** ॥ १२० ॥

यथा प्रमात्रादिभ्यो वैविक्त्यं नित्यावगतिस्वभावस्यात्मनो दर्शितं तथा प्रत्ययभेदेभ्योऽपि वैविक्त्यं प्रत्येतव्यमित्याह—**सम्यक्संशय** । अवगतावपि सम्यगवगतिः संशयावगतिर्मिथ्यावगतिरिति भेदोऽस्तीत्याशङ्क्य प्रत्ययैरेवोपाधिभूतैस्तत्र भेदोऽर्पितो न स्वतो यतस्तस्मादेकैवावगतिरित्याह—**भेदस्त्विति** ॥ १२१ ॥

आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरवगतेस्तथा ।
अशुद्धिः परिणामश्च सर्वं प्रत्ययसंश्रयात् ॥१२२॥

प्रथनं ग्रहणं सिद्धिः प्रत्ययानामिहाऽन्यतः ।
आपरोक्ष्यात्तदेवोक्तमनुमानं प्रदीपवत् ॥१२३॥

किमन्यद्ग्राहयेत्कश्चित् प्रमाणेन तु केनचित् ।
विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्याऽन्यस्य शेषतः ॥१२४॥

शब्देनैव प्रमाणेन निवृत्तिश्चेदिहोच्यते ।
अध्यक्षस्याप्रसिद्धत्वाच्छून्यतैव प्रसज्यते ॥१२५॥

चेतनस्त्वं कथं देह इति चेन्नाप्रसिद्धितः ।
चेतनस्यान्यतः सिद्धावेवं स्यादन्यहानतः ॥१२६॥

अध्यक्षः स्वयमस्त्येव चेतनस्याऽपरोक्षतः ।
तुल्य एवं प्रबोधः स्यादन्यस्याऽसत्त्ववादिना ॥१२७॥

एतमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**आधिभेदात्** । आत्मनि रागादिमत्त्वं कर्तृत्वादिमत्त्वञ्च सर्वमपि भेदवदन्तःकरणोपाधिकृतं न वास्तवमित्याह—**अशुद्धिरिति** ॥ १२२ ॥

ग्राहकादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धौ किं प्रमाणमुक्तमित्याशङ्क्याह—**प्रथनमिति** । इह व्यवहारभूमौ प्रत्ययानां बुद्धितद्वृत्तीनां प्रथनं प्रकाशनं ग्रहणं गृहीतिरुपादानं सिद्धिः सत्वाभ्युपगमश्चान्यतो भवितुमर्हति । अपरोक्षत्वात्प्रत्ययानां स्वतस्तदयोगात्तदनेनानुमानमेवोक्तं भवति । तत्र दृष्टान्तमाचष्टे—**प्रदीपवदिति** । साश्रयाः प्रत्ययाः स्वातिरिक्ताधीनसिद्धिकाः अचिद्रूपत्वात् । ये त्वचिद्रूपास्ते स्वातिरिक्ताधीनसिद्धिकाः यथा प्रदीपाधीनसिद्धिका घटादय इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

ये तु प्रतिषेधमुखेनैवात्मनि प्रमाणप्रवृत्तिं मन्यन्ते तान्प्रति विधिमुखेनापि प्रमाणप्रवृत्तिं प्रतिपादयितुं विकल्पयति—**किमन्यदिति** । कथं प्रमाणेन विना प्रतिपादनं तत्राह—**निवृत्त्येति** । आत्मन्यारोपितस्यानात्मनो निरासद्वारेणाध्यक्षस्यावशिष्टत्वात्तस्य मानेन बिना प्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ १२४ ॥

प्रथमे कल्पे प्रमाणप्रवृत्तिर्विधिमुखेनैवेष्टेत्यङ्गीकृत्य द्वितीयमनुवदति—**शब्देनैव** । आत्मन्यध्यस्तस्य शब्देन निवृत्तिरेवोच्यते । स त्वात्मा मानेन विना सिद्ध्यति चेदित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मात्मनो मानान्तरेणाप्रसिद्धेः शब्दस्य च तत्राऽव्यापारादात्मनः शून्यतैव प्राप्नोति इति दूषयति—**अध्यक्षस्येति** ॥१२५॥

चेतनाचेतनयोर्विरुद्धरूपत्वकथनेनान्यनिवृत्तिः शब्देन क्रियते । तत्कुतः शून्यताप्रसक्तिरिति शङ्कते—**चेतनस्त्वमिति** । देहादिव्यतिरिक्तस्य चेतनस्याप्रसिद्धत्वान्नैवमिति प्रत्याचष्टे—**नेत्यादिना** । सिद्धे हि धर्मिणि प्रतियोगिनि वा अयमयं न भवतीति तादात्म्यनिषेधेन विरुद्धरूपत्वोपदेशः स्यात् । न चाद्यापि चेतनपदार्थोऽज्ञस्य पृथक्सिद्धोऽस्तीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

स्वतः प्रसिद्धत्वादात्मा नात्यन्तमप्रसिद्धः स्यादिति शङ्कते—**अध्यक्षः स्वयमिति** । यथा शून्यवादिनः स्वतः सिद्धोऽस्त्यात्मेति न प्रमाणमन्तरेण प्रबोधो जायते तथाऽज्ञस्यापीत्युत्तरमाह—**तुल्य एवेति** ॥ १२७ ॥

अहमज्ञासिषं चेदमिति लोकस्मृतेरिह ।
करणं कर्म कर्ता च सिद्धास्त्वेकक्षणे किल ॥१२८॥
प्रामाण्येऽपि स्मृतेः शैघ्र्याद्यौगपद्यं विभाव्यते ।
क्रमेण ग्रहणं पूर्वं स्मृतेः पश्चात्तथैव च ॥१२९॥
अज्ञासिषमिदं मां चेत्यपेक्षा जायते ध्रुवम् ।
विशेषोऽपेक्ष्यते यत्र तत्र नैवैककालता ॥१३०॥
आत्मनो ग्रहणे चाऽपि त्रयाणामिह संभवात् ।
आत्मन्यासक्तकर्तृत्वं न स्यात्करणकर्मणोः ॥१३१॥
व्याप्तुमिष्टं च यत्कर्तुः क्रियया कर्म तत्स्मृतम् ।
अतो हि कर्तृतन्त्रत्वं तस्येष्टं नाऽन्यतन्त्रता ॥१३२॥
शब्दाद्वाऽनुमितेर्वाऽपि प्रमाणाद्वा ततोऽन्यतः ।
सिद्धिः सर्वपदार्थानां स्यादज्ञं प्रति नाऽन्यथा ॥१३३॥

स्मृतिबलेन स्वतः सिद्धाध्यक्षसिद्धिरिति शङ्कते—**अहमज्ञासिषमिति**। व्यवहारभूमौ लोकप्रसिद्ध-कर्त्रादिविषयस्मृत्यनुरोधादेकस्मिन्क्षणे कर्त्रादयः सिध्यन्ति। न हि तेषां स्मृतिरनुभवादृते युज्यते। अनुभूते स्मृतिनियमादतो यतस्त्रयोऽपि युगपदनुभूयन्ते सोऽध्यक्षः स्वतः सिद्धोऽस्तीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एतन्निराकरोति—**प्रामाण्येपि**। पूर्वानुभवगमकत्वांशेन स्मृतेर्यद्यपि प्रामाण्यं तथापि न युगपत् त्रितयसिद्धिगमकत्वं यस्मात्क्रमेणैव पूर्वग्रहणं वृत्तं स्मृतिरपि पश्चात्तथैव भवति यौगपद्यं तु शतपत्रशत-व्यतिभेदनवत् शैघ्र्यात्प्रतिभातीत्यपि संभावितत्वादित्यर्थः ॥ १२९ ॥

स्मृतेर्यौगपद्याभावे हेत्वन्तरमाह–**अज्ञासिषमिदमिति**। केनचिदज्ञासिषं इत्युक्ते विषये वा मातरि वा तत्र ज्ञानमिति श्रोतुर्विशेषापेक्षा निश्चयेन दृश्यते, यत्र च विशेषोऽपेक्ष्यते तस्मिन्विषये नैवैककालता युक्ता स्मृतेः। कर्तृकरणकर्मणां अनुभवस्य यौगपद्ये त्रितयविषयस्मृतेरपि यौगपद्यात्त्रयाणामव्यभिचारा-द्विशेषापेक्षाभावादतस्तदपेक्षादर्शनान्न यौगपद्यं त्रितयानुभवस्य तदीयस्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ १३० ॥

कर्त्रादीनां युगपदनुभवसाधनाभावादपि युगपन्नास्ति सिद्धिरित्याह–**आत्मनो ग्रहणे**। ग्राहकादीनां एकैकस्य स्वरूपग्रहणे अन्येषां त्रयाणां च कर्तृकरणकर्मणां अपेक्षासंभवादनवस्था स्यादित्यर्थः। तैरेव कर्त्रा-दिभिरन्योन्यस्वरूपसिद्धेर्नानवस्था स्यादित्याशङ्क्याह—**आत्मनीति**। स्वरूपसिद्धौ कर्त्तुरुपक्षीणं कर्तृत्वं करणकर्मणोः सिद्धौ तदेव न स्यात्। अन्यत्रोपक्षीणत्वात्। न च कत्रादिः स्वरूपसिद्धि प्रति कर्तृत्वादि युक्तं एकत्र तद्भावस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १३१ ॥

कर्त्रादीनां यौगपद्येन सिद्धयभ्युपगमे व्याकरणविरोधोऽपि स्यादित्याह—**व्याप्तुमिष्टं च**। कर्तृ-करणकर्मणां पूर्वपूर्वायत्तत्वादुत्तरोत्तरसिद्धेर्न युगपत् सिद्धिरित्याह—**अतो हीति** ॥ १३२ ॥

विधान्तरेणानधिगतवस्तुप्रतिपत्तेरयोगाद्विधिरूपेण प्रवृत्तप्रमाणेनैव तथाभूतवस्तुसिद्धिरिति फलितमाह—**शब्दाद्वा** ॥ १३३ ॥

अध्यक्षस्यापि सिद्धिः स्यात्प्रमाणेन विनैव वा ।
विना स्वस्य प्रसिद्धिस्तु नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते ॥१३४॥
तस्यैवाऽज्ञत्वमिष्टं चेज्ज्ञानत्वेऽन्या मतिर्भवेत् ।
अन्यस्यैवाऽज्ञतायां च तद्विज्ञाने ध्रुवा भवेत् ॥१३५॥
ज्ञातता स्वात्मलाभो वा सिद्धिः स्यादन्यदेव वा ।
ज्ञातत्वेऽनन्तरोक्तौ त्वं पक्षौ संस्मर्तुमर्हसि ॥१३६॥
सिद्धिः स्यात्स्वात्मलाभश्चेद्यत्नस्तत्र निरर्थकः ।
सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् स्वहेतुभ्यस्तु वस्तुनः ॥१३७॥
ज्ञानज्ञेयादिवादेऽतः सिद्धिर्ज्ञातत्वमुच्यते ।
अध्यक्षाध्यक्ष्ययोः सिद्धिर्ज्ञेयत्वं नाऽऽत्मलाभता ॥१३८॥
स्पष्टत्वं कर्मकर्त्रादेः सिद्धिता यदि कल्प्यते ।
स्पष्टताऽस्पष्टते स्यातामन्यस्यैव न चाऽऽत्मनः ॥१३९॥

जडानामर्थानां प्रमाणादेव सिद्धत्वेपि चेतनस्याध्यक्षस्य नैवमित्याशङ्क्य निरस्ताशेषानर्थस्यापि तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्येन वा सिद्धिर्वाक्यमन्तरेण स्वमहिम्नैव वा सिद्धिरिति विकल्पयति **अध्यक्षस्यापि** इति । यदि तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्येनावगतिस्तदा समूलसंसारनिवर्त्तकत्वेनोपयुक्तेत्यङ्गीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह—**विनेति** । प्रमाणं विना स्वस्याध्यक्षस्य या स्वमहिम्ना सिद्धिः सा नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते । सत्यामपि तस्यां सकार्याज्ञानानिवृत्तेरित्यर्थः ॥ १३४ ॥

किञ्चाज्ञत्वमपि चेतनस्याहङ्कारस्य वा ? यदि ब्रह्मात्मनश्चेतनस्याज्ञत्वं तदा तस्य ज्ञानत्वेन स्वरूपव्यतिरिक्ता तत्त्वमस्यादिलक्षणा मितिरेष्टव्या । स्वरूपविज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यानिवर्तकत्वादित्याह—**तस्यैवाज्ञत्वमिति ।** यदि पुनरध्यक्षव्यतिरिक्तस्य क्वचिदहङ्कारादेरज्ञता तदापि प्रकृतस्याध्यक्षस्य विज्ञानार्थमव्यभिचारिणी मितिरेष्टव्या । नचाध्यक्षव्यतिरिक्तो ज्ञोऽस्ति । नान्योऽतोस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेरित्याह—**अन्यस्यैवेति** ॥ १३५ ॥

अध्यक्षस्य सिद्धिस्वरूपत्वान्मानापेक्षा नास्तीत्याशङ्क्य सिद्धिशब्दार्थं विकल्पयति—**ज्ञाततेति** । अन्यदिति स्पष्टत्वमुच्यते । प्रथमं प्रत्याह—**ज्ञातत्व इति** । यदि ज्ञातत्वं सिद्धिशब्दार्थः स्वीक्रियते तदा तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेदित्यादिनोक्तौ पक्षावनुसन्धातव्यौ । तत्र चाध्यक्षस्य वाऽन्यस्य वा ज्ञत्वे ज्ञातत्वं प्रमाणादेव सिद्ध्यतीत्युक्तम् । अतो ज्ञातत्वे सिद्धिशब्दार्थे बलादेवाध्यक्षे प्रमाणावृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥१३६॥

द्वितीयमनूद्य लब्धस्वरूपे तस्मिन्प्रमाणव्यापारवैयर्थ्यं स्यादित्याह—**सिद्धिःस्यादिति** । वस्तुस्वरूपलाभार्थमेव प्रमात्रादिव्यापारोऽर्थवानित्याशङ्क्याह—**सर्वेति** ॥ १३७ ॥

द्वितीयपक्षासंभवे फलितमाह—**ज्ञानज्ञेयादि** । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञातता चास्तीति यस्य वादस्तस्य पक्षे ज्ञातत्वमेव सिद्धिशब्दार्थः स्यादित्यर्थः । ज्ञातत्वमेव व्याकरोति—**अध्यक्षेति** ॥ १३८ ॥

तृतीयं कल्पमुत्थापयति—**स्पष्टत्वम्** । चिदाभासोदयानुदयद्वारा कर्त्रादिः स्पष्टत्वास्पष्टत्वे साक्षिणः स्याताम् न तु केवलस्य कर्त्रादेरिति दूषयति—**स्पष्टत्वमिति** ॥ १३९ ॥

अद्रष्टुर्नैव चान्धस्य स्पष्टीभावो घटस्य तु ।
कर्त्रादेः स्पष्टतेष्टा चेद्द्रष्टृताऽध्यक्षकर्तृका ॥१४०॥

अनुभूतेः किमन्यस्मिन् स्यात्तवाऽपेक्षया वद ।
अनुभवितरीष्टा स्यात् सोऽप्यनुभूतिरेव नः ॥१४१॥

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥१४२॥

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ।
सत्त्वं नाशित्वमस्याश्चेत् सकर्तृत्वं तथेष्यताम् ॥१४३॥

न कश्चिच्चेष्यते धर्म इति चेत्पक्षहानता ।
नन्वस्तित्वादयो धर्मा नास्तित्वादिनिवृत्तयः ।
न भूतस्तर्हि नाशित्वं स्वालक्षण्यं मतं हि ते ॥१४४॥

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**अद्रष्टुर्नैव** । दृष्टिरहितस्य जडतमस्य घटादितुल्यस्य न वा अन्धस्य ज्ञानविषयत्वव्यतिरिक्तं प्राकट्यं नाम । किं च न स्पष्टत्वमभीष्टमस्ति नहि घटकर्तृकं साक्षात्प्रथनं संभवतीत्यर्थः । यदि तु कर्त्रादेः स्पष्टत्वं प्राकट्यं नामेष्टं तर्हि तद्विलक्षणस्यैवाभासद्वारा द्रष्टृता वक्तव्येति फलितमाह—**कर्त्रादेरिति** ॥ १४० ॥

उक्तममृष्यमाणः शाक्यः शङ्कते—**अनुभूतेः** । तस्याः स्वप्रकाशत्वादन्यापेक्षया न किंचित्तव फलमस्तीत्यर्थः । अनुभूतेर्भावत्वेनानुभवित्रधीनत्वात्तस्मिन्नपेक्षाऽभीष्टेत्याशङ्क्यानुभवितााप्यस्माकमनुभूतिरेव व्यतिरेके प्रमाणाभावादित्याह—**अनुभवितरीति** ॥ १४१ ॥

कथं पुनरनुभूतिरनुभविताऽनुभाव्यश्चेति भेदव्यवहारः स्यादित्याशङ्क्यानुभूतिरेव क्षणिका संवृत्या भेदेन भातीत्याह—**अभिन्नोऽपीति** ॥ १४२ ॥

येषां पुनर्भूतिर्या सैव क्रिया कारकं च सैवोच्यते तेषां कोऽन्यो बुद्धिव्यतिरिक्तः स्यादित्याह—**भूतिर्येषामिति** । यदुक्तमनुभूतेरन्यापेक्षा नास्तीति तत्र किमसौ जन्मविनाशवती किं वा नेति विकल्प्याद्ये जन्मविनाशयोः व्यतिरिक्तकर्त्रधीनत्वदर्शनादनुभूतेः सकर्तृकत्वमपि स्वीकर्तव्यं तथा सति तस्या नान्यापेक्षेत्ययुक्तमित्याह—**सत्त्वमिति** ॥ १४३ ॥

द्वितीये क्षणिकपक्षक्षतिरित्याह—**न कश्चिदिति** । धर्माणामन्यापोहरूपत्वान्नोक्तदोषोऽस्तीति शङ्कते—**नन्वस्तित्वादयो** । स्वेनैव स्वं लक्ष्यते ज्ञायत इति स्वलक्षणस्तस्य भावःस्वालक्षण्यं तवानुभूतेः अनुमतं ततः सविकल्पकज्ञानाविषयत्वान्नाशादीनां च तद्गोचरत्वादनुभूतेर्नाशित्वादि न प्राप्नोतीति दूषयति—**न भूतेरिति** ॥ १४४ ॥

स्वलक्षणावधिर्नाशोनाशोऽनाशनिवृत्तिता ।
अगोरसत्त्वं गोत्वं ते न तु तद्गोत्वलक्षणम् ॥१४५॥
क्षणवाच्योऽपि योऽर्थः स्यात्सोऽप्यन्याभाव एव ते ॥१४६॥
भेदाभावेऽप्यभावस्य भेदो नामभिरिष्यते ।
नामभेदैरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तव ॥१४७॥
अपोहो यदि भिन्नानां वृत्तिस्तस्य कथं गवि ।
नाभावा भेदकाः सर्वे विशेषा वा कथंचन ॥१४८॥
नामजात्यादयो यद्वत्संविदस्तेऽविशेषतः ॥१४९॥
प्रत्यक्षमनुमानं च व्यवहारे यदिच्छसि ।
क्रियाकारकभेदैस्तदभ्युपेयं ध्रुवं भवेत् ॥१५०॥
तस्मान्नीलं तथा पीतं घटादिर्वा विशेषणम् ।
संविदस्तदुपेयं स्याद्येन चाप्यनुभूयते ॥१५१॥

एतदेव स्फुटयति—**स्वलक्षणेति**। स्वलक्षणं स्वप्रमाणकं वस्तु नाशस्यावधिः सीमा समस्तविकल्परहितामनुभूतिं न स्प्रष्टुं शक्नोतीत्यर्थः। किञ्च नाशो नाम अनाशनिवृत्तिमात्रं अनाशोऽपि नाशनिवृत्तिमात्रम्। अतोऽन्योन्याश्रयत्वान्न वस्तुसंस्पर्शित्वमित्याह—**अनाश इति**। गोत्वादावपि तुल्यमन्योन्याश्रयत्वमित्याह—**अगोरिति**। अश्वत्वादेरगोपदार्थस्य निवृत्तिस्तव गोत्वं नतु गोः स्वलक्षणम् वस्त्वति तदप्यगोत्वं व्यावृत्तिरूपमेवेत्यन्योन्याश्रयत्वात् तव मते गोत्वादेरपि न सिद्धिरित्यर्थः॥ १४५ ॥

किञ्चाऽपोहवादिपक्षे योऽपि क्षणशब्दवाच्यः क्षणिकोऽर्थो विवक्षितः सोऽप्यक्षणिकाभावत्वात्प्रतियोगित्वेनाक्षणिकमर्थमाक्षिपतीत्याह—**क्षणवाच्योऽपि** ॥ १४६ ॥

किञ्चापोहस्य भेदाभावेऽप्यगोत्वमनश्वत्वमित्यादिनामभिर्भेदस्त्वयेष्टः स च न सम्भवतीत्याह—**भेदेति**। किमित्यपोहस्यागोत्वादिनामभेदाद्भेदो न संभवतीत्याशङ्क्य निःस्वभावत्वादित्याह—**नामेति** ॥ १४७ ॥

किञ्च प्रतियोगिनामानन्त्यात्तदवगममन्तरेणापोहस्य गवि वृत्तिर्न ज्ञातुं शक्यत इत्याह—**अपोह इति**। किञ्च क्षणिकत्वपक्षे गोत्वादयोऽन्यापोहत्वादभावाः सन्तो न व्यावर्त्तकाः स्युः। तथा च खण्डादयश्च न विशेष्या भवेयुः मिथः सम्बन्धानिरूपणात्तथा च खण्डो गौर्नीलमुत्पलमित्यादिविशिष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्याह—**नाभावा भेदकाः इति** ॥ १४८ ॥

विशिष्टव्यवहारानुपपत्तौ दृष्टान्तमाह—**नामेति**। यथा त्वत्पक्षे संविदो विशेषाभावान्नामजात्यादयो भेदका न भवन्ति तथा भेदाभावादपोहस्यापि विशेषणत्वविशेष्यत्वासिद्धेर्विशिष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १४९ ॥

किञ्च प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणद्वयं भवतेष्यते तदनुरोधेन भूतिर्येषां क्रिया सैव चेति मतं हातव्यमित्याह—**प्रत्यक्षमनुमानं चेति** ॥ १५० ॥

फलितमुपसंहरति—**तस्मान्नीलमिति** ॥ १५१ ॥

रूपादीनां यथाऽन्यः स्याद्ग्राह्यत्वाद्ग्राहकस्तथा ।
प्रत्ययस्य तथाऽन्यः स्याद्व्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् ॥१५२॥

अध्यक्षस्य दृशेः कीदृक्संबन्धः संभविष्यति ।
अध्यक्ष्येण तु दृश्येन मुक्त्वाऽन्यो द्रष्टृदृश्यताम् ॥१५३॥

अध्यक्षेण कृता दृष्टिर्दृश्यं व्याप्नोत्यथाऽपि वा ।
नित्याध्यक्षकृतः कश्चिदुपकारो भवेद्धियाम् ॥१५४॥

स चोक्तस्तन्निभत्वं प्राक्संव्याप्तिश्च घटादिषु ।
यथाऽऽलोकादिसंव्याप्तिर्व्यञ्जकत्वाद्धियस्तथा ॥१५५॥

आलोकस्थो घटो यद्वद्बुद्ध्यारूढो भवेत्तथा ।
धीव्याप्तिः स्याद्घटारोहो धियो व्याप्तौ क्रमो भवेत् ॥१५६॥

येनानुभूयते सोऽपि द्रष्टाऽभ्युपगन्तव्य इत्युक्तं तत्रानुमानमाह—**रूपादीनामिति**। प्रत्ययशब्दा बुद्धिः अतिरिक्तग्राहकग्राह्या ग्राह्यत्वाद्रूपादिवदिति बुद्धिग्राहकसाक्षिसिद्धिरित्यर्थः। किञ्च प्रत्ययः स्वातिरिक्तग्राहकग्राह्यो व्यञ्जकत्वाद्दीपवत् । व्यञ्जकत्वञ्च जडप्रकाशत्वमित्याशयेनानुमानान्तरमाह—**तथेति** ॥ १५२ ॥

कस्तर्हि साक्षिसाक्ष्ययोः सम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्य द्रष्टृदृश्यभावं तयोः सम्बन्धं दर्शयति—**अध्यक्षस्येति** ॥ १५३ ॥

द्रष्टृदृश्यसम्बन्धाभ्युपगमे बलादाभासोऽभ्युपगन्तव्य इति दर्शयितुं विकल्पयति—**अध्यक्षेणेति** ॥ १५४ ॥

तेन परिणामिना कृता परिणामरूपा दृष्टिर्दृश्यमर्थं व्याप्नोतीत्येकः पक्षः। किं वा कूटस्थेन तेन सन्निधिमात्रेण बुद्धितद्वृत्तीनामुपकारोऽनुग्रहः कृतः तदेतद् द्रष्टृदृश्यत्वमिति पक्षान्तरं तत्र तावत्परिणामप्रसङ्गादाद्यस्य सावद्यत्वं मत्वा द्वितीयमङ्गीकुर्वन्नाह—**स चोक्तः**। स चोपकारो बुद्धेश्चिन्निभत्वं नाम प्रागेवोक्तोऽस्माभिरित्याभाससिद्धिरित्यर्थः कथं तर्हि बाह्यार्थसाधकत्वं तत्राह—**संव्याप्तिश्चेति**। यथा घटादेरादित्याद्यालोकेन दीपादिना च संव्याप्तिर्दृष्टा तथा व्यञ्जकत्वाविशेषाद्बुद्धेर्घटादिविषयेषु व्याप्तिरस्तीति बुद्धेः साक्षिदृश्याया विषयसाधकत्वमित्यर्थः ॥ १५५ ॥

बुद्ध्यारूढप्रकरणे विषयस्य बुद्ध्यारूढत्वाभिधानादत्र च प्रमाद्वारेण बुद्धेर्विषयव्यापकत्ववचनात् मिथो विरोधः स्यादित्याशङ्क्यैकार्थत्वान्न विरोध इति दृष्टान्तपूर्वकमाह—**आलोकस्थ इति**। यथाऽऽलोकव्याप्तो घट आलोकस्थ उच्यते एवं बुद्धिव्याप्तो बुद्ध्यारूढ उच्यते। एतदेव स्पष्टयति—**धीव्याप्तिरिति**। घटस्य बुद्धावारोहो नाम तत्र व्याप्तिरेव तर्हि बुद्धेरात्मनश्च घटावभासकत्वे को भेद इति तत्राह—**धियो व्याप्ताविति**। बुद्धिः क्रमेण विषयानवभासयति परिणामित्वादात्मा तु युगपदेव सर्वमवभासयतीति विशेष इत्यर्थः ॥ १५६ ॥

पूर्वा स्यात्प्रत्ययव्याप्तिस्ततोऽनुग्रह आत्मनः ।
कृत्स्नाध्यक्षस्य नो युक्तः कालाकाशादिवत्क्रमः ॥१५७॥

विषयग्रहणं यस्य कारणापेक्षया भवेत् ।
सत्येव ग्राह्यशेषे च परिणामी स चित्तवत् ॥१५८॥

अध्यक्षोऽहमिति ज्ञानं बुद्धेरेव विनिश्चयः ।
नाध्यक्ष्याविशेषत्वान्न तस्यास्ति परो यतः ॥१५९॥

कर्त्रा चेदहमित्येवमनुभूयेत मुक्तता ।
सुखदुःखविनिर्मोको नाहंकर्तरि युज्यते ॥१६०॥

देहादावभिमानोत्थो दुःखीति प्रत्ययो ध्रुवम् ।
कुण्डलीप्रत्ययो यद्वत्प्रत्यगात्माभिमानिना ॥१६१॥

वैलक्षण्यान्तरं चास्तीत्याह—**पूर्वा स्यात्**। अनुग्रहो नामोपकारश्चिदाभासोदयः। प्रथमं बुद्धिर्घटादिविषयं प्राप्य पश्चात्तदाकारसहिता सुखदुःखादिफलपर्यन्ता साक्षिणः साक्ष्यतां गच्छतीत्यर्थः। अध्यक्षस्यापि बुद्धेरिव क्रमेणैव विषयसाधकत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्याह—**कृत्स्नेति**। न हि कालस्याकाशस्यादित्यस्य वा स्वगोचरव्याप्तौ क्रमोऽस्ति। तथा सर्वाध्यक्षस्य स्वाज्ञानतत्कार्ययोः सदा चिदाभासव्याप्तेर्न क्रमः सम्भवतीत्यर्थः ॥ १५७ ॥

अध्यक्षस्यापि विषयावभासकत्वाद्बुद्धेरिव परिणामित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**विषयग्रहणमिति**। अध्यक्षस्तु करणनिरपेक्षः स्वाभासद्वारेणाशेषबुद्धितद्वृत्तिसाक्षी न परिणामीत्यर्थः ॥ १५८ ॥

तस्यापि ब्रह्मास्मीति ज्ञानाकारेण परिणामः स्यादित्याशङ्क्याह—**अध्यक्षोऽहमिति**। यदि निर्विशेषस्याध्यक्षस्यापि ब्रह्मास्मीति परिणामः स्यात्तदा तस्यापि बुद्धेरिवान्येन साक्षिणा भवितव्यम्। न च तस्यान्यः साक्षी सम्भवतीत्याह—**न तस्येति** ॥ १५९ ॥

अन्तःकरणस्य ब्रह्मास्मीति ज्ञानाकारपरिणामश्चेत्तस्यैव फलभागितापि स्यादित्याशङ्क्याह—**कर्त्रेति**। साभासान्तःकरणेन परिणामिना ब्रह्माहमिति नित्यमुक्तब्रह्मरूपता यदि साक्षात्क्रियेत तदा तत्र सुखादिमत्वेनानुभूयमाने तद्विनिर्मोकस्यायुक्तत्वान्न तस्य फलभागित्वं किन्त्वात्मन एव फलित्वमित्यर्थः ॥ १६० ॥

यथाऽहंकर्त्तुः सुखादिमत्त्वेन प्रतीतेर्न युक्ता मुक्तता तथाऽऽत्मनोऽपीत्याशङ्क्याध्यक्षस्य स्वतोऽशनायाद्यतीतस्य साभासबुद्ध्यविवेकमूलतो दुःखीति प्रत्ययस्य तद्विवेके मुक्तत्वानुभवः सम्भवतीत्याह—**देहादाविति**। यस्मान्मिथ्याभिमानोत्थः सुखी दुःखीत्यात्मनि प्रत्ययस्तस्मात्प्रत्यगात्मानं नित्यमुक्तत्वादिलक्षणं ब्रह्मरूपेणाऽवगमयता विवेकिप्रत्ययेन प्रागुक्ताविवेकिप्रत्ययस्य बाध्यता सिद्ध्यतीत्याह—**प्रत्यगात्मेति**। इहेति वेदान्तसमयोक्तिः ॥ १६१ ॥

बाध्यते प्रत्ययेनेह विवेकेनाऽविवेकवान् ।
विपर्यासेऽसदन्तं स्यात्प्रमाणस्याप्रमाणतः ॥१६२॥
दाहच्छेदविनाशेषु दुःखित्वं नान्यथाऽऽत्मनः ।
नैव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दुःखी भवेत्क्वचित् ॥१६३॥
अस्पर्शत्वाददेहत्वान्नाहं दाह्यो यतः सदा ।
तस्मान्मिथ्याभिमानोत्थं मृते पुत्रे मृतिर्यथा ॥१६४॥
कुण्डल्यहमिति ह्येतद्बाध्यतैव विवेकिना ।
दुःखीति प्रत्ययस्तद्वत् केवलाहंधिया सह ॥१६५॥
सिद्धे दुःखित्व इष्टं स्यात् तच्छक्तिश्छन्दसाऽऽत्मनः ।
मिथ्याभिमानतो दुःखी तेनाऽर्थापादनक्षयः ॥१६६॥
अस्पर्शोऽपि यथा स्पर्शमचलश्चलनादि च ।
अविवेकात्तथा दुःखं मानसं चात्मनीक्षते ॥१६७॥
विवेकात्मधिया दुःखं नुद्यते चलनादिवत् ।
अविवेकस्वभावेन मनो गच्छत्यनिच्छतः ॥१६८॥

अविवेकवता विवेकी प्रत्ययः किं न बाध्यते विरोधाविशेषादित्याशङ्क्याह—**विपर्यासे** । मिथ्याज्ञानेन सम्यग्ज्ञानस्य बाध्यत्वे प्रमाणस्य वस्तुबोधकस्य मिथ्याज्ञानेन बाधात्तद्बलाद्वस्तुनिश्चयानुपपत्तेः सर्वशून्यतान्तमापद्येत । तथा च कुतो वैपरीत्यशङ्केत्यर्थः ॥ १६२ ॥

आत्मनो मुख्यमेव दुःखित्वं किं न स्यादित्याशङ्क्यान्यस्य दाहादावन्यस्य दुःखित्वायोगादात्मनश्च देहे दाहादौ दुःखित्वोपलम्भाद्देहे तादात्म्याध्यासात्तस्य दुःखित्वमित्याह—**दाहच्छेदेति** । अन्यथेत्यध्यासमन्तरेणेत्यर्थः ॥ १६३ ॥

आत्मनःस्वतो दाहादिसम्बन्धादध्यासमन्तरेणैव दुःखित्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**अस्पर्शत्वादिति** । अग्न्यादिसंबन्धशून्यत्वं अस्पर्शत्वं अदेशत्वं पादाद्यवयवराहित्यम् ॥ १६४ ॥

दुःखित्वप्रत्ययस्यात्मन्यध्यासात्मकत्वे दृष्टान्तपूर्वकं फलितमाह—**कुण्डल्यहमिति** । केवले शुद्धे ब्रह्मण्यहं ब्रह्मास्मीति धीः केवलाहंधीस्तया दुःखित्वप्रत्ययस्य कालत्रयेऽपि निवृत्तिरित्यर्थः ॥ १६५ ॥

आत्मनो मोक्षोपदेशानुपपत्त्या दुःखित्वे सिद्धे तदनुपपत्त्या तच्छक्तिमत्त्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह—**सिद्धे दुःखित्व इष्टम्** । न च प्रमाणेन केनचिदात्मनो दुःखित्वं निश्चितं अतो न तस्य तच्छक्तिमत्त्वं कदाचिदपि स्वीकर्त्तव्यमित्याह—**मिथ्येति** । अर्थादनुपपत्त्या यच्छक्तिमत्त्वापादनं तस्य क्षयोऽन्यथोपपत्तिः उक्तन्यायेन सिद्धेत्याह—**तेनेति** ॥ १६६ ॥

संसारस्य वस्तुत्वं निराकृत्याध्यासात्मकत्वमुक्तं प्रपञ्चयति—**अस्पर्शोऽपीति** । यथा स्थूलदेहव्यतिरिक्तस्तदविवेकात्तद्धर्मानात्मनि मन्यते तथा सूक्ष्मदेहाविवेकात्तद्धर्मानपि स्वात्मनि पश्यतीत्यर्थः ॥१६७॥

संसारस्याध्यासात्मकत्वे फलितमाह—**विवेकात्मेति** । मानसं दुःखं तदविवेकादारोपितं साक्षिणीत्युक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति—**अविवेकेति** ॥ १६८ ॥

तदा तु दृश्यते दुःखं नैश्चल्ये नैव तस्य तत् ।
प्रत्यगात्मनि तस्मात्तद्दुःखं नैवोपपद्यते ॥१६९॥
त्वंसतोस्तुल्यनीडत्वान्नीलाश्ववदिदं भवेत् ॥१७०॥
निर्दुःखवाचिना योगात् त्वंशब्दस्य तदर्थता ।
प्रत्यगात्माभिधानेन तच्छब्दस्य युतेस्तथा ॥१७१॥
दशमस्त्वमसीत्येवं वाक्यं स्यात्प्रत्यगात्मनि ॥१७२॥
स्वार्थस्य ह्यप्रहाणेन विशिष्टार्थसमर्पकौ ।
प्रत्यगात्मावगत्यन्तौ नान्योऽर्थोऽर्थाद्विरोध्यतः ॥१७३॥
नवबुध्यपहाराद्धि स्वात्मानं दशपूरणम् ।
अपश्यञ्ज्ञातुमेवेच्छेत् स्वमात्मानं जनस्तथा ॥१७४॥

ब्रह्माज्ञानमूलमनोनिबन्धनत्वाद्दुःखित्वादिभ्रमस्य ब्रह्मात्मज्ञानेन मूलनिवृत्तौ निवृत्तिरित्याह—**प्रत्यगात्मनीति**॥ १६९ ॥

एवं युक्त्या प्रत्यगात्मनो निर्दुःखत्वे सिद्धे वाक्यादेव त्वं ब्रह्मासीति ज्ञानं सिद्ध्यतीत्याह—**त्वंसतोरिति** । यथा नीलाश्वपदयोः सामानाधिकरण्यादेकद्रव्यनिष्ठत्वं तथा त्वंतच्छब्दयोः सामानाधिकरण्यादिदं तत्त्वमसिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठं भवेदित्यर्थः ॥ १७० ॥

तदेव स्फुटयति—**निर्दुःखेति** । सच्छब्देन निर्दुःखवाचिना योगात्त्वंशब्दस्य निर्दुःखब्रह्मार्थता सिद्ध्यति । तच्छब्दस्यापि त्वंशब्देन प्रत्यगात्माभिधायिना युतेः संबन्धात्तथा प्रत्यगात्मार्थत्वमित्यर्थः ॥ १७१ ॥

तत्त्वमसिवाक्यमुक्तन्यायेनापरोक्षवस्तुप्रतिपादकमित्येतद् दृष्टान्तेन स्पष्टयति-**दशम इति** ॥१७२॥

तत्त्वंपदयोः एकार्थत्वे पर्यायत्वान्न सहप्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह—**स्वार्थस्य** । प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणस्य स्वार्थस्यापरित्यागेनैतौ शब्दौ विशिष्टार्थसमर्पकौ । ततो वाच्यभेदान्न पर्यायतेत्यर्थः । तर्हि विशिष्टार्थसमर्प्पकत्वान्नाखण्डार्थत्वं तत्राह—**प्रत्यगात्मेति** । कल्पितभेदपरामर्शेनैकपदार्थनिष्ठता तर्हि सामानाधिकरण्यं तदनुपपत्त्या लक्षणया प्रत्यगात्मावगतिपरत्वं पदयोः सिद्ध्यतीत्यर्थः । त्वंतदर्थयोरंशांशिभावेन कार्यकारणभावेन वा पदद्वयसामानाधिकरण्यमन्यथासिद्धमित्याशङ्क्याह—**नान्योऽर्थ इति** । अतोऽर्थादिकरसाद्विरोधिकार्यकारणत्वांशांशित्वादिर्योऽन्योऽर्थो न स वेदान्तेषु प्रतिपाद्यते । "अन्यत्रास्मात्कृताकृतात्" "निष्कलं निष्क्रियमि"त्यादिविरोधादित्यर्थः ॥ १७३ ॥

ननु किमिति महता प्रयत्नेनाखण्डार्थप्रतिपत्तये व्याप्रियते किमिति वा प्रसङ्ख्यानादिलक्षणा क्रिया नोपदिश्यत इत्याशङ्क्य मुमुक्षोर्जिज्ञासुत्वादचिकीर्षुत्वाच्चेति दृष्टान्तपूर्वकं दर्शयति—**नवबुद्ध्यपहारादिति** । [नेह] दशमो माणवको नवैव वयमिति बुद्ध्या चित्तस्य स्वात्मनो बहिरपहृतत्वाद्दशानां पूरणं स्वात्मानमजानानश्चावगंतुमेव दशममिच्छेन्न कर्त्तुं तथा मुमुक्षुरपि ब्रह्मात्मानं ज्ञातुमेवेच्छति न कर्त्तुं तस्मात्तत्त्वमसिवाक्ये प्रतिपत्तिरेव व्युत्पाद्यते न क्रियेत्यर्थः ॥ १७४ ॥

अविद्याबद्धचक्षुष्ट्वात्कामापहृतधीः सदा ।
विविक्तं दृशिमात्मानं नेक्षते दशमं यथा ॥१७५॥
दशमस्त्वमसीत्येवं तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ।
स्वमात्मानं विजानाति कृत्स्नान्तःकरणेक्षणम् ॥१७६॥
इदं पूर्वमिदं पश्चात् पदं वाक्यं भवेदिति ।
नियमो नैव वेदेऽस्ति पदसाङ्गत्यमर्थतः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततो वाक्यार्थबोधनम् ॥१७७॥
वाक्ये हि श्रूयमाणानां पदानामर्थसंस्मृतिः ॥१७८॥
यदा नित्येषु वाक्येषु पदार्थस्तु विविच्यते ।
वाक्यार्थज्ञानसंक्रान्त्यै तदा प्रश्नो न युज्यते ॥१७९॥
अन्वयव्यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणाय तु ।
स्मृत्यभावे न वाक्यार्थो ज्ञातुं शक्यो हि केनचित् ॥१८०॥
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थविवेकतः ।
व्यज्यते नैव वाक्यार्थो नित्यमुक्तोऽहमित्यतः ॥१८१॥

ब्रह्मात्मभूतश्चेन्मुमुक्षुर्नात्मानमनात्मराशेर्विविच्य ब्रह्मत्वेन किमिति न जानातीत्याशङ्क्य स्वभावतोऽनात्मविषयत्वाच्चित्तस्याचार्योपदेशं विना न शक्नोति ज्ञातुमिति दृष्टान्तेन कथयति—**अविद्याबद्धेति** ॥ १७५ ॥

शास्त्राचार्योपदेशयुक्तो मुमुक्षुर्विविच्यात्मानं ब्रह्मत्वेन जानातीति दृष्टान्तपुरःसरं दर्शयति—**दशम इति** ॥ १७६ ॥

त्वंशब्दस्यानुवादकत्वात्पूर्वं प्रयोगात् तच्छब्दस्य चापूर्वार्थवादित्वात् पश्चात्प्रयोगो युक्तः स्यादित्याशङ्क्याह—**इदं पूर्वमिति** । वेदे पदानां सम्बन्धोऽर्थबलान्न पाठबलादाहरपात्रं पात्रमाहरेत्युभयथा प्रयोगदर्शनात्तस्मादनुवादकस्यापि पश्चात्पाठे चापूर्वप्रतिपादकस्यापि पूर्वपाठो न विरोधीत्यर्थः ॥ १७७ ॥

उक्तेऽर्थे हेतुमाह—**वाक्ये हीति** ॥ १७८ ॥

आचार्येण ब्रह्मासीत्युपदिष्टो मुमुक्षुरहं कथं 'ब्रह्म स्यामि'ति पृच्छति । तदनुपपत्त्या [कथं] तत्त्वमसि वाक्यमैक्यबोधनार्थमित्याशङ्क्याह—**यदा नित्येषु** । वेदवाक्येषु शिष्यबुद्धौ वाक्यार्थज्ञानसमुदयार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थो वृद्धव्यवहारानुसारेण विविच्यते तदा कथमहं ब्रह्म स्यामिति प्रश्नो न घटते । तस्मात्पदार्थाव्युत्पत्तिनिबन्धनः प्रश्नो न वाक्यासामर्थ्यादित्यर्थः । पदार्थानभिज्ञस्यैव प्रश्नः स्यादित्युक्तमेव प्रकटयति—**अन्वयेति** ॥ १८० ॥

पदार्थाज्ञाने प्रश्नस्य सावकाशत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थज्ञाने प्रयतितव्यमित्याह—**तत्त्वमस्यादि** । अतो वाक्यादिति यावत् ॥ १८१ ॥

अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्तद्विवेकाय नान्यथा ।
त्वंपदार्थविवेके हि पाणावर्पितबिल्ववत् ॥१८२॥
वाक्यार्थो व्यज्यते चैवं केवलोऽहंपदार्थतः ।
दुःखीत्येतदपोहेन प्रत्यगात्मविनिश्चयात् ॥१८३॥
तत्रैवं संभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः ।
नैव कल्पयितुं युक्ता पदवाक्यार्थकोविदैः ॥१८४॥
प्रत्यक्षादीनि बाधेरन् कृष्णलादिषु पाकवत् ।
अक्षजादिनिभैरेतैः कथं स्याद्वाक्यबाधनम् ॥१८५॥
दुःख्यस्मीति सति ज्ञाने निर्दुःखीति न जायते ।
प्रत्यक्षादिनिभत्वेऽपि वाक्यान्न व्यभिचारतः ॥१८६॥
स्वप्ने दुःख्यहमध्यासं दाहच्छेदादिहेतुतः ।
तत्कालभाविभिर्वाक्यैर्न बाधः क्रियते यदि ॥१८७॥

पदार्थज्ञानाभावे वाक्यार्थज्ञानायोगात् त्वंपदार्थज्ञानार्थमन्वयव्यतिरेकयोरुक्तिस्तत्र तत्र प्रसिद्धेत्याह—**अन्वयव्यतिरेकोक्तिः** । वाक्यार्थज्ञानार्थमेव किमित्यन्वयव्यतिरेकोक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्यान्वव्यतिरेकयोर्भेदविषयत्वादखण्डवाक्यार्थविषयत्वायोगादित्याह—**नान्यथेति** ॥ १८२ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थविवेके सति वाक्यादेवाखण्डवाक्यार्थस्यापरोक्षत्वेन प्रतिपत्तिः सिद्धयतोत्याह—**वाक्यार्थो व्यज्यत इति** । चकारोऽवधारणे । अपरोक्षत्वेनाखण्डवाक्यार्थप्रतिपत्तिमेव प्रकटयति—**एवमिति** । दुःखीति दुःखविशिष्टत्वेन दृष्टस्येदमंशस्यापोहेन तत्साक्षितया प्रत्यगात्मनोऽनिदंचिद्धातोर्विनिश्चयात्तस्यैव केवलाहंपदार्थस्य निष्प्रपञ्चस्य साक्षिमात्रावशिष्टत्वात्तस्याखण्डाद्वितीयं ब्रह्मतावन्मात्रतेत्येव सफलमपरोक्षज्ञानं वाक्यात्प्रकटीभवतीत्यर्थः ॥ १८३ ॥

उक्तन्यायेन वाक्यादेवापरोक्षवाक्यार्थज्ञानमुपपाद्येदानीं पूर्ववादिकल्पनाया निर्मूलत्वमाह—**तत्रैवमिति** । तस्मिन्नखण्डवाक्यार्थे प्रागुक्तन्यायेन घटमाने सति श्रुतस्याखण्डापरोक्षार्थस्य हानमश्रुतस्य सखण्डपरोक्षार्थस्य धीश्चेत्येवं न कल्पयितुं शक्यते विद्वद्भिरित्यर्थः ॥ १८४ ॥

तत्र पूर्ववाद्याह—**प्रत्यक्षदीनीति** । यथा कृष्णलान् श्रपयेदिति कृष्णलेषु सुवर्णकणेषु श्रूयमाणोऽपि पाकः तेषु पाकफलासंभवात्प्रत्यक्षेण बाध्यते तथा श्रुतं ब्रह्मात्मत्वं प्रत्यक्षादिभिर्बाध्यते । तस्मादश्रुतप्रसङ्ख्यानादिकल्पना युक्तेत्यर्थः । कर्तृत्वादिप्रतिभासानामितरेतराध्यासप्रसूतत्वेन विभ्रमत्वाद्बाधकत्वासिद्धिरिति सिद्धान्तयति—**अक्षजादीति** ॥ १८५ ॥

दुःख्यस्मीति ज्ञानस्य प्रत्यक्षादिनिभत्त्वेऽपि तत्र प्रत्यक्षगन्धस्य विद्यमानत्वात् वाक्याद्बलवत्त्वान्न ततो निर्दुःखीति ज्ञानं सिध्यतीति शङ्कते—**दुःख्यस्मीति** । तद्दूषयति—**न व्यभिचारत इति** ॥ १८६ ॥

तमेव व्यभिचारं स्फोरयति—**स्वप्ने इति** । अहमद्य स्वप्नावस्थायां दाहच्छेदादिवशाद्दुःखवानासम् । तच्च दुःखं तत्कालीनाप्तोपदेशान्निर्दुःखोऽसीत्येवं रूपाद्बाध्यते तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितेनापि ज्ञानेन जागरिते प्रतीतस्य दुःखस्य बाधो युक्त एवेत्यर्थः । स्वप्नकालभाविभिर्वाक्यैस्तत्कालीनस्य दुःखस्य बाधो न क्रियते तेषामाभासत्वादिति शङ्कते—**तत्कालेति** ॥ १८७ ॥

समाप्तेस्तर्हि दुःखस्य प्राक्च तद्बाध इष्यताम् ।
न हि दुःखस्य सन्तानो भ्रान्तेर्वा दृश्यते क्वचित् ॥१८८॥

प्रत्यगात्मन आत्मत्वं दुःख्यस्मीत्यस्य बाधया ।
दशमं नवमस्येव वेद चेदविरुद्धता ॥१८९॥

नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः ।
वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥१९०॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ।
एवं निर्दुःखमात्मानमक्रियं प्रतिपद्यते ॥१९१॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् ।
दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैवं प्रत्यगात्मनि ॥१९२॥

प्रबोधेन यथा स्वाप्नं सर्वदुःखं निवर्तते ।
प्रत्यगात्मधिया तद्वद्दुःखित्वं सर्वदाऽऽत्मनः ॥१९३॥

कृष्णलादौ प्रमाऽजन्म तदन्यार्थाऽमृदुत्वतः ।
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न त्वेवमविरोधतः ॥१९४॥

तथापि न दोषोऽस्तीत्याह—**समाप्तेः** । दुःखस्य समाप्तेरूर्ध्वं प्राक्च तद्बाधोऽवश्यंभावीत्युक्तम् । तत्र हेतुमाह—**न हीति** ॥ १८८ ॥

प्रत्यक्षादिना तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य विरोधाभावे हेत्वन्तरमाह—**प्रत्यगात्मनः** । आत्मत्वं प्रत्यग्भूतब्रह्मत्वम् ॥ १८९ ॥

उक्तमेव न्यायं संक्षिप्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं स्मारयति—**नित्यमुक्तत्वमिति** । अन्यतःशब्देन प्रसंख्यानाद्यनुष्ठानमुच्यते । तर्हि वाक्यस्य निरपेक्षस्यैव स्वार्थज्ञानहेतुत्वे श्रुतवाक्यस्य सर्वस्यापि श्रुतवाक्यार्थज्ञानमापद्येतेत्याशङ्क्याह—**वाक्यार्थस्येति** ॥ १९० ॥

कथं तर्हि पदार्थस्मृतिस्तत्राह—**अन्वयव्यतिरेकाभ्यां** । पदार्थज्ञाने सति श्रुताद्वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानं भवतीति फलितमाह—**एवं निर्दुःखमात्मानमिति** ॥ १९१ ॥

वाक्यार्थज्ञानस्य निर्दोषवाक्यजन्यत्वात्प्रमात्वं कोटिद्वयासंस्पर्शित्वादसंदिग्धत्वमबाध्यत्वादविपर्यस्तत्त्वमित्येतदाह—**प्रमेति** । एतदेव प्रागुक्तदृष्टान्तेन स्पष्टयति—**दशम इति** ॥ १९२ ॥ प्रदर्शितप्रक्रियया प्राप्तस्य वाक्योत्थज्ञानस्य फलं दृष्टान्तेन दर्शयति—**प्रबोधेन** ॥ १९३ ॥

यदुक्तं कृष्णलादिविपाकवदिति तत्र वैषम्यमाह—**कृष्णलादौ** । आदिपदेन किंकणान् वहन्तीत्यादि गृह्यते । तत्र हि प्रमा न जायते । तण्डुलेभ्यो अन्यस्यार्थस्य कृष्णलादेस्तण्डुलानामिव मृदुत्वस्य पाकफलस्यायोगात्तत्र पुरुषस्यानैश्वर्यादशक्यनियोगानुपपत्तेरित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके विशेषं दर्शयति—**तत्त्वमस्यादीति** ॥ १९४ ॥

वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मिन् ज्ञातार्थे तदसिद्धयम् ।
त्वमर्थे सत्यसाहाय्याद्वाक्यं नोत्पादयेत्प्रमाम् ॥१९५॥
तत्त्वमोस्तुल्यनीडाथमसीत्येतत्पदं भवेत् ॥१९६॥
तच्छब्दः प्रत्यगात्मार्थस्तच्छब्दाथस्त्वमस्तथा ।
दुःखित्वाप्रत्यगात्मत्वं वारयेतामुभावपि ॥१९७॥
एवं च नेति नेत्यर्थं गमयेतां परस्परम् ॥१९८॥
एवं तत्त्वमसीत्यस्य गम्यमाने फले कथम् ।
अप्रमाणत्वमस्योक्त्वा क्रियापेक्षत्वमुच्यते ॥१९९॥
तस्मादाद्यन्तमध्येषु कुर्वित्येतद्विरोध्यतः ।
न कल्पामोऽश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोऽप्यनर्थकः ॥२००॥
यथाऽनुभूयते तृप्तिर्भुजेर्वाक्यान्न गम्यते ।
वाक्यस्य विधृतिस्तद्वद्गोशकृत्पायसीक्रिया ॥२०१॥

विविक्तपदार्थस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यात्प्रमा जायत इत्युक्तम् । तत्र पदार्थेष्वपि त्वंपदार्थ—विवेके यत्नवता भवितव्यमित्याह—**वाक्य इति** । त्वंपदार्थज्ञानेऽपि वाक्यमहं ब्रह्मेति प्रमां नोत्पादयति तत्त्वंपदयोस्सामानाधिकरण्यद्वारेणोपयोगवदसिपदस्योपयोगाभावादित्याशङ्क्याह—**तत्त्वमोरिति** । तत्त्वमित्युक्ते कुरु चिन्तयेति वा साकाङ्क्षत्वादसीति सिद्धैक्यानुवादे नैराकाङ्क्षचमित्यर्थः ॥ १९६ ॥

निराकाङ्क्षसामानाधिकरण्ये सति को लाभः स्यादित्याशङ्क्याह्—**तच्छब्द इति** । यथा प्रत्यगात्मविषयस्तच्छब्दस्तथा त्वंशब्दस्य तच्छब्दार्थं एवार्थो भवतीत्युक्तेऽपि किं लभ्यते ? तत्राह—**दुःखित्वेति** ॥ १९७ ॥

तत्त्वंशब्दावन्योऽन्यसन्निधानाद्विरुद्धार्थनिवारकावित्येवमङ्गीकारे निःशेषार्थगमकत्वं तयोः सिद्धयतीत्याह—**एवं चेति** ॥ १९८ ॥

यस्माद्वाक्यस्य पदानां सामानाधिकरण्यद्वाराऽखण्डापरोक्षब्रह्मात्मनिष्ठत्वं तस्माद्वाक्यस्य तथाविधार्थप्रतिपादकत्वं नाम्तीत्ययुक्तमित्याह—**एवं तत्त्वमसीत्यस्य** ॥ १९९ ॥

प्रसङ्ख्यानादिनिरपेक्षं तत्त्वमसिवाक्यं स्वमहिम्नैवापरोक्षमर्थं यतो बोधयति ततः क्रियापेक्षकत्वं वाक्यस्यायुक्तमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** । आदौ तत्त्वमसीति प्रथमोपदेशे मध्येऽन्वयव्यतिरेकिग्रहणकाले अन्ते निर्विचिकित्सब्रह्मानुभवकाले तत्त्वमसोति चेतः समाधानं कुर्विति कल्पनमश्रुतत्वेन श्रुतत्यागानुपपत्त्या च विरुद्धमित्यर्थः ॥ २०० ॥

वाक्याद्ब्रह्मात्मानुभवः स्यादित्युक्तमाक्षिपति—**यथानुभूयत इति** । लोके भुजिक्रियातः तृप्तिरनुभूयते न तु देवदत्तो भुक्त इत्यादिवाक्यादेव तृप्तिर्गम्यते । यथा वा गोशकृता पयसा पायसी क्रिया नोपपद्यते तद्वद्वाक्याद्ब्रह्मात्मन्यपरोक्षप्रतिपत्तिः स्यादिति वाक्यस्य विवृत्तिर्न युज्यते तस्माद्वाक्यात्परोक्षार्थप्रतिपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ २०१ ॥

सत्यमेवमनात्मार्थवाक्यात्पारोक्ष्यबोधनम् ।
प्रत्यगात्मनि न त्वेवं संख्याप्राप्तिवदध्रुवम् ॥२०२॥
स्वसंवेद्यत्वपर्यायः स्वप्रमाणक इष्यताम् ।
निवृत्तावहमः सिद्धः स्वात्मनोऽनुभवश्च नः ॥२०३॥
बुद्धीनां विषयो दुःखं नो यस्य विषया मताः ।
कुतोऽस्य दुःखसंबन्धो दृशेः स्यात्प्रत्यगात्मनः ॥२०४॥
दृशिरेवाऽनुभूयेत स्वेनैवाऽनुभवात्मना ।
तदाभासतया जन्म धियोऽस्याऽनुभवः स्मृतः ॥२०५॥
अशनायादिनिर्मुक्तः सिद्धो मोक्षस्त्वमेव सः ।
श्रोतव्यादि तवेत्येतद्विरुद्धं कथमुच्यते ॥२०६॥
सेत्स्यतीत्येव चेत्तत्स्याच्छ्रवणादि तदा भवेत् ।
मोक्षस्यानित्यतैवं स्याद्विरोधे नान्यथा वचः ॥२०७॥

अनात्मनि परोक्षप्रतिपत्तावपि वाक्यादपरोक्षप्रतिपत्तिरात्मन्यपरोक्षत्वादित्युत्तरमाह—**सत्यमेवमनात्मार्थे**। यथा दशमस्त्वमसीत्युक्ते दशसंख्यापूरणस्य दशमस्य दशमोऽस्मीत्यपरोक्षत्वेनावाप्तिर्दृष्टा तथा तत्त्वमसीत्युक्ते ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षब्रह्मावाप्तिर्युक्तेत्युक्तवानहमिति पूर्वोक्तं स्मारयति—**सङ्ख्येति** ॥ २०२ ॥

कथं प्रत्यगात्मनोऽपरोक्षब्रह्मस्वभावत्वं तत्राह—**स्वसंवेद्येति**। कथं प्रमाणनिरपेक्षा प्रत्यगात्मप्रतीतिरित्याशङ्क्य सुषुप्तावहङ्कारादेरिदमंशस्य निवृत्तावात्मनोऽनुभवात्प्रमाणाधीनतामन्तरेण तदनुभवसिद्धिरित्याह—**निवृत्ताविति** ॥ २०३ ॥

अपरोक्षस्वभावत्वेऽपि प्रत्यगात्मनो दुःखादिमत्त्वेन प्रतीतेर्न वाक्यान्नित्यमुक्तब्रह्मानुभवसिद्धिरित्याशङ्क्य दुःखित्त्वादेः साक्षित्वात्तत्साक्षिणस्तत्सम्बन्धासिद्धेर्मैवमित्याह—**बुद्धीनामिति** ॥ २०४ ॥

प्रत्यगात्मनः सम्बन्धरहितत्वे कथमहं ब्रह्मास्मीति वाक्यादनुभवः स्यादित्याशङ्क्याह—**दृशिरेवेति**। आत्मनोऽनुभवमेव प्रकटयति—**तदाभासतयेति**। कूटस्थात्माभासाक्रान्तत्वेन स्वाकाररहिताया बुद्धेः केवलापूर्वाद्याकारायाः शास्त्राचार्यप्रसादाज्जन्माऽस्यात्मनोऽनुभवो ब्रह्मविद्भिरिष्यते। अतोऽशेषसम्बन्धरहितस्यापि वाक्यादहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ २०५ ॥

वाक्येन सामानाधिकरण्यादिद्वारेणाशनायादिनिर्मुक्तस्त्वमित्यवबोध्य प्रसङ्ख्यानाद्यनुष्ठानं कुरु त्वमित्याचार्यस्य शास्त्रस्य चायुक्तं विरोधादित्याह—**अशनायादीति** ॥ २०६ ॥

यथोक्तमुक्तत्वस्य प्रसंख्यानाधीनत्वात्प्रसंख्यानादिविधानमुपपन्नमित्याशङ्क्याह—सेत्स्यतीत्येवेति। तद्वन्मुक्तत्वं प्रसंख्यानाद्यनुष्ठानाद्भविष्यतीत्यङ्गीकारादनुष्ठानं मुमुक्षोरिष्टं चेत्तदा श्रवणाद्यनुष्ठेयं भवेत्। एवं च मोक्षस्याभीष्टस्यानित्यत्वं कृतकत्वादापद्येत। अन्यथा तस्य नित्यत्वे तस्य प्रसंख्यानादिविधायकं वचो विरुध्येत। तस्मान्मोक्षस्य प्रसंख्यानाद्यधीनत्वे नित्यता न लभ्या नित्यत्वे तस्य प्रसंख्यानादि न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥२०७॥

श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो यदीष्टः स्याद्भवेदिदम् ।
इष्टार्थकोप एवं स्यान्न युक्तं सर्वथा वचः ॥२०८॥
सिद्धो मोक्षोऽहमित्येवं ज्ञात्वाऽऽत्मानं भवेद्यदि ।
चिकीर्षुर्यः स मूढात्मा शास्त्रं चोद्घाटयत्यपि ॥२०९॥
न हि सिद्धस्य कर्तव्यं सकार्यस्य न सिद्धता ।
उभयालम्बनं कुर्वन्नात्मानं वञ्चयत्यपि ॥२१०॥
सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्रं प्रदश्यंते ।
श्रोतुस्तथात्वविज्ञाने प्रवृत्तिः स्यात्कथं न्विति ॥२११॥
कर्ता दुःख्यहमस्मीति प्रत्यक्षेणाऽनुभूयते ।
कर्ता दुःखी च माभूवमिति यत्नो भवेत्ततः ॥२१२॥
तद्विज्ञानाय युक्त्यादि कर्तव्यं श्रुतिरब्रवीत् ।
कर्तृत्वाद्यनुवादेन सिद्धत्वानुभवाय तु ॥२१३॥
निर्दुःखो निष्क्रियोऽकामः सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि ।
गृहीत्वैव विरुद्धार्थमादध्यात्कथमेव सः ॥२१४॥

इतश्च प्रसंख्यानवादो युक्तो न भवतीत्याह—श्रोतृश्रोतव्ययोरिति । मुमुक्षोर्ब्रह्मात्मभावस्य च भेदश्चेदिष्टस्तदा प्रसंख्यानाद्यनुष्ठानं भवेत्तथा चेष्टार्थस्य ब्रह्मात्मभावस्यापलापः स्यात् । किं बहुना सर्वप्रकारेण प्रसंख्यानादिविधिरूपं त्वदीयं वचो न युक्तम् । श्रोतृश्रोतव्यभेदाभ्युपगमे मुख्यब्रह्मात्मभावविरोधात्तदनभ्युपगमे चानुष्ठानायोगादित्यर्थः ॥ २०८ ॥

वाक्यादवगतब्रह्मात्मभावस्य प्रसंख्यानाद्यनुष्ठानायोगादवगतब्रह्मात्मभावोऽहं वाक्यादिति मन्यमानः सन् योऽपि प्रसंख्यानादिकं कर्तुमिच्छति स मूढः शास्त्रप्रतारकः स्वात्मवञ्चकश्चेत्याह—**सिद्धो मोक्षः** । उद्घाटयति उत्थापयति स्वार्थात्प्रच्यावयतीत्यर्थः ॥ २०९ ॥

तदेव स्फुटयति—नहि सिद्धस्येति । वञ्चयति पुरुषार्थायोग्यं करोतीति यावत् ॥ २१० ॥

सदसीति फलं चोक्त्वेत्यादिना प्रकरणादावुक्तं स्वाभिप्रायं प्रसंख्यानवादो प्रकटयति—**सिद्धो मोक्षः** । केनाभिप्रायेण वस्तुत्वमात्रप्रदर्शनं तत्राह—श्रोतुरिति । तथात्वविज्ञानं नित्यमुक्तब्रह्मात्मत्वविज्ञानम् । प्रवृत्तिर्नाम प्रसंख्यानाद्यनुष्ठानम् ॥ २११ ॥

कथमेवं श्राविते प्रसंख्यानाद्यनुष्ठानप्रवृत्तिः श्रोतुः स्यादित्याशङ्क्याह—**कर्तेति** । यतो यथोक्तमनुष्ठानं ततो ब्रह्मात्मवस्तुमात्रकथनादूर्ध्वमित्यर्थः ॥ २१२ ॥

शब्दयुक्त्याम्रेडनं कर्तव्यमिति प्रमाणप्रयोजनाभ्यां सह प्रसंख्यानावश्यंभावं निगमयति—**तद्विज्ञानायेति** । प्रसङ्ख्यानादिकं चेत्कर्तव्यं तदा कर्तृत्वादेरपि श्रुत्याक्षिप्तत्वाद् बाधो न स्यादित्याशङ्क्याह—**कर्तृत्वादीति** ॥ २१३ ॥

नेयमपि कल्पना समीचीनेति समाधत्ते—**निर्दुःख इति** । वाक्यात् ज्ञानमेव न जायत इति वक्तुमशक्यमप्रामाण्यप्रसङ्गात् । जातं चेज्ज्ञानं तर्हि तद्विरुद्धानुष्ठानप्रतिपत्तिरयुक्तेत्यर्थः ॥ २१४ ॥

सकामः सक्रियोऽसिद्ध इति मेऽनुभवः कथम् ।
अतो मे विपरीतस्य तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥२१५॥
इहैव घटते प्रश्नो न मुक्तत्वानुभूतये ।
प्रमाणेन विरोधी यः सोऽत्रार्थः प्रश्नमर्हति ॥२१६॥
अहं निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यन्यमानजः ।
प्रत्यक्षाभासजन्यत्वाद्दुःखित्वं प्रश्नमर्हति ॥२१७॥
पृष्टमाकाङ्क्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीप्सितम् ॥२१८॥
कथं हीदं निवर्तेत दुःखं सर्वात्मना मम ।
इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकम् ॥२१९॥
श्रुतेः स्वात्मनि नाशङ्का प्रामाण्ये सति विद्यते ।
तस्मादात्मविमुक्तत्वं प्रत्याययति तद्वचः ।
वक्तव्यं तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽसति केनचित् ॥२२०॥
इतोऽन्योऽनुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः ॥२२१॥

तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति—सकाम इति ॥ २१५ ॥

अतः सकामत्वादेर्विपरीतस्य मम कथं सकामत्वाद्यनुभवः स्यादित्यस्मिन्नेवार्थे प्रश्नो युज्येतेत्यत्र युक्तिमाह—**इहैवेति** ॥ २१६ ॥

कोऽर्थस्तर्हि प्रमाणेन विरोधीत्यपेक्षायामाह—**अहं निर्मुक्तः** ॥ २१७ ॥

शिष्याकाङ्क्षावशेनापि प्रसंख्यानानुष्ठानकल्पनं वेदान्तेषु न युक्तमित्याह—**पृष्टमाकाङ्क्षितमिति** । दुःखस्य सर्वप्रकारस्याभावो यस्मिन् ब्रह्मरूपे तत्तथोक्तम् तस्यैव परमानन्दत्वेनाभीष्टत्वमाह—**अभीप्सितमिति** ॥ २१८ ॥

इष्टत्वमेव स्पष्टयति—**कथं हीति** । यदुक्तमाकाङ्क्षितं वाच्यमिति तन्निगमयति—**इति प्रश्नानुरूप इति** ॥ २१९ ॥

ननु पृष्टमेवोच्यते प्रसङ्ख्यानद्वारेण तद्व्यतिरेकेण श्रुतेः सामर्थ्याभावात्तत्राह—**श्रुतेरिति** । स्वात्मनि स्वप्रमेये श्रुतेर्न सामर्थ्याभावाशङ्का स्वतः प्रामाण्यादित्यर्थः । श्रुतेः स्वार्थे स्वतः प्रामाण्ये फलितमाह—**तस्मादात्मेति** । तस्य वक्तव्यमध्यक्षादिना केनचित् । असति विरोधे स्वार्थे यथार्थधीहेतुत्वादित्याह—**तथार्थमिति** ॥ २२० ॥

वाक्यस्य परोक्षसंसर्गात्मकवस्तुबोधकत्वाद्ब्रह्मात्मनश्चापरोक्षासंसर्गात्मकत्वात्तत्प्रतिपत्तये प्रसङ्ख्यानादि युक्तमेवेत्याशङ्क्याह—**इतोऽन्योऽनुभवः** । वाक्यजन्यादसंसृष्टापरोक्षानुभवादिति यावत् । आत्मनोऽसंसृष्टापरोक्षस्वाभाव्यादित्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्यादेवाखण्डापरोक्षब्रह्मात्मप्रतिपत्तिरित्यत्र प्रमाणमाह—**अविज्ञातमिति** । बुद्ध्याद्यविषयस्यासंसृष्टापरोक्षस्य प्रत्यगात्मनो वाक्यादेवापरोक्षतेत्यर्थः । ॥ २२१ ॥

त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।
साधनत्वं व्रजत्येवं शान्तो दान्तानुशासनात् ।।२२२।।
त्वमर्थं प्रत्यगात्मानं पश्येदात्मानमात्मनि ।
वाक्यार्थं तत आत्मानं सर्वं पश्यति केवलम् ।।२२३।।
सर्वमात्मेति वाक्यार्थे विज्ञातेऽस्य प्रमाणतः ।
असत्त्वे ह्यन्यमानस्य विधिस्तं योजयेत्कथम् ।।२२४।।
तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानान्नोर्ध्वं कर्मविधिर्भवेत् ।
नहि ब्रह्मास्मि कर्तेति विरुद्धे भवतो धियौ ।।२२५।।
ब्रह्मास्मीति च विद्येयं नैव कर्तेति बाध्यते ।
सकामो बद्ध इत्येवं प्रमाणाभासजातया ।।२२६।।
शास्त्राद्ब्रह्मास्मि नान्योऽहमिति बुद्धिर्भवेद्दृढा ।
यदा युक्ता तदैवंधीर्यथा देहात्मधीरिति ।।२२७।।
सभयादभयं प्राप्तस्तदर्थं यतते च यः ।
स पुनः सभयं गन्तुं स्वतन्त्रश्चेन्न हीच्छति ।।२२८।।

यदुक्तं "चर्या नोऽशास्त्रसंवेद्यास्यादि"ति (१६) तत्राह—**त्वं पदार्थेति** ।। २२२ ।।

सन्यासोपायस्त्वंपदार्थविवेको वाक्यार्थज्ञाने साधनं कथमित्यपेक्षायां पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थ-ज्ञानस्य च क्रमं दर्शयति—**त्वमर्थमिति** ।। २२३ ।।

पदार्थविवेकद्वारा वाक्यार्थज्ञाने सति "नियोगोऽप्रतिपन्नत्वादि"त्यादिनोक्तमयुक्तमित्याह—**सर्वमात्मेति** ।। २२४ ।।

वाक्यार्थज्ञानादूर्ध्वं पुंसो नियोगायोग्यत्वे फलितमाह—**तस्माद्वाक्यार्थ** । तत्र हेतुमाह—**नहीति** २२५ ।।

द्वयोर्विरोधस्य तुल्यत्वाद्ब्रह्मास्मीतिधीरेव कर्त्तास्मीति धिया कस्मान्न बाध्यते तत्राह—**ब्रह्मास्मीति** । यस्मादियं प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वाद्विद्या तस्मात्प्रमाणाभासजन्यया कर्त्तास्मीति धिया नव बाध्यते किन्तु कामसहितोऽहं कर्त्ता भोक्ता बद्धोऽस्मीत्येवं प्रमाणाभासेन जातत्वाद्भ्रान्तिरेषा धीः सा तया पूर्वोक्तया ब्रह्मास्मीति विद्यया बाध्या सम्यग्धिया भ्रान्तिबाधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।। २२६ ।।

ब्रह्मास्मीति ज्ञानस्यैव वाधकत्वं न कर्त्ताऽस्मीति ज्ञानस्येत्युक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**शास्त्राद्ब्रह्मास्मि** । ब्रह्मैवाहमस्मि न तु कर्त्ता भोक्ता वा ब्रह्मणो नान्योऽहमिति बुद्धिः यदा तत्त्वमस्यादि-शास्त्रादतिदृढोत्पद्यते तदा सकामो बद्धोस्मीत्येवं धीर्न युक्ता । यथा देहव्यतिरिक्तकर्त्तृत्वभोक्तृत्व-बुद्धौ सत्यां देह एवात्मेति धीर्भवतां विरुध्यते तथा ब्रह्मास्मीति बुद्धौ कर्त्ता भोक्तास्मीति बुद्धिर्विरुद्धा न सिद्ध्यतीत्यर्थः ।। २२७ ।।

अवगतब्रह्मात्मभावस्य नानुष्ठानं सिद्ध्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—**सभयादभयमिति** । जिज्ञासोर्ज्ञा-निनश्च क्रियाशेषत्वमुक्तन्यायादनुपपन्नमित्यर्थः ।। २२८ ।।

यथेष्टाचरणप्राप्तिः संन्यासादिविधौ कुतः ।
पदार्थज्ञानबुद्धस्य वाक्यार्थानुभवार्थिनः ॥२२९॥
अतः सर्वमिदं सिद्धं यत्प्रागस्माभिरीरितम् ॥२३०॥
यो हि यस्माद्विरक्तः स्यान्नासौ तस्मै प्रवर्तते ।
लोकत्रयाद्विरक्तत्वान्मुमुक्षुः किमितीहते ॥२३१॥
क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।
मृष्टान्नध्वस्ततृड् जानन् नामूढस्तज्जिघत्सति ॥२३२॥
वेदान्तवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम् ।
उज्जहारालिवद्यो नस्तस्मै सद्गुरवे नमः ॥२३३॥

॥ अथ तृष्णाज्वरनाशकप्रकरणम् ॥ १९ ॥

प्रयुज्य तृष्णाज्वरनाशकारणं चिकित्सितं ज्ञानविरागभेषजम् ।
न याति कामज्वरसन्निपातजां शरीरमालां शतयोगदुःखिताम् ॥ १ ॥
अहं ममेति त्वमनर्थमीहसे परार्थमिच्छन्ति तवान्य ईहितम् ।
न तेऽर्थबोधो न हि मेऽस्ति चार्थिता ततश्च युक्तः शम एव ते मनः ॥ २ ॥

यदुक्तं प्रसङ्ख्यानाभियोगेन[1] संन्यासी न नियुक्तश्चेद्यथेष्टाचरणप्राप्तिरिति तत्राह—**यथेष्टाचरणप्राप्तिः**। न तावज्जिज्ञासोः संन्यासिनो यथेष्टचेष्टाप्राप्तिः। संन्यासविधौ शमादिविधौ च प्रत्यर्थिनि सति तदयोगात्। कर्मभिर्वेदोक्तैरीश्वरार्थैः संस्कृतस्य विशुद्धान्तःकरणस्य विहितेष्वपि कर्मसु प्रवृत्तिरहितस्य कुतो निषिद्धेषु प्रवृत्तिरित्यर्थः। किञ्च पदार्थविषयेणाज्ञानेन वाक्यार्थानुभवे प्रतिबद्धस्य विक्षिप्तस्य वाक्यार्थानुभवमेवार्थयमानस्य त्वंपदार्थविचारपुरःसरं वाक्यार्थानुभवोपार्जने व्यग्रत्वान्न यथेष्टचेष्टा जिज्ञासोर्युज्यते। ज्ञानिनस्तु 'नैव किञ्चित् करोमी'त्यनुभवाद्भिक्षाचरणेऽपि न कर्तृत्वं कुतो यथेष्टाचरणं ? शरीरस्थितिस्तु प्रारब्धेनाज्ञानलेशकृतेन कर्मणा घटिष्यते। न च तद्वशादेव यथेष्टचेष्टाचरणं तद्धेतुकर्मारब्धे शरीरे ज्ञानस्य विरुद्धत्वादित्याह—**पदार्थज्ञानेति** ॥ २२९ ॥

॥ इति तत्त्वमसिप्रकरणमष्टादशम् ॥

अथ तृष्णाज्वरनाशकप्रकरणम् ॥ १९ ॥

तत्त्वमसिवाक्यादेवाखण्डापरोक्षमद्वितीयं ब्रह्माहमस्मीति साक्षादवगमान्निवृत्ताज्ञानतत्कार्यः स्वतो मुक्त एव मुच्यत इत्युक्तम्। इदानीमात्ममनः संवादव्याजेन प्रकरणान्तरं चिकीर्षुस्तत्र प्रयोजनमाह—**प्रयुज्येत्यादिना श्लोकेन** ॥ १ ॥

विशिष्टं चिकित्सितं कृत्वा शरीरमालाशतैर्योगात्सुदुःखितां विशेषणवतीं न यातीत्युक्तम्। तत्र चिकित्सनप्रकारमात्ममनःसंवादेन दर्शयति—**अहं ममेत्यादि**। भो मनस्त्वमहं ममेति व्यर्थमीहसे।

---

[1] प्रसंख्याननियोगे न—क०

यतो न चान्यः परमात् सनातनात् सदैव तृप्तोऽहमतो न मेऽर्थिता ।
सदैव तृप्तश्च न कामये हितं यतस्त्व चेतः प्रशमाय ते हितम्[1] ॥ ३ ॥

षडूर्मिमालाभ्यतिवृत्त एव यः स एव चात्मा जगतश्च नः श्रुतेः ।
प्रमाणतश्चापि मया प्रवेद्यते मुधैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ॥ ४ ॥

त्वयि प्रशान्ते नहि चास्ति भेदधीर्यतो जगन्मोहमुपैति मायया ।
ग्रहो हि मायाप्रभवस्य कारणं ग्रहाद्विमोके नहि साऽस्ति कस्यचित् ॥ ५ ॥

न मेऽस्ति मोहस्तव चेष्टितेन हि प्रबुद्धतत्त्वस्त्वसितो ह्यविक्रियः ।
न पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो वृथैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ॥ ६ ॥

यतश्च नित्योऽहमतो न चान्यथा विकारयोः हि भवेदनित्यता ।
सदा प्रभातोऽहमतो हि चाद्वयो विकल्पितं चाप्यसदित्यवस्थितम् ॥ ७ ॥

अतस्तव चेष्टितं पुरुषशेषमिच्छन्ति साङ्ख्यास्तदयुक्तम् । अस्योपकारं करोमीति तव जडत्वेन बोधाभावान्मम चोदासीनत्वेनार्थिताऽभावादित्युक्तमुपजीव्य फलितमाह—**ततश्चेति** ॥ २ ॥

किमित्यात्मनो भोगापवर्गापेक्षा नास्तीत्यपेक्षायामाह—**यतो न चान्य इत्यादि** ॥ ३ ॥

किमित्यात्मा मनो बोधयति तत्राह—**षडूर्मिमाला** । अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यवः षडूर्मय इव तन्मालाभ्योऽभ्यतिवृत्तो योऽयं परमात्मा स एव नोऽस्माकं जगतश्चात्मा मया प्रमाणेन प्रवेद्यते । प्रमाणमेवाह—श्रुतेरिति । प्रमाणशब्देनानुभवो गृह्यते । चशब्देन स्मृतिरुच्यते । अपिशब्देन न्यायः समुच्चितः । जीवेश्वरयोरभेदेन जीवस्यार्थित्वाभावे फलितं निगमयति—**मुधैवेति** ॥ ४ ॥

अशनायादीनामात्मसम्बन्धित्वेन प्रतीयमानानां कथमात्मधर्मत्वं वारयितुं शक्यमित्याशङ्क्य भेदधीमूलत्वाद्भेदधियश्च मनोऽनुविधायित्वादित्याह—**त्वयि प्रशान्ते** । यतो यस्याः भेदबुद्धेर्मोहमाकुलीभावं मायया मृषैवेत्यर्थः । भेदधियो व्याकुलतोत्पादहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति—**ग्रहो हीत्यादिना** । ग्रहो भेदबुद्धिः । मायाप्रभवो व्याकुलतोत्पादः । सेति व्याकुलतोच्यते ॥ ५ ॥

इतश्च भो मनस्त्वया वृथैव चेष्टितमित्याह—**न मेऽस्ति मोहस्तव** । असितो बन्धरहितः । पूर्वतत्त्वं पूर्वावस्था, उत्तरभेद उत्तरावस्था । तयोरुद्भवो यस्मान्न विद्यते । तस्मादविक्रियोऽहं तस्माच्च मनश्चेष्टितं व्यर्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

नित्यत्वाच्चात्मनो नान्यथाभावोऽस्तीत्याह—**यतश्चेति** । आत्मनो नित्यत्वादन्यथाभावो विकारो नास्तीत्युक्त्वा विकाराङ्गीकारे नित्यत्वानुपपत्तिमाह—**विकारेति** । किञ्चात्मनः सर्वदा चैतन्यैकतानत्वादद्वितीयत्वमेष्टव्यमित्याह—**सदा प्रभात इति** । कार्यकारणात्मके द्वैतप्रपञ्चे जाग्रति कुतोऽद्वितीयत्वं तत्राह—**विकल्पितं चेति** । द्वैतस्य द्वैतत्वादेव चन्द्रद्वैतवन्मिथ्यात्वावगमादवस्थितमात्माद्वैतमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१. अधिकं० पा०

अभावरूपं त्वमसीह हे मनो निरीक्ष्यमाणे न हि युक्तितोऽस्तिता ।
सतो ह्यनाशादसतोऽप्यजन्मतो द्वयं च चेतस्तव नास्तितेष्यते ॥ ८ ॥
द्रष्टा च दृश्यं च तथा च दर्शनं भ्रमस्तु सर्वस्तव कल्पितो हि सः ।
दृशेश्च भिन्नं न हि दृश्यमीक्ष्यते स्वपन् प्रबोधेन तथा न भिद्यते ॥ ९ ॥
विकल्पना वाऽपि तथाऽद्वया भवेदवस्तुयोगात्तदलातचक्रवत् ।
न शक्तिभेदोऽस्ति यतो न चाऽऽत्मनां ततोऽद्वयत्वं श्रुतितोऽवसीयते ॥१०॥
मिथश्च भिन्ना यदि ते हि चेतनाः क्षयस्तु तेषां परिमाणयोगतः ।
ध्रुवो भवेद्भेदवतां हि दृष्टतो जगत्क्षयश्चापि समस्तमोक्षतः ॥११॥
न मेऽस्ति कश्चिन्न च सोऽस्मि कस्यचिद्यतोऽद्वयोऽहं न हि चास्ति कल्पितम् ।
अकल्पितश्चास्मि पुरा प्रसिद्धितो विकल्पनाया द्वयमेव कल्पितम् ॥१२॥

मनसाऽऽत्मनः सद्वितीयत्वमाशङ्क्याह—**अभावरूपमिति** । युक्तितो निरीक्ष्यमाणे सति मनसो वस्तुतोऽस्तिता नास्तीत्येतदेव स्पष्टयति—**सतो हीति** । तथापि मनसि किमायातमित्याशङ्क्याह—**द्वयं चेति** । यस्माज्जन्मनाशाख्यं द्वयं तेऽस्ति अतः सदसद्वैलक्षण्येनानिर्वाच्यत्वात्तव परमार्थसत्त्वमद्वैत-विरोधि नेष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

द्रष्टादृश्यमित्यादिप्रपञ्चस्य प्रमाणोपलब्धत्वादसत्त्वानुपपत्तेरात्मनोऽद्वितीयत्वं न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह—**द्रष्टा चेति** । कल्पितो ह्ययमिति पाठः । त्रिविधो हि प्रपञ्चो मनोविकल्पितो यस्मादसौ सर्वोऽपि भ्रान्तिसिद्धो मिथ्यैवेति नात्मन्यद्वितीये कश्चिद्विरोधोऽस्तीत्यर्थः । किञ्च यथा स्वपन् पुरुषो दृशेर्भिन्नं दृश्यं नैवेक्षते तथा प्रबोधेऽपि सतो भिन्नं दृश्यं न प्रतीयते । भेदग्राहिप्रमाणस्य दुष्प्रति-पादत्वात्तेन प्रतीतिमात्रमेव द्वैतमित्याह—**दृशेश्चेति** ॥ ९ ॥

विकल्पनाया द्वितीयस्या विद्यमानत्वान्नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याह—**विकल्पना वापि** । यथा न रजतभुजङ्गादिकल्पनाऽधिष्ठानातिरेकेणान्यत्रास्ति तथेयमपि नाद्वयाधिष्ठानव्यतिरिकेण वस्तुतो भवति । तथा चावस्तुत्वात्तस्या न वस्त्वद्वैतविरोधितेत्यर्थः । कल्पनाया वस्तुत्वाभावे दृष्टान्तमाह—**तदिति** । तच्च लोके यथाऽलातस्योल्मुकस्य भ्रमतश्चक्राकारता न पृथग्वस्तु विद्यते तथा कल्पनाऽप्यद्वयाधिष्ठान-व्यतिरेकेण न वस्तुत इत्यर्थः । दृष्टिः श्रुतिर्मतिरित्यादिशक्तिभेदात्प्रतिशरीरमात्मना भेदप्रतीतेश्च नाद्वयत्वमित्याशङ्क्याह—**न शक्तिभेद इति** । न हि दृष्ट्यादिशक्तीनां भेदो [1]दृष्ट्यादीनां स्वप्रकाशात्म-मात्रत्वात् । न चात्मनां भिन्नत्वमौपाधिकभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । भेदे प्रमाणाभावात्प्रमाणविरोधा-च्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

आगमविमुखानामात्मभेदकल्पनां प्रत्याह—**मिथश्च भिन्ना इति** । वस्तुतः परिच्छिन्नत्वादात्मनां क्षयोऽवश्यंभावीत्यत्र व्याप्तिमाह—**भेदवतामिति** । अनन्तैर्गतकल्पैरनन्तानामात्मनां मुक्तत्वादिदानीं जगत्क्षयश्च स्यात्तदा [इति | दोषान्तरमाह—**जगदिति** ॥ ११ ॥

ननु तवापि जगज्जीवेश्वरादिभेदस्य विद्यमानत्वाद्दोषसाम्यमित्याशङ्क्याह—**न मेऽस्ति-कश्चित्** । न च कल्पिते सति कुतोऽद्वयत्त्वमिति युक्तम् । तस्य कल्पितत्वादेव वस्तुत्वाभावस्योक्तत्वा-

1. दृश्यादि—क.

विकल्पना चाप्यभवे न विद्यते सदन्यदित्येवमतो न नास्तिता ।
यतः प्रवृत्ता तव चापि कल्पना पुरा प्रसिद्धेर्न च तद्धि कल्पितम् ॥१३॥

असद्द्वयं तेऽपि हि यद्यदीक्ष्यते न दृष्टमित्येव न चैव नास्तिता ।
यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना विचारवद्वाऽपि तथाऽद्वयं च सत् ॥१४॥

सदभ्युपेतं भवतोपकल्पितं विचारहेतोर्यदि तस्य नास्तिता ।
विचारहानाच्च तथैव संस्थितं न चेत्तदिष्टं नितरां सदिष्यते ॥१५॥

असत्समं चैव सदित्यपीति चेदनर्थवत्त्वात्खरशृङ्गतुल्यतः ।
अनर्थवत्त्वं त्वसति ह्यकारणं न चैव तस्मान्न विपर्ययेऽन्यथा ॥१६॥

दित्याह—**नहीति**। कल्पितविभागस्य तर्कासहत्वमिष्टमेव; पारमार्थिकं वस्तु सर्वव्यवहारातीतम्। अद्वितीय वादित्यर्थः। द्वैतवदद्वैतस्यापि पदार्थत्वाविशेषात्कल्पितत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**अकल्पितश्चास्मि**। प्रागेव कल्पनायाः सिद्धत्वादात्मवस्तुनोऽकल्पितत्वात् कल्पनानन्तरोपलब्धं द्वैतमेव कल्पितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

किञ्च सदन्यद्वेत्यादिकल्पनागोचरत्वाभावादपि नात्मनोऽस्ति कल्पितत्वं तस्य सदेकतानत्वादित्याह—**विकल्पना चापि**। अभवे जन्मविनाशादिरहिते वस्तुनीति यावत्। किञ्च भो मनस्तवापि कल्पना यतः प्रवृत्ता तदात्मवस्तु न कल्पितं तव विकल्पनाधिष्ठानत्वेन पूर्वमेव सिद्धत्वादित्याह—**यतः प्रवृत्ता** ॥ १३ ॥

इतश्चात्मवस्तुनो नासत्वं तदसत्वहेतोर्दृश्यत्वस्य तस्मिन्नसत्त्वादित्याह—**असद्द्वयमिति**। हे मनस्तवापि यद् यद् दृश्यं तदेव द्वयमसद्भवति। अद्वैतं त्वात्मतत्त्वं त्वया न दृष्टं इत्यनेनैव हेतुना तस्य नास्तिता न प्रतिज्ञातुं शक्यते। तस्य परमार्थसद्भावोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः। किञ्च, यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना तस्य सत्वेन भवितव्यं निरधिष्ठानभ्रमायोगात्। यथाविचारमन्तरेण निर्णयानुपपत्तेः सोऽभ्युपगम्यते। चशब्दादपिशब्दाच्च रज्वादिकं यथाऽधिष्ठानमिति दृष्टान्तबाहुल्यं दर्शयति। यथा च सर्पादिबाधो रज्ज्वाद्यवधिर्दृश्यते तथा सदसद्द्वयद्वैतनिषेधावधिरिष्यते। नेत्येवं निषेधादर्शनादित्याह—**यतः प्रवृत्ता** ॥ १४ ॥

किञ्च, लोके विचारोऽपि सन्मात्रे प्रतिपन्ने विशेषविषयो दृश्यते। तेन विचारसिद्धयर्थं सदेकं सर्वस्य सिद्धमित्याह—**सदभ्युपेतमिति**। तदेव विपक्षे दोषोक्त्या व्यक्तीकरोति—**यदीति**। तस्य सतो नास्तिता यदि स्यात्तदा विचारहानं विषयाभावादापद्येत तदापि तन्मात्रं स्थितमेव। विचारमन्तरेणासत्वानिश्चयादित्यर्थः। विचारहानं चेन्नेष्टं तर्हि विचारस्यालम्बनत्वेन साक्षित्वेन च सदेष्टव्यमित्याह—**न चेदिति** ॥ १५ ॥

यदर्थक्रियाकारि तत्सद्विपरीतमसदिति मतमनुवदति—**असत्सममिति**। विमतं सदसत्समं अर्थक्रियाशून्यत्वात्खरशृङ्गवदित्यर्थः। अर्थक्रियाशून्यत्वमसत्त्वे प्रयोजकं मानं न भवति। क्रियोत्पत्तेः पूर्वमुदासीनवस्तुदर्शनादन्योन्याश्रया च्चेत्याह—**अनर्थवत्त्वमिति** ॥ १६ ॥

असिद्धतश्चापि विचारकारणाद्द्वयं च तस्मात्प्रसृतं च मायया ।
श्रुतेः स्मृतेश्चापि तथा हि युक्तितः प्रसिद्ध्यतीत्थं न तु युज्यतेऽन्यथा ॥१७॥
विकल्पनाच्चापि विधर्मकं श्रुतेः पुरा प्रसिद्धेश्च विकल्पतोऽद्वयम् ।
न चेति नेतीति यथा विकल्पितं निषिद्ध्यतेऽत्राप्यविशेषसिद्धये ॥१८॥
अकल्पितेऽप्येवमजेऽद्वयेऽक्षरे विकल्पयन्तः सदसच्च जन्मभिः ।
स्वचित्तमायाप्रसवं च ते भवं जरां च मृत्युं च नियान्ति संततम् ॥१९॥
भवाभवत्वं तु न चेदवस्थितिर्न चास्य चान्यस्थिति जन्म नान्यथा ।
सतो ह्यसत्त्वादसतश्च सत्त्वतो न च क्रियाकारकमित्यतोऽप्यजम् ॥२०॥
अकुर्वदिष्टं यदि वाऽस्य कारकं न किञ्चिदन्यन्ननु नास्त्यकारकम् ।
सतोऽविशेषादसतश्च सच्च्युतौ तुलान्तयोर्यद्वदनिश्चयान्न हि ॥२१॥

विचारहेतुत्वान्मायया जगदुपादानत्वाच्चासिद्धो हेतुरित्याह—**असिद्धतः**। ब्रह्मणो मायया जगद्धेतुत्वमित्येवं कुतः सिद्ध्यतीत्यपेक्षायामाह—**श्रुतेःस्मृतेरिति**। युक्तिभिः प्रकृतिश्चेत्यादिभिः। ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वं हित्वाऽन्यथा प्रधानादेर्जगद्धेतुत्वं नैव युज्यते। रचनानुपपत्त्यादिन्यायविरोधादित्याह—**न त्विति** ॥ १७ ॥

सर्वविकल्पहेतुत्वादद्वयस्य तद्युक्तं स्यात्कार्यकारणयोः सम्बन्धस्यावश्यकत्वादित्याशङ्क्याह—**विकल्पनाच्च**। विधर्मकं विरुद्धस्वभावकं वस्तुतस्तदस्पृष्टमित्यर्थः। तत्रास्थूलादिवाक्यं प्रमाणयति—**श्रुतेरिति**। विकल्पनापेक्षाया पूर्वमेवाद्वयस्य तदसंसृष्टस्य सिद्धत्वाच्च वस्तुतो विकल्पनासंस्पर्शशून्यमद्वयं सिद्ध्यतीति श्रुतिसिद्धेऽर्थे युक्तिमाह—**पुरेति**। श्रुतेः समस्तविकल्परहितमात्मतत्त्वमित्युक्तं तदेव प्रपञ्चयति **न चेति**। यथा सत्यज्ञानादिवाक्येन निर्विशेषं ब्रह्म बोद्ध्यते तथा वीप्सारूपेण निषेधवाक्येनास्मिन्ब्रह्मात्मनि सर्वं कल्पितं निषिद्ध्यते। सर्वस्यापि निषिद्धस्यात्मावशेषः समाप्तिरिति प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ १८ ॥

यथोक्ते श्रुत्यर्थेऽपि ये विकल्पयन्ति ते महान्तमनर्थं प्राप्नुवन्तीत्याह—**अकल्पितेति** ॥ १९ ॥

किञ्च ब्रह्माजमद्वितीयमभ्युपगन्तव्यम्। जन्मनो दुर्निरूपत्वात्तस्य हि जन्मान्यदस्ति नवेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—**भवाभवत्वमिति**। जातस्य जन्मनो जनिराहित्यमभवत्वं न चेदिष्यते तदाऽवस्थितिर्न स्यात्तस्य भवस्यान्यो भवोऽस्तीति अनवस्था स्यादित्यर्थः। यदि पुनर्भवस्य जन्मनो नान्यो भवो जन्मास्तीत्यनवस्थासमाधिस्तदापि न जन्म संभवति सज्जन्मपक्षे नाशावश्यंभावे सतोऽसत्त्वापातात्। असज्जन्मपक्षे च जन्मनः सत्त्वापत्तिरूपत्वादसतः सत्त्वप्रसङ्गात्। न च स्वभावहानमुपपद्यते निःस्वरूपत्वापत्तेरित्याह—**जन्मेत्यादिना**। जन्म नाम क्रिया धात्वर्थत्वात्। जन्मैव जायत इत्युक्ते क्रिया कारकमित्युक्तं भवति। तच्च नोपपद्यते द्वैरूप्यानुपपत्तेरेकस्येत्येतदाह—**न चेति** ॥ २० ॥

इतश्चाजं वस्तु स्वीकर्त्तव्यमित्याह—**अकुर्वत्**। अस्य जन्मनो यत्कारकं तदकुर्वत्कुर्वद्वा ? यद्यकुर्वदिष्टं तदा न किञ्चिदन्यदकारकं स्यात् किन्तु सर्वमेव कारकं भवेत् तदेव स्फुटयति—**नन्विति**। किं तदकुर्वत्कारकं सदसद्वा ? सच्चेत् तस्य [illegible] सर्वदा स्यात् न वा कदाचिदपीत्याह—

न चेत्स इष्टः सदसद्विपर्ययः कथं भवः स्यात्सदसद्द्वयव्यवस्थितौ ।
विभक्तमेतद्द्वयमप्यवस्थितं न जन्म तस्माच्च मनो हि कस्यचित् ॥२२॥
अथाऽभ्युपेत्याऽपि भवं तवेच्छतो ब्रवीमि नार्थस्तव चेष्टितेन मे ।
न हानवृद्धी न यतः स्वतोऽसतो भवोऽन्यतो वा यदि वाऽस्तिता तयोः ॥२३॥
ध्रुवा ह्यनित्याश्च न चान्ययोगिनो मिथश्च कार्यं न च तेषु युज्यते ।
अतो न कस्यापि हि किञ्चिदिष्यते स्वयं च तत्त्वं न निरुक्तिगोचरम् ॥२४॥
समं तु तस्मात्सततं विभातवद्द्वयाद्विमुक्तं सदसद्विकल्पितात् ।
निरीक्ष्य युक्त्या श्रुतितस्तु बुद्धिमानशेषनिर्वाणमुपैति दीपवत् ॥२५॥

सत इति । असच्चेदकुर्वत्कारकं तदापि तस्य विशेषाभावादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्याह—**असतश्चेति** । ननु कारकस्याकुर्वतो यदकुर्वत्त्वं पूर्वं सदवस्थितं तस्य प्रच्युतौ सत्यां कुर्वत्वे सति कार्यमुत्पाद्येत तथा च कुर्वत्कारकमिति पक्षे न किञ्चिदघमिति मन्वानः शङ्कते—**सच्च्युताविति** । कारकस्य सत्त्वाभावे तद्गतस्य कुर्वत्वस्यापि सत्त्वायोगात्कारकत्वे कुर्वत्वे च सत्येव कार्योत्पत्तौ तुलाकोट्योः नमनोन्नमनयोरिव कार्यकारणयोर्यौगपद्यादिकं कार्यमिदं कारणमिति निश्चयायोगान्न कार्यकारणत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह—**तुलान्तयोरिति** ॥ २१ ॥

यदि कारकगतं कुर्वत्त्वं पूर्वं पश्चाद्भावि कार्यमिति क्रमभावित्वमिष्टं तदा कुर्वत्वस्यापि सदाभावे तत्कार्यस्यापि सदाभावित्वप्रसक्त्या कादाचित्कत्वेन कुर्वत्वान्तरापेक्षायामनवस्थानाच्च सत्सदेवासच्चासदेव तयोः स्वरूपविपर्यासो नोपपद्यते सर्वप्रमाणविरोधात्तथा च तयोः स्वस्वासाधारणेनाकारेणावस्थाने भवो न संभवीत्याह—**न चेत्स इति** । कथमित्युक्तामेवानुपपत्तिं व्यनक्ति—**विभक्तमिति** ॥ २२ ॥

इच्छतो मनसोऽपेक्षावशाज्जन्माभ्युपगमेऽपि स्वपक्षे न कश्चिद्दोषोऽस्तीत्याह—**अथाभ्युपेत्य** । कथं मनश्चेष्टितेन तवार्थो नास्ति हानेः वृद्धेर्वा सम्भवादित्याशङ्क्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयानिति श्रुतेर्न हानिवृद्धी प्रत्यगात्मनः स्यातामित्याह—**न हानवृद्धी इति** । किञ्च हानं वृद्धिश्चैत्यस्य द्वयं, तस्यासत्त्वं सत्त्वं वा ? यद्यसत्त्वं तदा तस्य स्वतोऽन्यतो वा भवो यतो न संभवति असत्त्वान्नरविषाणवत् । अतो नासत्त्वपक्षो युक्तिमानित्याह—**नेत्यादिना** । यदि हानं वृद्धिश्चेत्युभयोरस्तिता सत्ता स्वीक्रियते । तथापि सत्त्वादेव मनश्चेष्टितं वृथैवेत्याह—**यदीति** ॥ २३ ॥

सम्बन्धानिरूपणादपि न हानादिसंभावना प्रत्यगात्मनोऽस्तीत्याह—**ध्रुवा ह्यनित्याः** । कूटस्थाः निर्विकारत्वान्नान्ययोगिनः । क्षणिकाश्च नान्ययोगिनः सम्बन्धकालपर्यन्तमवस्थानासम्भवात् । मिथश्च-ध्रुवाविनाशिनो वा न सम्बन्धिनः, सम्बन्धस्य सम्बन्धत्वासम्बन्धत्वाभ्यां दुर्निरूपत्वादत एव न तदाश्रयं किञ्चित्कार्यं स्यादित्यर्थः । पूर्वोक्तन्यायेन सम्बन्धवैधुर्ये सर्वमपि वस्तु विशकलितं स्यादित्याह—**अत इति** । किञ्च स्वयमात्मस्वरूपतत्त्वं परमार्थरूपं निश्चयेन परमार्थवृत्त्या न शब्दगोचरतामाचरति सम्बन्धराहित्यादेवेत्याह—**स्वयं चेति** ॥ २४ ॥

किञ्च प्रागुक्तनीत्या निरुक्तिगोचरत्वाभावात् द्वयात्सदसदित्येवं विकल्पितात् व्यावृत्तमात्मतत्त्वमास्थेयम् । ततश्च निर्विशेषं तत्परमार्थस्वरूपं स्वप्रकाशत्वेनैव सिद्ध्यतीत्याह—**समं त्विति** । यस्मादेवं

अवेद्यमेकं यदनन्यवेदिनां कुतार्किकाणां च सुवेद्यमन्यथा ।
निरीक्ष्य चेत्थं त्वगुणग्रहोऽगुणं न याति मोहं ग्रहदोषमुक्तितः ॥२६॥
अतोऽन्यथा न ग्रहनाश इष्यते विमोहबुद्धेर्ग्रह एव कारणम् ।
ग्रहोऽप्यहेतुस्त्वनलस्त्वनिन्धनो यथा प्रशान्ति परमां तथा व्रजेत् ॥२७॥
विमथ्य वेदोदधितः समुद्धृतं सुरैर्महाब्धेस्तु यथा महात्मभिः ।
तथाऽमृतं ज्ञानमिदं हि यैः पुरा नमो गुरुभ्यः परमीक्षितं च यैः ॥२८॥

सर्वदोषरहितमात्मतत्त्वं तस्मात्तत्परिज्ञानान्मुक्तिरित्याह—**निरीक्ष्येति**। युक्तिर्मननं, श्रुतिः श्रवणं ताभ्यां निदिध्यासनसहिताभ्यां आत्मानं निरीक्ष्य बुद्धिर्निःशेषाज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्या स्वरूपेणावतिष्ठते । यथा दीपस्तैलादिनिवृत्तौ तेजोमात्ररूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

कथमात्मनिरीक्षणं विषयत्वेनाविषयत्वेन वेत्याशङ्क्याह—**अवेद्यमिति** । अन्यथा वेद्यत्वेनेत्यर्थः । इत्थमवेद्यत्वेनानन्यत्वेन वाऽऽत्मानमगुणं निरीक्ष्य स्वयमगुणग्रहो गुणेषु सत्त्वादिषु सविकारेषु ग्रहोऽभिनिवेशस्तद्रहितो मोहं नायातीत्याह—निरीक्ष्येति विदुषः साक्षित्वाद्यभिमानाभावे मिथ्याज्ञानादज्ञानकार्यान्निवृत्तिं हेतुमाह—**ग्रहेति** ॥ २६ ॥

किमिति महता यत्नेनाविषयत्वेन ब्रह्मात्मनो वेदनमुच्यते तत्राह—**अतोऽन्यथा** । उक्तलक्षणाद्ब्रह्मज्ञानात्प्रकारान्तरेण ग्रहस्य मिथ्याज्ञानस्य नाशो नेष्यते चेत्तन्नाशो मा भूदित्यशङ्क्यविमोहबुद्धेराकुलीभावरूपाया ग्रह एव मिथ्याज्ञानमेव कारणं ततो ग्रहानिवृत्तौ मोक्षासिद्धिरित्याह—**विमोहेति** । ननु ब्रह्मात्मज्ञानेन तदज्ञानमेव निवर्तते न ग्रहो मिथ्याज्ञानं अविरोधादिति तत्राह—**ग्रहोऽपीति** । यथाऽग्निरनिन्धनो निवृत्तिमात्यन्तिकीं गच्छति तथा ग्रहोऽपि मिथ्याज्ञानात्मकः स्वकारणाज्ञाननिवृत्तौ हेत्वाभावादात्यन्तिकीं निवृत्तिं गच्छेत्, उपादाननिवृत्त्यैव कार्यस्यात्यन्तिकी निवृत्तिरित्यङ्गीकारादित्यर्थः ॥ २७ ॥

पद्यभागपरिसमाप्तावपि गुरून्नमस्यति—**विमथ्य यथा** । पुरा महात्मभिरक्षुद्रचित्तैः सुरैरिन्द्रादिभिर्महाब्धिर्नाम क्षीरोदधिस्ततो मथित्वा प्रसिद्धममृतं समुद्धृतं तथा वेदनामधेयादुदधेरालोड्य ज्ञानमिदममृताख्यं यैर्गुरुभिरुद्धृतं यैश्च परब्रह्म प्रत्यक्त्वेन करतलामलकवदपरोक्षमीक्षितं तेभ्यो गुरुभ्यस्त्रिविधोऽपि प्रह्वीभावो भूयादित्यर्थः ॥ २८ ॥

॥ इति तृष्णाज्वरनाशकप्रकरणमेकोनविंशम् ॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिता

श्रीसहस्रीपद्यभागटीका समाप्ता ॥

सत्यज्ञानानन्दपूर्णानाद्यन्तं द्वैतवर्जितम् ।
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्मास्म्यसङ्गो नित्ययुक्ता [मुक्तकः] ॥

उपदेशसाहस्री

श्रीशङ्करभगवत्पादविरचिता

(गद्यभागः)

अथ मोक्षसाधनोपदेशविधिं व्याख्यास्यामो मुमुक्षूणां श्रद्दधानानामर्थिनामर्थाय ॥१॥

तदिदं मोक्षसाधनं ज्ञानं साधनसाध्यादनित्यात्सर्वस्माद्विरक्ताय त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाय प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्राज्याय शमदमदयादियुक्ताय शास्त्रप्रसिद्धशिष्यगुणसंपन्नाय शुचये ब्राह्मणाय विधिवदुपसन्नाय जातिकर्मवृत्तविद्याभिजनैः परीक्षिताय शिष्याय ब्रूयात् पुनः पुनर्यावद्ग्रहणं दृढीभवति ॥ २ ॥

श्रुतिश्च—"परीक्ष्य···तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" इति । दृढगृहीता हि विद्याऽऽत्मनः श्रेयसे

श्री भगवदानन्दज्ञानाचार्यकृता टीका

ॐ सर्वोपनिषदर्थसारसङ्ग्राहिका गद्यपद्यात्मिका हीयमुपदेशसाहस्री । तत्र पद्यभागं प्रागुक्तया परिपाट्या परिसमाप्य गद्यभागमवतारयन्भगवान्भाष्यकारस्तावदोंकारश्चाथ शब्दश्चेत्यादिस्मृतिप्रामाण्यादथशब्दोच्चारणरूपं मङ्गलाचरणं कृत्वा चिकीर्षितप्रतिज्ञां प्रकरोति—**अथ मोक्षसाधनोपदेशविधिं व्याख्यास्यामः** । तत्र प्रवृत्त्यङ्गत्वेनाधिकार्याद्यनुबन्धं सूचयति—**मुमुक्षूणां श्रद्दधानानामर्थिनामर्थाय ॥ १ ॥**

तेषामुपकाराय मोक्षार्थज्ञानोपदेशप्रकारव्याख्याने स्थिते प्रथमं शिष्यानुशासनप्रकरणं प्रारिप्सुः शिष्याय कीदृशाय विद्या वक्तव्येत्याशङ्कायामाह—**तदिदं मोक्षसाधनं ज्ञानं साधनसाध्यादनित्यात्सर्वस्माद्विरक्ताय त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाय प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्राज्याय शमदमादियुक्ताय शास्त्रप्रसिद्धशिष्यगुणसम्पन्नाय शुचये ब्राह्मणाय विधिवदुपसन्नाय जातिकर्मगुणवृत्तविद्याभिजनैः परीक्षिताय शिष्याय ब्रूयात् यावद् ग्रहणं दृढीभवति ।**

मोक्षसाधनं ज्ञानं विधिवदुपसन्नाय शिष्याय ब्रूयादिति सम्बन्धः । **साधनसाध्यादित्यादिविशेषणानि** हेतुहेतुमद्भावेन सम्बध्यन्ते । पारिव्राज्यविशेषणञ्च गृहस्थादीनां मुख्याधिकारनिषेधार्थम् । "नाविरक्ताय संसारान्नानिरस्तैषणाय च । न चेदमव्रते देयं वेदान्तार्थप्रकाशनम् ॥"

इति दर्शनात् । अद्वेष्टा सर्वभूतानां, अमानित्वमदम्भित्वं इत्यादयः शास्त्रप्रसिद्धाः शिष्यगुणाः । क्षत्रियादेरधिकारेऽपि मुख्यत्वाद्ब्राह्मणग्रहणम् । विधिवदिति शास्त्रोक्तक्रमकथनम् । शास्त्रद्वारा विद्याधिकारः शूद्रादेर्नेति दर्शयितुं विशिनष्टि—**जातीति** । आचार्योपदेशस्य फलपर्यन्तत्वं सूचयति—**पुनः पुनर्यावद्ग्रहणं दृढीभवति ॥ २॥**

यथोक्तविशेषणविशिष्टोऽधिकारी ब्रह्मविद्यायामित्यत्र प्रमाणमाह—**श्रुतिश्च परीक्ष्य लोकान् —तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति** । परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् । प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामित्येवं प्रकारा श्रुतिः उक्ते श्रुतिविशेषणाधिकारिप्रतीत्यर्थः । यावद्ग्रहणं विद्याया दृढीभवति

संतत्यै च भवति। विद्यासन्ततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति, नौरिव नदीं तितीर्षोः। शास्त्रं च— "यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूयः" इति। अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावात् "आचार्यवान् पुरुषो वेद", "आचार्याद्धैव विद्या विदिता", "आचार्यः प्लावयिता तस्य सम्यग्ज्ञानं प्लव इहोच्यते" इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानम्" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥ ३ ॥

शिष्यस्य ज्ञानाग्रहणं[1] च लिंगैर्बुद्ध्वा तदग्रहणहेतूनधर्मलौकिकप्रमादनित्यानित्य-[2]वस्तुविवेकविषयासञ्जातदृढपूर्वश्रुतत्वलोकचिन्तावेक्षणजात्याद्यभिमानादींस्तत्प्रतिपक्षैः श्रुति-

---

तावत्पुनः पुनराचार्यो ब्रूयादित्युक्तम्। तत्र हेतुमाह—**दृढगृहीता हि विद्याऽऽत्मनः श्रेयसे संतत्यै च भवति**। सन्ततिः शिष्यप्रशिष्यादिपरम्पराविच्छित्तिहानिः। तयापि सन्तत्या किं सिद्ध्यतीति तत्राह—**विद्यासन्ततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति। नौरिव नदीं तितीर्षोः**। यथा नद्यां निमग्नस्य नदीं तितीर्षोः निस्तारहेतुरिष्टा नौः। तथा दुःखसमुद्रे निमग्नस्य प्राणिनः शिष्यप्रशिष्यादिलक्षणा विद्यासन्ततिरनुग्रहाय भवतीत्यर्थः। अधिकारिणः शूद्रत्वाशङ्कापरिहारार्थं जातिपरीक्षणं तस्यैव कुष्ठाद्यभावलिङ्गेन प्राक्तनं सुकृतित्वं ज्ञातव्यम्। वृत्तशब्दिताचारविचारेण संवादद्वारा विद्यादिनिरूपणेन च वैशिष्ट्यं द्रष्टव्यमित्यत्र प्रमाणमाह—**शास्त्रं च यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूयः इति**। यद्यपि विद्यागुरवे विद्यानिष्क्रयार्थमिमां पृथिवीं समुद्रपरिवेष्टितां वित्तपूर्णामेव दद्यात्तथाप्येतदेव विद्यादानं ततोऽधिकमिति शास्त्रस्थितेर्विशिष्टाधिकारिणे क्षेत्रमात्रस्यापि दातव्यत्वान्महाधनब्रह्मविद्यादाने विशिष्टाधिकार्यन्वेषणमावश्यकमिति भावः। किमित्याचार्येण ब्रह्मविद्या शिष्यमन्विष्य तस्मै दीयते स्वयमेव विशिष्टस्य शिष्यस्य न्यायाद्यनुसन्धानेन विद्योदेष्यतीत्याशङ्क्याह—**अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावात्**। तथा च श्रुतिः-आचार्यवान्पुरुषो वेद। आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्। आचार्यः प्लावयता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते—इत्याद्या श्रुतिः।

स्मृतिश्च। उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इत्याद्या। आचार्योपदेशमन्तरेणेति यावत्। आचार्येणैव विशिष्टाय शिष्यायोपदेष्टव्या विद्येत्यत्र श्रुतिस्मृती दर्शयति—**आचार्यवानिति**। 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानमि'त्यादिस्मृतेश्च स्वयमेवातिसूक्ष्मार्थविषयं ज्ञानं न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः॥ ३॥

सम्प्रत्याचार्यस्य विद्योपदेशानन्तरं कृत्यान्तरमाह—**शिष्यस्य ज्ञानाग्रहणं तल्लिङ्गैर्बुद्ध्वा अग्रहणहेतूनधर्मलौकिकप्रमाद-नित्यानित्यविवेकविषयासंजातदृढपूर्वश्रुतत्व-लोकचिन्तावेक्षणजात्याद्यभिमानादीन्, तत्प्रतिपक्षैः श्रुतिस्मृतिविहितैरपनयेदक्रोधादिभिरहिंसादिभिश्च यमैर्ज्ञानाविरुद्धैश्च नियमैः अमानित्वादिगणं च ज्ञानोपायं सम्यक् ग्राहयेत्**।

बहिर्मुखादिलिङ्गैस्तस्य ज्ञानाग्रहणं बुद्ध्वा तदग्रहणहेतूनपनयेदिति सम्बन्धः। तानेवाग्रहणहेतूनपनेयानुदाहरति—**अधर्मेत्यादिना**। बहिर्मुखादेवाधर्मः सञ्चितः सम्भावितः। **लौकिकप्रमादः** सम्प्रति प्रतीयमानः कामचारवादभक्षणादिः इदं नित्यमिदमनित्यमिति विवेकविषयं न संजातं दृढं पूर्वश्रुतत्वं, **लोकचिन्तावेक्षणं** अशास्त्रीयलोकव्यवहारानुसरणं जातिदेशपुत्रवित्तादिष्वभिमानो

---

१. ज्ञेयपदार्थाग्रहणं ज्ञानाजननं वा। २. वस्तु इत्यंशः टीकायां न दृश्यते।

स्मृतिविहितैरपनयेदक्रोधादिभिः अहिंसादिभिश्च यमैः, ज्ञानाविरुद्धैश्च नियमैः ॥ ४ ॥

अमानित्वादिगणं[1] च ज्ञानोपायं सम्यग्ग्राहयेत् ॥ ५ ॥

आचार्यश्चोहापोहग्रहणधारणशमदमदयानुग्रहादिसम्पन्नो लब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्तस्त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितोऽभिन्नवृत्तो दंभदर्पकुहकशाठ्यमायामात्सर्यानृताहंकारममत्वादिदोषविवर्जितः केवलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योपयोगार्थी । पूर्वमुपदिशेत्—"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "यत्र नान्यत्पश्यति", "आत्मैवेदं सर्वम्", "ब्रह्मैवेदं सर्वम्", 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्याद्या आत्मैक्यप्रतिपादनपराः श्रुतीः ॥ ६ ॥

दम्भादयश्चाभिमानादीनिति यावत् । पूर्वोक्तानामधर्माणां प्रतिकूलाः श्रुतिस्मृत्योर्विहितास्ते के स्युर्यैरग्रहणहेतूनामपनयः स्यादित्यपेक्षायामाह—अक्रोधादिभिरिति । आदिशब्देनानुग्रहादयो गृह्यन्ते । अहिंसादिभिरित्यादिशब्देन ब्रह्मचर्यास्तेयादिग्रहणम् । नियमाः शौचसंतोषादयः कृच्छ्रचान्द्रायणतीर्थयात्रादिनिवृत्त्यर्थं ज्ञानाविरुद्धैरित्युक्तम् ॥ ४ ॥

आचार्यस्य कृत्यान्तरमाह—अमानित्वादीति ॥ ५ ॥

तस्य कृत्यं दर्शयित्वा लक्षणमाह—**आचार्यश्चोहापोहग्रहणधारणशमदमदयानुग्रहादिसम्पन्नो लब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्तः त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितोऽभिन्नवृत्तो दम्भदर्पकुहकशाठ्यमायामात्सर्यानृताह[2]ङ्कारममत्वादिदोषवर्जितः केवलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योपयोगार्थी । पूर्वमुपदिशेत्** । शिष्येणानुक्तस्यापि तदपेक्षितस्य स्वयमूहनमूहः शिष्यगतमिथ्याज्ञाननिराकरणे सामर्थ्यमपोहः । विहितबोधसामर्थ्यं ग्रहणं, उक्तस्य श्रुतस्यार्थस्याविस्मरणं धारणम् । प्रतिषिद्धविषयादन्तःकरणोपरमः शमः । तस्मादेव बाह्यकरणोपरमो दमः । दुःखिषु प्राणिष्वनुजिघृक्षा दया । तदनन्तरं दुःखापनयाय यत्नोऽनुग्रहः । आदिपदेनामानित्वादयो गृह्यन्ते । लब्धागमत्वं आचार्यात्प्राप्तोपदेशत्वं, ऐहिकामुष्मिकभोगवैतृष्ण्यमनासक्तत्वमित्याह—दृष्टेति । ब्रह्मवित्त्वं महावाक्यार्थाभिज्ञत्वम् । ब्रह्मणि स्थितत्त्वं वाक्यीयस्वानुभवानुरोधेन तत्रैव पर्यवसितत्वम् । अभिन्नवृत्तत्त्वमपरित्यक्तसदाचारवत्त्वं स्नानादिमत्त्वं वा । दम्भो धर्मध्वजित्वम् । कुहकं परवञ्चनम् । धनादिनिमित्तो मदो दर्पः । शाठ्यं नैष्ठुर्यम् । माया बहिरन्यथा प्रकाशनम् । मात्सर्यं गुणेषु दोषख्यापनम् । अनृतमसत्यवचनम् । आदिपदं सर्वदोषसंग्रहार्थम् । विद्योपयोगमिच्छतस्तादर्थ्येन प्रथममुपदेशप्रकारं दर्शयति—पूर्वमिति । कथमुपदिशेदित्याशङ्कायामात्मैकत्वप्रतिपादनपराः श्रुतीः शिष्यस्याग्रे प्रथमं पठेदित्याह-सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । यत्र नान्यत्पश्यति । 'आत्मैवेदं सर्वं' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्याद्याः । यदि यथोक्तश्रुत्युपदेशादेवोत्तमबुद्धित्वादात्मैकत्वं प्रतिपद्य कृतकृत्यः स्यात्तदा तं प्रति नास्ति वक्तव्यमित्यभिप्रेत्याधिकार्यन्तरं प्रति श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च ब्रह्मणो लक्षणं ग्राहयेदित्याह—**आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः श्रुतीः** ॥ ६ ॥

---

१. गुणं॰ पा॰ । २. मात्सर्याहिङ्कार ।

उपदिश्य च ग्राहयेद्ब्रह्मणो लक्षणम्—"य आत्माऽपहतपाप्मा", "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म", "योऽशनायापिपासे", "नेति नेति", "अस्थूलमनणु", "स एष नेति नेति", "अदृष्टं द्रष्टृ", "विज्ञानमानन्दम्", "सत्यं ज्ञानमनन्तम्", "अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते", "स वा एष महानज आत्मा", "अप्राणो ह्यमनाः", "सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः", "विज्ञानघन एव", "अनन्तरमबाह्यम्", "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि", "आकाशो वै नाम" इत्यादिश्रुतिभिः ॥ ७ ॥

स्मृतिभिश्च—"न जायते म्रियते वा", "नादत्ते कस्यचित्पापम्", "यथाकाशस्थितो नित्यम्", "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि", न सत्तन्नासदुच्यते", "अनादित्वान्निर्गुणत्वात्" 'समं सर्वेषु भूतेषु", "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः" इत्यादिभिः श्रुत्युक्तलक्षणाविरुद्धाभिः परमात्मासंसारित्वप्रतिपादनपराभिस्तस्य सर्वेणानन्यत्वप्रतिपादनपराभिश्च ॥८॥

एवं श्रुतिस्मृतिभिर्गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसारसागरादुत्तितीर्षुं पृच्छेत्—कस्त्वमसि सोम्य ? इति ॥ ९ ॥

स यदि ब्रूयात्—ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो वा, इदानीमस्मि परमहंसपरिवाट् संसारसागराज्जन्ममृत्युमहाग्राहादुत्तितीर्षुरिति ॥ १० ॥

उपदिश्य च ग्राहयेत् ब्रह्मणो लक्षणम्—'य आत्मापहतपाप्मा' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'योऽशनापिपासे' 'नेति नेति' 'अस्थूलमनणु' 'स एष नेतिनेत्यात्मा' 'अदृष्टं द्रष्टृ' 'विज्ञानमानन्दम्' 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' 'अदृश्येऽनात्म्ये' 'स वा एष महानज आत्मा' 'अप्राणो ह्यमनाः' 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' 'विज्ञानघन एव' 'अनन्तरमबाह्यम्' 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्' 'आकाशो वै नाम' इत्यादि-श्रुतिभिः ॥ ७ ॥

स्मृतिभिश्च—'न जायते म्रियते वा' 'नादत्ते कस्यचित्पापम्' 'यथाकाशस्थितो नित्यम्' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' 'न सत्तन्नासदुच्यते' 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' 'समं सर्वेषु भूतेषु' 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादिभिः श्रुत्युक्तलक्षणाविरुद्धाभिः परमात्मासंसारित्वप्रतिपादनपराभिस्तस्य सर्वेणानन्यत्वप्रतिपादनपराभिश्च । उदाहृतस्मृतीनां श्रुतिसंवादेन प्रामाण्यं सूचयति—श्रुत्युक्तेति ॥८॥

परमात्मलक्षणपरिज्ञानवन्तं शिष्यं प्रत्याचार्यस्य कर्त्तव्यं प्रश्नं प्रथमं दर्शयति—

एवं श्रुतिस्मृतिभिः गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसारसागरादुत्तितीर्षुं पृच्छेत् कस्त्वमसि सोम्येति ॥ ९ ॥

तत्र शिष्यस्य देहात्मत्वमाश्रित्य शङ्कामुत्थापयति—स यदि ब्रूयात् ।

ब्राह्मणपुत्रः अदोऽन्वयः ब्रह्मचार्यासम् गृहस्थो वा, इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राट् संसारसागरात् जन्ममृत्युमहाग्राहात् उत्तितीर्षुरिति असावन्वयो वंशो यस्य मम सोऽहं तथा ॥ १० ॥

आचार्यो ब्रूयात्—इहैव तव सोम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते, मृद्भावं वाऽऽपद्यते। तत्र कथं संसारसागरादुत्तर्तुमिच्छसीति। नहि नद्या अवरे कूले भस्मीभूतो नद्याः पारं तरिष्यतीति[1] ॥ ११ ॥

स यदि ब्रूयात्—अन्योऽहं शरीरात्। शरीरं तु जायते, म्रियते, वयोभिरद्यते, मृद्भावमापद्यते, शस्त्राग्न्यादिभिश्च विनाश्यते, व्याधिभिश्च युज्यते[2]। तस्मिन्नहं स्वकृतधर्माधर्मवशात् पक्षी नीडमिव प्रविष्टः। पुनः पुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशाच्छरीरान्तरं यास्यामि, पूर्वनीडविनाशे पक्षीव नीडान्तरम्। एवमेवाहमनादौ संसारे देवतिर्यङ्मनुष्यनिरयस्थानेषु स्वकर्मवशादुपात्तमुपात्तं शरीरं त्यजन्, नवं नवं चान्यदुपाददानः, जन्ममरणप्रबन्धचक्रे घटीयन्त्रवत् स्वकर्मणा भ्राम्यमाणः, क्रमेणेदं शरीरमासाद्य, संसारचक्रभ्रमणादस्मान्निर्विण्णः, भगवन्तमुपसन्नोऽस्मि संसारचक्रभ्रमणप्रशमाय। तस्मान्नित्य एवाहं शरीरादन्यः—शरीराण्यागच्छन्त्यपगच्छन्ति च वासांसीव पुरुषस्येति ॥ १२॥

शरीरस्यात्मत्वे संसारसागरादुत्तितीर्षा नोपपद्यते। तस्यात्रैवान्यथाभूतस्य परलोकगमनायोग्यत्वावगमादित्याह—आचार्यो ब्रूयात्। इहैव तव सोम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते मृद्भावं वाऽऽपद्यते तत्र कथं संसारसागरादुत्तर्तुमिच्छसीति। इहैवान्यथाभूतस्य नास्ति परलोकसंभावनेत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहि नद्या अवरे कूले भस्मीभूतो नद्याः पारं तरिष्यतीति ॥ ११॥

शिष्यस्तु देहातिरिक्तमात्मानमादाय शङ्कते—

स यदि ब्रूयादन्योऽहं शरीरात् शरीरन्तु जायते म्रियते वयोभिरद्यते मृद्भावं वाऽऽपद्यते शस्त्राग्न्यादिभिश्च विनाश्यते व्याधिभिश्च युज्यते। कथं तर्हि तव शरीरत्वेन प्रतिभानमित्याशङ्क्याह—तस्मिन् अहं स्वकृतधर्माधर्मवशात् पक्षी नीडमिव प्रविष्टः। तर्हि गृहीतदेहविनाशे पुनः शरीरान्तरं तव कथं सिध्येत्तत्राह—पुनः पुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशात् शरीरान्तरं यास्यामि पूर्वनीडविनाशे पक्षीव नीडान्तरम्। एवमेवाहमनादौ संसारे देवतिर्यङ्मनुष्यनिरयस्थानेषु स्वकृतकर्मवशादुपात्तमुपात्तं शरीरं त्यजन् नवं नवं च अन्यदुपाददानो जन्ममरणप्रबन्धचक्रे घटीयन्त्रवत् स्वकर्मणा भ्राम्यमाणः क्रमेणेदं शरीरमासाद्य संसारचक्रभ्रमणात् अस्मान्निर्विण्णो भगवन्तमुपसन्नोऽस्मि संसारचक्रभ्रमणप्रशमायेति। तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तच्छरीरं प्रतिपद्यमानस्य तव मदुपगमनं कथमधुना सम्वृत्तमित्याशङ्क्याह—एवमिति। इतिशब्दो यथोक्तन्यायेन शरीराव्यतिरेको मम नास्तीत्येवमर्थः। शरीरादन्यत्वे फलितमाह—तस्मान्नित्य एवाहं शरीरादन्यः। आत्मन्यागमापायप्रतीतौ कथं शरीरान्यत्वेन नित्यत्वमित्याशङ्क्याह—शरीराणि आगच्छन्त्यपगच्छन्ति च वासांसीव पुरुषस्येति ॥ १२ ॥

---

१. तरिष्यसीति। २. व्याध्याधिभिश्च प्रयुज्यते। पा०

आचार्यो ब्रूयात्—साध्ववादीः, सम्यक् पश्यसि, कथं मृषाऽवादीः—ब्राह्मणपुत्रोऽदोऽन्वयो ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो वा, इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राडिति ॥ १३ ॥

स यदि ब्रूयात्—भगवन् कथमहं मृषाऽवादिषमिति ॥ १४ ॥

तं प्रति ब्रूयादाचार्यः—यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्यात्मनः प्रत्यभ्यज्ञासीर्ब्राह्मणपुत्रोऽदोऽन्वय इत्यादिना वाक्येनेति ॥ १५ ॥

स यदि पृच्छेत्—कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं, कथं वा अहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः ? इति ॥ १६ ॥

आचार्यो ब्रूयात्—शृणु, सोम्य, यथेदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारम्; त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः। इत्युक्त्वा तं स्मारयेत्—स्मर्तुमर्हसि, सोम्य परमात्मानं सर्वात्मानं यथोक्तलक्षणं श्रावितोऽसि "सदेव सोम्येदं" इत्यादिभिः श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च, लक्षणं च तस्य श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च ॥ १७ ॥

लब्धपरमात्मलक्षणस्मृतये ब्रूयात्—योऽसावाकाशनामा नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतोऽशरीरः, अस्थूलादिलक्षणः, अपहतपाप्मत्वादिलक्षणश्च, सर्वैः संसारधर्मैरनागन्धितः,

---

आत्मनो देहातिरिक्तत्वं शिष्योक्तमङ्गीकृत्य तस्य मिथ्यावादित्वमाह—

आचार्यो ब्रूयात् साध्ववादीः सम्यक्पश्यसि कथं मृषाऽवादीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोऽन्वयो ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो वा इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राडिति ॥ १३ ॥

शिष्यस्य मिथ्यावादित्वं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रकटीकर्तुं प्रक्रमते—स यदि ब्रूयात् कथमहं मृषाऽवादिषमिति ॥ १४ ॥

तं प्रति ब्रूयादाचार्यो यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्यात्मनः प्रत्यभ्यज्ञासीर्ब्राह्मणपुत्रोऽदोऽन्वय इत्येवमादिना वाक्येनेति।

भिन्नासु जातिष्वन्वयः संस्कारश्चोपनयनादिर्यस्य तत्तथोक्तम्। जात्यादिवर्जितस्यात्मनो जात्यादिप्रतिज्ञानान्मृषावादितेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्र शिष्यस्य प्रश्नद्वयं दर्शयति—

स यदि पृच्छेत् कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं कथं वा अहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति ॥ १६ ॥

उत्तरप्रतिज्ञामाचार्यस्य प्रस्तौति—

आचार्यो ब्रूयात् शृणु सोम्य, यथेदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः। प्रतिज्ञाद्वयं निर्वोढुमुक्तं स्मारयति—इत्युक्त्वा तं स्मारयेत्-स्मर्तुमर्हसि सोम्य, परमात्मानं सर्वात्मानं यथोक्तलक्षणं श्रावितोऽसि 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादिश्रुतिभिः स्मृतिभिश्च। लक्षणं च तस्य श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च ॥ १७ ॥

लब्धपरमात्मलक्षणस्मृतये ब्रूयात्—लब्धा परमात्मलक्षणस्य स्मृतिर्येन तस्मै शिष्याय ब्रूयात्। परमात्मनः सकाशादाकाशादिसृष्टिक्रमेण शरीरोत्पत्तिप्रकारमाह—लब्धेत्यादिना। परस्य स्रष्टुरा- 'काशो वै नामे'त्यादिनानाविधश्रुत्यवष्टम्भेन स्वरूपं निरूपयति—योऽसावाकाशनामा नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतोऽशरीरोऽस्थूलादिलक्षणोऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणश्च सर्वैः संसारधर्मैरनागन्धितो,

यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरः, अदृष्टो द्रष्टा, अश्रुतः श्रोता, अमतो मन्ता, अविज्ञातो विज्ञाता नित्यविज्ञानस्वरूपः, अनन्तरः, अबाह्यः, विज्ञानघन एव, परिपूर्ण, आकाशवत्, अनन्तशक्तिः, आत्मा सर्वस्य, अशनायादिवर्जितः, आविर्भावतिरोभाववर्जितश्च स्वात्मविलक्षणयोर्नामरूपयोर्जगद्बीजभूतयोः स्वात्मस्थयोस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीययोः स्वसंवेद्ययोः सद्भावमात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वाद्व्याकर्ताऽव्याकृतयोः ॥ १८ ॥

ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे तस्मादेतस्मादात्मन आकाशनामाकृती संवृत्ते। तच्चाकाशाख्यं भूतं, अनेन प्रकारेण, परमात्मनः संभूतं, प्रसन्नादिव सलिलान्मलमिव फेनम्। न सलिलं न च सलिलादत्यन्तं भिन्नं फेनं—सलिलव्यतिरेकेणादर्शनात्; सलिलं तु स्वच्छं, अन्यच्च फेनान्मलरूपात्। एवं परमात्मा नाम-

---

'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म एष त आत्मा सर्वान्तरः'[1] 'अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नित्यविज्ञानस्वरूपः अनन्तरोऽबाह्यः विज्ञानघन एव परिपूर्णः आकाशवत्, अनन्तशक्तिरात्मा सर्वस्य अशनायादिवर्जितः आविर्भावतिरोभाववर्जितश्च स्वात्मविलक्षणयोः नामरूपयोः जगद्बीजभूतयोः स्वात्मस्थयोः तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीययोः स्वसंवेद्ययोः सद्भावमात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वात् व्याकर्ताऽव्याकृतयोः।

परिपूर्णत्वे दृष्टान्तमाह—आकाशवदिति। तस्य विचित्रकार्यहेतुत्वे हेतुमाह—अनन्तेति। सर्वस्यात्मेति सम्बन्धः। योऽसावाकाशनामा परमेश्वरो मायावी स नामरूपयोरव्याकृतयोरचिन्त्यशक्तित्वाद्व्याकर्ता आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्यादिश्रुतेरित्याह—स्वात्मविलक्षणयोर्नामरूपयोर्जगद्बीजभूतयोः स्वात्मस्थयोस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीययोः स्वसंवेद्ययोः सद्भावमात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वाद्व्याकर्ताऽव्याकृतयोः ॥ १८ ॥

ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे तस्मादेतस्मादात्मन आकाशनामाकृती संवृत्ते। तयोः स्वातन्त्र्यं व्यावर्त्तयति—स्वात्मस्थयोरिति। तयोः साधकं साक्षिचैतन्यमित्याह—स्वसंवेद्ययोरिति। स्वगतविकारव्यतिरेकेण संनिधिमात्रेण व्याकर्तृत्वे हेतुमाह—अचिन्त्येति। अनभिव्यक्तयोर्नामरूपशक्त्योर्यदाऽसौ कार्याकारेण निष्पादयिता तदा किं निष्पन्नं भवतीत्याशङ्क्याह—ते नामरूपे इति। एतेन 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति वाक्यस्यार्थो दर्शितो भवतीत्याह—तच्चाकाशाख्यं भूतमनेन प्रकारेण परमात्मनः सम्भूतम्। सम्भूतशब्दप्राप्तां परिणामशङ्कां व्यावर्त्तयितुं दृष्टान्तमाह—प्रसन्नात्सलिलान्मलमिव फेनम्। सलिलव्यतिरेकेणादर्शनात्। सलिले दृष्टेऽपि फेनस्यादृष्टेरित्यर्थः। परमात्मनो नामरूपाभ्यां असंस्पृष्टत्वं दृष्टान्तेन साधयति—सलिलं तु स्वच्छम् अन्यत्फेनान्मलरूपात्। एवं परमात्मा नामरूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाभ्यां शुद्धः प्रसन्नस्तद्विलक्षणः। परस्य ताभ्यामन्यत्वे नैसर्गिकेणागन्तुकेन च दोषेणासंस्पर्शात्ताभ्यां जडाभ्यां विलक्षणत्वेनाजडबोधात्मत्वं सिद्ध-

---

१. य आत्मा सर्वान्तरः—पा.

रूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाभ्यां, शुद्धः प्रसन्नस्तद्विलक्षणः । ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे फेनस्थानीये आकाशनामाकृती संवृत्ते ॥ १९ ॥

ततोऽपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वायुभावमापद्येते, ततोऽप्यग्निभावम्, अग्नेरब्भावं, ततः पृथिवीभावम्—इत्येवंक्रमेण पूर्वपूर्वभावस्योत्तरोत्तरानुप्रवेशेन पञ्च महाभूतानि पृथिव्यन्तान्युत्पन्नानि । ततः पञ्चमहाभूतगुणविशिष्टा पृथिवी । पृथिव्याश्च पञ्चात्मिका व्रीहियवाद्या ओषधयो जायन्ते । ताभ्यो भक्षिताभ्यो लोहितं, शुक्रं च स्त्रीपुंसशरीरसम्बन्धि जायते । तदुभयमृतुकालेऽविद्याप्रयुक्तकामखजनिर्मथनोद्भूतं मन्त्रसंस्कृत गर्भाशये निषिच्यते । तत् स्वयोनिरसानुप्रवेशेन विवर्धमानं गर्भीभूतं नवमे, दशमे वा मासि जायते ॥ २० ॥

तज्जातं लब्धनामाकृतिकं जातकर्मादिभिर्मन्त्रसंस्कृतं पुनःउपनयनसंस्कारयोगेन ब्रह्मचारिसंज्ञं भवति । तदेव शरीरं पत्नीसंयोगसंस्कारयोगेन गृहस्थसंज्ञं भवति । तदेव वनस्थसंस्कारेण तापससंज्ञं भवति । तदेव क्रियाविनिवृत्तिनिमित्तसंस्कारेण परिव्राट्संज्ञं भवति । इत्येवं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरम् ॥ २१ ॥

मित्याह—शुद्ध इति ॥ पूर्वस्य वाक्यस्यार्थमनूद्याकाशाद्वायुरित्यस्यार्थमाह—**ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे फेनस्थानीये आकाशनामाकृती संवृत्ते ॥ १९ ॥**

वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवीति वाक्यत्रयस्यार्थं संगृह्णाति—

ततोऽपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वायुभावमापद्येते । ततोऽप्यग्निभावम् अग्नेरब्भावं ततः पृथिवीभावमिति । सूक्ष्मभूतोत्पत्तिक्रमेण स्थूलभूतानामुत्पत्तिमत्र विवक्षितामुपसंहरति—**एवं क्रमेण पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरानुप्रवेशेन पंचभूतानि पृथिव्यन्तान्युत्पन्नानि ।** उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्भूते पूर्वस्य पूर्वस्य भूतस्यानुप्रवेशेन पञ्चानां भूतानामन्तिमा पृथिवी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणविशिष्टा निष्पन्नेत्याह—**ततः पञ्चमहाभूतगुणविशिष्टा पृथिवी । पृथिव्याश्च पञ्चात्मिक्यो व्रीहियवाद्या ओषधयो जायन्ते ।** पृथिव्या ओषधय इत्यस्यार्थमाह—पृथिव्याश्चेति । ओषधीभ्योऽन्नमित्यस्यार्थमाह—**ताभ्यो भक्षिताभ्यो लोहितं शुक्रञ्च स्त्रीपुंशरीरसम्बन्धि जायते ।** अन्नात् पुरुष इत्यस्यार्थं कथयति—**तदुभयमृतुकालेऽविद्याप्रयुक्तकामखजनिर्मथनोद्भूतं मन्त्रसंस्कृतं गर्भाशये निषिच्यते । तत्स्वयोनिरसानुप्रवेशेन वर्धमानं गर्भीभूतं दशमे नवमे वा मासि जायते ।** अविद्याप्रयुक्तः कामखजो मन्था तस्य निर्मथनादुद्भूतम् । "गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुक" इत्यादिमन्त्रसंस्कृतं भवतीत्याह—तदिति ॥२०॥

एवं सृष्टिक्रममुपोद्घातरूपेणोक्त्वा यदुक्तं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरमिति तदिदानीं दर्शयति—

तज्जातं लब्धनामाकृतिकं जातकर्मादिसंस्कृतं पुनरुपनयनसंस्कारयोगेन ब्रह्मचारिसंज्ञं भवति । तदेव शरीरं पत्नीयोगसंस्कारयोगेन गृहस्थसंज्ञं भवति ।' तदेव वनस्थसंस्कारेण तापससंज्ञं भवति । तदेव क्रियाविनिवृत्तिनिमित्तसंस्कारेण परिव्राट्संज्ञं भवति । इत्येवं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरम् । भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरमिति शेषः ॥ २१ ॥

मनश्चेन्द्रियाणि च नामरूपात्मकान्येव, "अन्नमयं हि सोम्य मनः" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

कथं चाहं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्येतच्छृणु–योऽसौ नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपविलक्षणः, स एव नामरूपे व्याकुर्वन्-सृष्ट्वेदं शरीरं स्वयं संसारधर्मवर्जितो नामरूप इह प्रविष्टोऽन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यन्, तथाऽश्रुतः शृण्वन्, अमतो मन्वानः, अविज्ञातो विजानन्, "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते' इत्यस्मिन्नर्थे श्रुतयः सहस्रशः—"तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्", "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्", "स एष इह प्रविष्टः", 'एष त आत्मा", "स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत", "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा", "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः" "अशरीरं शरीरेषु" इत्याद्याः ॥ २३ ॥

स्थूलशरीराभिमानादेवं शिष्यं व्युत्थाप्य सूक्ष्मशरीरादपि व्युत्थापयति—**मनश्चेति** । **मनश्चेन्द्रियाणि च नामरूपात्मकान्येव "अन्नमयं हि सोम्य मन" इत्यादिश्रुतिभ्यः।**

मन आदिरात्मा न भवति भौतिकत्वाद् घटवदित्यभिप्रेत्य भौतिकत्वं साधयति। 'अन्नमयं हि सोम्य मन' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

द्वितीयं चोद्यमनूद्य निरस्यति—

कथ चाहं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारर्वाजत इत्येतच्छृणु। परमात्मा नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपाभ्यां विलक्षणो नामरूपे व्याकुर्वन्व्याकृताभ्यां नामरूपाभ्यां सृष्टे शरीरे स्वयं स्रष्टा नामरूपात्मके तस्मिन् जीवभावेन प्रविष्टः सर्वैः संसारधर्मैर्जातिकर्मादिभिर्वर्जितः। परस्य तदभावात्तस्यैव जीवत्वात्तस्मिन्निवास्मिन्नपि तदयोगादित्याह—

योऽसौ नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपविलक्षणः स एष नामरूपे व्याकुर्वन्सृष्ट्वेदं शरीरं स्वयं संसारधर्मवर्जितो नामरूप इह प्रविष्टोऽन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यन् तथाऽश्रुतः शृण्वन् अमतो मन्वानः अविज्ञातो विजानन् सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते, इत्येतस्मिन्नर्थे श्रुतयः सहस्रशः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्, 'स एष इह प्रविष्टः', 'एष त आत्मा', 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत', 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते' 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः, अशरीरं शरीरेष्वित्याद्याः।

परमात्मा चेदिह शरीरे नामरूपात्मके प्रविष्टस्तर्हि किमिति सर्वैर्नोपलभ्यते। नीडप्रविष्टशकुनिवदित्याशङ्क्य अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञातेति श्रुत्यर्थं दर्शयति—**अन्यैरिति**। तत्रैव श्रुत्यन्तरं पठति—**सर्वाणीति**। विचित्य निर्माय धीरः सर्वज्ञो नामानि च तेषां कृत्वा जीवभावमापन्नोऽभिवदन्यदास्ते यो वर्तते तं विद्वानमृतो भवतीति सम्बन्धः। परेणाव्याप्तदेशाभावात्तस्य प्रवेशो न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य यथा व्यापकस्याप्याकाशस्य जले प्रतिबिम्बभावेन प्रवेशोऽनुभवसिद्धस्तथा परस्याप्यात्मनोऽविद्यातत्कार्येषु प्रतिबिम्बभाव एव प्रवेशो नानाश्रुतिस्मृतिसिद्धो नापलापमर्हतीत्याह **अस्मिन्निति** ॥ २३ ॥

स्मृतयोऽपि—"आत्मैव देवताः सर्वाः", "नवद्वारे पुरे देही", "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि", "समं सर्वेषु भूतेषु", "उपद्रष्टाऽनुमन्ता च", "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः", "अशरीरं शरीरेषु" इत्याद्याः। तस्माज्जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्त्वमिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

स यदि ब्रूयात्—अन्य एवाहमज्ञः सुखी दुःखी बद्धः संसारी, अन्योऽसौ मद्विलक्षणोऽसंसारी देवः, तमहं बल्युपहारनमस्कारादिभिर्वर्णाश्रमकर्मभिश्चाराध्य संसारसागराद्दुत्तितीर्षुरस्मि—कथमहं स एव ? इति ॥ २५ ॥

आचार्यो ब्रूयात्—नैवं सोम्य, प्रतिपत्तुमर्हसि—प्रतिषिद्धत्वाद्भेदप्रतिपत्तेः। कथं प्रतिषिद्धा भेदप्रतिपत्तिरित्यत आह—'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद", 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद", "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्येवमाद्याः ॥ २६ ॥

एता एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्ति ॥ २७ ॥

अभेदप्रतिपत्तेश्च मोक्षं दर्शयन्ति सहस्रशः। "स आत्मा तत्त्वमसि" इति परमात्मभावं विधाय "आचार्यवान् पुरुषो वेद" इत्युक्त्वा 'तस्य तावदेव चिरम्' इति मोक्षं दर्शयन्ति अभेदविज्ञानादेव। सत्याभिसन्धस्यातस्करस्येव दाहाद्यभावदृष्टान्तेन

स्मृतयोऽपि—'आत्मैव देवताः सर्वा' 'नवद्वारे पुरे देही', 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'समं सर्वेषु भूतेषु', 'उपद्रष्टाऽनुमन्ता च', 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' 'अशरीरं शरीरेषु' इत्याद्याः। तस्मात् जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्त्वं इति सिद्धम्।

परस्यैवात्मनो जीवभावे श्रुतिस्मृतिसिद्धे फलितमाह—**तस्मात् जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्त्वमिति सिद्धम् ॥ २४ ॥**

परमात्माभेदोपदेशेन जीवस्य संसारवर्जितत्वमुक्तम्। तत्र स्वानुभवविरोधं शङ्कते—**स यदि ब्रूयात् अन्य एवाहमज्ञः सुखी दुःखी बद्धः संसारी अन्योऽसौ मद्विलक्षणः असंसारी देवस्तमहं बल्युपहारनमस्कारादिभिर्वर्णाश्रमकर्मभिश्चाराध्य संसारसागरादुत्तितीर्षुरस्मि कथमहं स एवेति।**

कथं तर्हि तव संसारनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह—**तमहमिति।** अभेदप्रतिपत्त्या संसारनिवृत्तिस्तु न सिद्ध्यति स्वप्रतिपत्तिविरुद्धत्वादिति निगमयति—**कथमिति ॥ २५ ॥**

जीवेश्वरयोरन्यत्वं प्रतिपत्तुमयुक्तमिति परिहरति—**आचार्यो ब्रूयात्—नैवं सोम्य, प्रतिपत्तुमर्हसि, कथंप्रतिषिद्धत्वाद्भेदप्रतिपत्तेः। कथं प्रतिषिद्धा भेदप्रतिपत्तिरित्यत आह-अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद, ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इत्येवमाद्याः।**

यत्तु भेदप्रतिपत्तेरुक्तं प्रतिषिद्धत्वं तत्प्रश्नद्वारा प्रकटयति—**कथं प्रतिषिद्धा भेदप्रतिपत्तिरिति** चेत्तत्राह **अन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद'** यथा पशुः। **'ब्रह्म तम् परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इत्येवमाद्याः** श्रुतयो भेदप्रतिपत्तिं निषेधन्तीति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

न केवलं भेदप्रतिपत्तिं निषेधन्ति श्रुतयः किन्त्वनर्थहेतुत्वमपि दर्शयन्तीत्याह—**एता एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्ति ॥ २७ ॥**

अभेदप्रतिपत्तेश्च मोक्षं दर्शयन्ति सहस्रशः 'स आत्मा तत्त्वमसी'ति परमात्मभावं विधाय आचार्यवान्पुरुषो वेदेत्युक्त्वा तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षं दर्शयन्ति अभेदविज्ञानादेव सत्याभिसन्ध-

संसाराभावं दर्शयन्ति । भेददर्शनादसत्याभिसन्धस्य संसारगमनं दर्शयन्ति तस्करस्येव दाहादिदृष्टान्तेन "त इह व्याघ्रो वा" इत्यादिना च ॥ २८ ॥

अभेददर्शनात् "स स्वराड्भवति" इत्युक्त्वा, तद्विपरीतेन भेददर्शनेन संसारगमनं दर्शयन्ति—"अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति" इति प्रतिशाखम् । तस्मान्मृषैवैवमवादीः "ब्राह्मणपुत्रोऽदोऽन्वयः संसारी परमात्मविलक्षणः" इति ॥ २९ ॥

तस्मात्—प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य, भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेः कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः । कर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमात्माऽभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वात्, संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते, तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि, न परमात्मनोऽ

स्यातस्करस्येव दाहाद्यभावदृष्टान्तेन संसाराभावं दर्शयन्ति । भेददर्शनादसत्याभिसन्धस्य संसारगमनं दर्शयन्ति तस्करस्येव दाहादिदृष्टान्तेन । अभेदप्रतिपत्तिरेव कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह—अभेदप्रतिपत्तेश्चेति । अभेदविज्ञानादेव सत्याभिसंधस्यातस्करस्येव दाहाद्यभावदृष्टान्तेन संसाराभावं दर्शयन्ति । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति श्रुतेरैकात्म्यमेव सत्यं तत्र सन्धानदार्ढ्यं यस्य तस्य संसाराभावमभेदविज्ञानादेव दर्शयन्ति । पुरुषं सौम्य हस्तगृहीतमानयन्ति इत्याद्याः श्रुतयोऽतस्करस्य तप्तपरशुग्रहणे दाहाद्यभावदृष्टान्तेनेत्यर्थः । 'वाचारम्भरणं विकारो नामधेयमि'त्यादिश्रुतेरसत्यं मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादि, तदभिमन्यमानस्य परमात्मभेददर्शनात् ता एव श्रुतयः संसारं दर्शयन्तीत्याह—भेददर्शनादसत्याभिसन्धस्य संसारगमन दर्शयन्ति तस्करस्येव दाहादिदृष्टान्तेन । सुषुप्ते च सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इत्यैक्यज्ञानाभावापराधेन 'त इह व्याघ्रो वा' सिंहो वेत्यादिना यद्यद्भवन्ति तदाभवन्तीति संसारगमनं दर्शयन्तीत्याह—त इह व्याघ्रो वेत्यादिना ॥ २८ ॥

इतश्चाभेदप्रतिपत्तिरेव कर्त्तव्येत्याह—अभेददर्शनात् स स्वराड्भवतीत्युक्त्वा तद्विपरीतेन भेददर्शनेन संसारगमनं दर्शयन्ति—अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्तीति प्रतिशाखम् । सर्वासु शाखास्वभेदप्रतिपत्त्या कैवल्यं सिद्ध्यतीत्युक्तत्वात्तस्मिन्नेवार्थे श्रुतीनामस्ति तात्पर्यमिति सूचयति—प्रतिशाखमिति । श्रुतीनामैक्ये तात्पर्ये सिद्धे फलितमाह—तस्मात् मृषैवैवमवादीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोऽन्वयः संसारी परमात्मविलक्षण इति ॥ २९ ॥

परमात्मैक्यप्रतिपत्तौ च श्रुतितात्पर्ये सिद्धे सर्वकर्मतत्साधनसंन्यासोऽपि श्रुत्यभिप्रेतः सेत्स्यतीत्याह—तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेः कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः कर्मणां तत्साधनानां च परमात्माभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वात् ।

विद्वद्विषयत्वान्न विद्याविरुद्धत्वेन त्याज्यत्वमित्याशङ्क्याह—संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते

भेददर्शिनः। भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वम् ॥ ३० ॥

यदि कर्माणि कर्तव्यानि, न निविवर्तयिषितानि, कर्मसाधनासम्बन्धिनः कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसम्बन्धिनश्च, परमात्मनआत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं नावक्ष्यत्—"स आत्मा तत्त्वमसि" इत्येवमादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यैः। भेदप्रतिपत्तिनिन्दां च नाभ्यधास्यत् ॥ ३१ ॥

"एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य", "अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन", "अत्र स्तेनोऽस्तेनः"—इत्यादिना कर्मासम्बन्धिस्वरूपत्वं कर्मनिमित्तवर्णाद्यसम्बन्धरूपतां च नाभ्यधास्यत्, कर्माणि च कर्मसाधनानि च यज्ञोपवीतादीनि यद्यपरितित्याजयिषितानि; तस्मात्ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यं मुमुक्षुणा—परमात्माभेददर्शनविरोधात्—आत्मा च पर एव प्रतिपत्तव्यो यथाश्रुत्युक्तलक्षणः ॥ ३२ ॥

तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि न परमात्मनोऽभेददर्शिनः। भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वम्। संसारिणोऽपि परमात्मनोऽनन्यत्वात्कथं कर्मविधिरित्याशङ्क्याह—भेददर्शनमात्रेणेति ॥ ३० ॥

यत्तु परमात्मैक्यप्रतिपत्त्या कर्मणां तत्साधनानां च श्रुत्या प्रतिषेधः कृत इति तद्व्यतिरेकमुखेन प्रपञ्चयति—

यदि च कर्माणि कर्त्तव्यानि न निविवर्तयिषितानि कर्मसाधनासम्बन्धिनः कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसम्बन्धिनश्च परमात्मनः आत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं नावक्ष्यत्स आत्मा तत्त्वमसीत्येवमादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यैः भेदप्रतिपत्तिनिन्दां च नाभ्यधास्यत्। किंच मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादिना भेदप्रतिपत्तिनिन्दोच्यते सा च नाभिधीयेत यदि कर्माणि तत्साधनानि च न त्याजयितुमिष्टानि अतो भेदप्रतिपत्तिनिन्दादर्शनात्तानि तित्याजयिषितानीत्याह—भेदेति ॥ ३१ ॥

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन अत्र स्तेनोऽस्तेन इत्यादिना कर्मासम्बन्धिस्वरूपत्वं कर्मनिमित्तवर्णाश्रमाद्यसम्बन्धरूपतां च नाभ्यधास्यत् कर्माणि च कर्मसाधनानि च यज्ञोपवीतादीनि यद्यपरितित्याजयिषितानि। तस्मात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यं मुमुक्षुणा परमात्माभेददर्शनविरोधात् आत्मा च पर एवेति प्रतिपत्तव्यः यथाश्रुत्युक्तलक्षणः।

किञ्च कर्मभिरसम्बद्धत्वं कर्मनिमित्तैर्वर्णाश्रमादिभिश्चासम्बद्धत्वमात्मनोऽभिधीयते ततोऽपि कर्माणि तत्साधनानि च परित्याजयितुमिष्टानीत्याह—'एष' इत्यादिना। फलितं निगमयति तस्मा ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यम् मुमुक्षुणा। तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति—परमात्माऽभेददर्शनविरोधात्। मुमुक्षुणा कर्तव्यं परमात्माभेददर्शनमेव दर्शयति—आत्मा च पर एव प्रतिपत्तव्यो यथाश्रुत्युक्तलक्षणः ॥ ३२ ॥

स यदि ब्रूयात्—भगवन्, दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदना; अशनायादिनिमित्तं च प्रत्यक्षं दुःखं मम। परश्चायमात्मा, "अयमात्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः" सर्वसंसारधर्मविवर्जितः श्रूयते सर्वश्रुतिषु स्मृतिषु च। कथं तद्विलक्षणोऽनेकसंसारधर्मसंयुक्तः परमात्मानमात्मत्वेन मां च संसारिणं परमात्मत्वेनाग्निमिव शीतत्वेन प्रतिपद्येय? संसारी च सन्, सर्वाभ्युदयनिःश्रेयस-साधनेऽधिकृतः, अभ्युदयनिःश्रेयससाधनानि कर्माणि तत्साधनानि यज्ञोपवीतादीनि कथं परित्यजेयम्? इति ॥ ३३ ॥

तं प्रति ब्रूयात्—यदवोचो दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदनोपलभ्यते ममेति; तदसत्। कस्मात्? दह्यमाने च्छिद्यमान इव वृक्ष उपलब्धुरुपलभ्यमाने कर्मणि शरीरे दाहच्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वाद्दाहादिसमानाश्रयैव वेदना। यत्र हि दाहश्छेदो वा क्रियते, तत्रैव व्यपदिशति दाहादिवेदनां लोकः, न वेदनां दाहाद्युपलब्धरीति। कथं? क्व ते वेदनेति पृष्ट शिरसि मे वेदना, उरस्युदर इति वा, यत्र दाहादिस्तत्रैव व्यपदिशति, न तूपलब्धरीति। यद्युपलब्धरि वेदना स्यात् वेदनानिमित्तं वा दाहच्छेदादि, वेदना-श्रयत्वेनोपदिशेद्दाहाद्याश्रयवत् ॥ ३४ ॥

जीवपरमात्मानौ भिन्नौ विरुद्धत्वात्। पयः पावकवदित्यनुमानविरोधं शङ्कते—
स यदि ब्रूयाद्भगवन्दह्यमाने च्छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदना अशनायादिनिमित्तं च प्रत्यक्षं
दुःखं मम। परश्चात्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सर्वसंसारधर्म-
विवर्जितः श्रूयते सर्वश्रुतिषु स्मृतिषु च। कथं तद्विलक्षणोऽनेकसंसारधर्मयुक्तः परमात्मानमात्मत्वेन मां च
संसारिणं परमात्मत्वेनाग्निमिव शीतत्वेन प्रतिपद्येय। यदुक्तं सर्वकर्मणां तत्साधनानां च संन्यासः
सिद्ध्यतीति तत्राह—संसारी च सन्सर्वाभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृतोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानि
कर्माणि तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि कथं परित्यजेयमिति ॥ ३३ ॥
तं प्रति ब्रूयात् यदवोचो दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे
तत्रानुमानं हेत्वसिद्ध्या दूषयितुमुपक्रमते—तं प्रति ब्रूयात् यदवोचो दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे
प्रत्यक्षा वेदनोपलभ्यते ममेति तदसत्। कस्मात् दह्यमाने छिद्यमान इव वृक्ष उपलब्धुरुपलभ्यमाने कर्मणि
शरीरे दाहच्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वात् दाहादिसमानाश्रयैव वेदना। यथा वृक्षे दह्यमाने छिद्य-
माने च दृश्यमाने तस्मिन्नेव द्रष्टुर्दृशिकर्मणि दाहछेदौ तत्प्रयुक्तक्लेशप्रतीतिश्च तत्रैव दृष्टा। तथैव
देहे दह्यमाने छिद्यमाने चोपलभ्यमाने दाहादिसमानाश्रयैव दाहादिवेदना देहनिष्ठा तद्वेदनायाः शरीरे
दृश्यत्वात्। अतोऽनात्मनि वेदनोपलब्धिरित्यर्थः। दाहादिवेदनाया दाहादिसमानाश्रयत्वमेव लोक-
व्यपदेशवशेन विशदयति—यत्र हि दाहः छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यपदिशति दाहादिवेदनां लोको न
दाहाद्युपलब्धरीति। तमेव लोकव्यपदेशं प्रश्नद्वारेण प्रकटयति—कथम्। क्व ते वेदनेति पृष्टः
शिरसि मे वेदनोरस्युदर इति वा यत्र दाहादिस्तत्रैव व्यपदिशति नोपलब्धरीति। कर्मकारकगतत्वेन
वेदना अदृश्यमानत्वान्नोपलब्धुर्वेदनावत्त्वमित्युक्तम्। तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—यद्युपलब्धरि वेदना स्यात्
वेदनानिमित्तं वा दाहच्छेदादि वेदनाश्रयत्वेनोपदिशेद् दाहाद्याश्रयवत्।

स्वयं च नोपलभ्येत, चक्षुर्गतरूपवत् । तस्माद्दाहच्छेदादिसमानाश्रयत्वेनोपलभ्यमानत्वाद्दाहादिवत्कर्मभूतैव वेदना । भावरूपत्वाच्च साश्रया तण्डुलपाकवत् । वेदनासमानाश्रय एव तत्संस्कारः स्मृतिसमानकाल एवोपलभ्यमानत्वात्, वेदनाविषयः तन्निमित्तविषयश्च द्वेषोऽपि संस्कारसमानाश्रय एव । तथा चोक्तम्—

"रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भयं च यत्

गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदा" ॥ ३५ ॥

किमाश्रयाः पुना रूपसंस्कारादय इति ? उच्यते—यत्र कामादयः । क्व पुनस्ते कामादयः ? "कामः संकल्पो विचिकित्सा" इत्यादिश्रुतेर्बुद्धावेव । तत्रैव रूपादिसंस्कारादयोऽपि, "कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदये" इति श्रुतेः । "कामा येऽस्य हृदि श्रिताः", "तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य", "असङ्गो ह्ययम्",

---

तदा वेदनाश्रयत्वेनोपलब्धारमुपदिशेत् । यथा दाहाद्याश्रयं देहमुपदिशति न च तथा लोकस्य व्यपदेशो दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतोऽपि नोपलब्धृगता वेदना सिद्ध्यतीत्याह—

स्वयं च नोपलभ्येत । यथा चक्षुर्गतं रूपं तेनैव चक्षुषा न गृह्यते । तथाऽऽत्मगता चेद्वेदना नैवात्मनोपलभ्येत । कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकत्रानुपपत्तेरित्यर्थः । आत्मनो वेदनाश्रयत्वासंभवमुपसंहरति—**तस्माद्दाहच्छेदादिसमानाश्रयत्वेनोपलभ्यमानत्वाद्दाहादिवत्कर्मभूतैव वेदना** । आत्मा वेदनाश्रयो न भवति किन्तु निराश्रयैव वेदनेत्याशङ्क्य क्रियात्वात्तस्याः साश्रयत्वं, पाकादिवदित्याह—**भावरूपत्वाच्च साश्रया तण्डुलपाकवत्** । अनादिसन्ततिपतितपूर्वक्षणस्यैव वासनात्वात्तस्या न कश्चिदाश्रयोऽस्तीत्याशङ्क्याह—**वेदनासमानाश्रय एव तत्संस्कारः स्मृतिसमानकाल एवोपलभ्यमानत्वाद्वेदनाविषयस्तन्निमित्तविषयश्च द्वेषोऽपि संस्कारसमानाश्रय एव** । तत्समानाश्रयतत्संस्कारानभ्युपगमे वेदनानुसन्धानासंभवप्रसक्तिरित्यर्थः । वेदनायाः स्वसंवेद्यत्वात्तत्संस्कारो नास्तीत्याशङ्क्याह—**स्मृतीति** । दुःखादिवेदना स्वव्यतिरिक्तसंविदो विषयः स्मृतितुल्यकाल एवोपलभ्यमानत्वात् घटादिवदित्यर्थः । यथा द्वेषस्य निराश्रयत्वं तथा संस्कारस्यापीत्याशङ्क्याह—**तन्निमित्तेति** । तस्या वेदनाया यन्निमित्तं दाहादि तद्विषयो द्वेषोऽपि संस्कारेण तुल्याश्रय एव । तस्माद् द्वेषादेरन्तःकरणनिष्ठत्वादात्मा शुद्धः सिद्ध्यतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे पद्यभागगतं वाक्यमुदाहरति—**तथा चोक्तम्—रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भयं च यत् । गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदेति** । नीलपीतादिरूपसंस्कारेण तुल्य आधिराश्रयो ययोस्तौ रागद्वेषौ रूपसंस्कारतुल्याधी गृह्येते भयं च धीश्रयं बुद्ध्याश्रयं गृह्यते यद्यस्मात्तस्माज्ज्ञाता सदा शुद्धोऽभयश्चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

साधारण्येनानात्माश्रयत्वमुक्तं वेदनादीनामिदानीं प्रश्नपूर्वकं विशेषतो निर्दिशति—

किमाश्रयाः पुनः रूपसंस्कारादय इति । उच्यते । यत्र कामादयः । कामाद्याश्रयमपि प्रश्नद्वारा श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—**क्व पुनस्ते कामादयः ? 'कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि' श्रुतेः बुद्धावेव** । बुद्धावेव रूपसंस्कारादीनामवस्थितत्वे प्रमाणमाह—**तत्रैव रूपसंस्कारादयोऽपि 'कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय' इति श्रुतेः । 'कामा येऽस्य हृदिश्रिता', 'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य',**

"तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दाः" इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः; "अविकार्योऽयमुच्यते", "अनादित्वान्निर्गुणत्वात्" इत्यादिभ्यः—इच्छाद्वेषादि च क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मः, नात्मन इति—स्मृतिभ्यश्च कर्मस्थैवाशुद्धिः नात्मस्थेति ॥ ३६ ॥

अतो रूपादिसंस्काराद्यशुद्धिसम्बन्धाभावान्न परस्मादात्मनो विलक्षणत्वमिति प्रत्यक्षादिविरोधाभावाद्युक्तं पर एवात्माऽहमिति प्रतिपत्तुम्, "तदात्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति", 'एकधैवाऽनुद्रष्टव्यम्", "अहमेवाधस्तात्", "आत्मैवाधस्तात्", 'सर्वमात्मानं पश्येत्", "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैव", 'इदं सर्वं यदयमात्मा", 'स एषोऽकलः", अनन्तरोऽबाह्यः "अनन्तरमबाह्यम्", "सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः", "ब्रह्मैवेदम्", "एतया द्वारा प्रापद्यत", "प्रज्ञानस्य नामधेयानि", "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "तस्माद्वा एतस्मात्", 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्", "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी", "अशरीरं शरीरेषु", "न जायते म्रियते वा विपश्चित्", "स्वप्नान्तं जागरितान्तम्", "स म आत्मेति विद्यात्",

---

असङ्गो ह्ययम् 'तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिता इत्यर्थः। आत्मनः शुद्धत्वे प्रमाणमाह—तीर्णो हीति। हृदयस्य बुद्धेः सर्वाञ्छोकांस्तीर्णोऽतिक्रान्तो भवतीत्यर्थः। तदेतदस्यात्मनो रूपमतिच्छन्दाः। दैर्घ्यं छान्दसं अतिच्छन्दा अतिकामं शुद्धानन्दत्वादित्यर्थः। अविकार्योऽयमुच्यते। अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यादिस्मृतिभ्यश्चेति सम्बन्धः। श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्चात्मा शुद्धश्चेदुच्यते कस्य तर्हि धर्मोऽग्निहोत्रादिरशुद्धिर्वेत्याशङ्क्याह—**इच्छेति**। **नात्मन इति कर्मस्थैवाशुद्धिर्नात्मस्थेति**। न करोति न लिप्यत इत्यादिस्मृतिभ्यो भातीति सम्बन्धः॥ ३६॥

प्रकृतमुपसंहरति—**अतो रूपसंस्काराद्यशुद्धिसम्बन्धाभावान्न परस्मादात्मनो विलक्षणत्वमिति प्रत्यक्षादिविरोधाभावाद् युक्तं परमात्माहमिति प्रतिपत्तुम्**। अभेदप्रतिपत्तौ प्रमाणमाह—**'आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि', 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'अहमेवाधस्तात्' 'आत्मैवाधस्तात्'** 'स एवाधस्तात्स उपरिष्टादि'ति परोक्षत्वेन भूम्नो निर्देशात्तस्य परोक्षत्वाशङ्कां व्यावर्त्तयति—**अहमेवेति**। अहंकारस्यात्मत्वं वारयति—**आत्मैवेति**। अधस्तादुपरिष्टादिति परिच्छिन्नत्वं परिहृत्य पूर्णत्वमाह—**'सर्वमात्मानं पश्येत्'**। अविद्यावस्थायां कर्तृकरणादिभेदो भाति विद्यावस्थायां तद्दर्शनं नास्तीत्याह—**'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्'**। ब्रह्मक्षत्रादिभेदस्यात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं दर्शयति—**'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'स एषोऽकलोऽमृत इति'**। जीवस्य ब्रह्मत्ववादिनीमाथर्वणश्रुतिमुदाहरति—**'स एषोऽनन्तरोऽबाह्यः'**। अन्तर्बहिर्विभागशून्यत्वमेकरसत्वं निर्दिशति—**अनन्तरमबाह्यम्**। कार्यकारणविभागवैधुर्यं कथयति—**सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः**। समस्तस्य वस्तुनो ब्रह्ममात्रत्वात्तदतिरेकेण न किञ्चिदस्तीति सूचयति—**ब्रह्मैवेदम्**। मूर्द्धन्यद्वारा शरीरं प्रविष्टस्य परस्यैव जीवभावान्न जीवब्रह्मभेदोऽस्तीत्याह—**'एतया द्वारा प्रापद्यत'**। यानि कानिचिन्नामानि तानि प्रज्ञानस्य ब्रह्मणो नामानीति सर्वात्मत्वं दर्शयति—**'प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति'**। ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सूत्रितं ब्रह्म सत्यमित्यादिना लक्षितम्। तस्माद्वा एतस्मादित्यादिना सः सुषिराकाशादेरुच्यते। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति

"यस्तु सर्वाणि भूतानि", "तदेजति तन्नैजति", 'वेनस्तत्पश्यन्", "तदेवाग्निः", "अहं मनुरभवं सूर्यश्च", 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्", 'सदेव सोम्य", "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ३७ ॥

स्मृतिभ्यश्च "पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य", "आत्मैव देवताः", "नवद्वारे पुरे", "समं सर्वेषु भूतेषु", 'विद्याविनयसंपन्ने", 'अविभक्तं विभक्तेषु", "वासुदेवः सर्वम्" इत्यादिभ्य एक एवात्मा परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

स यदि ब्रूयात्—यदि 'भगवन् अनन्तरोऽबाह्यः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः" कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव, सैन्धवघनवदात्मा सर्वमूर्तिभेदवर्जित आकाशवदेकरसः, किमिदं दृश्यते, श्रूयते वा, साध्यं साधनं वा साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धं वादिशतविप्रतिपत्तिविषयमिति ॥ ३९ ॥

आचार्यो ब्रूयात्—अविद्याकृतमेतद्यदिदं दृश्यते, श्रूयते वा, साध्यं साधनं साधकश्चेति । परमार्थतस्त्वेक एवात्मा अविद्यादृष्टेरनेकवदवभासते—तिमिरदृष्ट्याऽने-

---

च सृष्टे जगति स्रष्टुरेवाविकृतस्य परस्य जीवभावेन प्रवेशो निर्दिश्यते । तेन जीवब्रह्मणोर्न भेदोऽस्तीत्याह—**सत्यं ज्ञानमनन्तम्** । **तस्माद्वा एतस्मात्** । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—'एको देवः सर्वभूतेषु' । 'अशरीरम् शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्', महान्तं विभुमात्मानम्, मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति सम्बन्धः । जन्ममरणादिशून्यत्वेन कूटस्थमाह—**न जायते म्रियते वा** । **स्वप्नान्तं जागरितान्तम्** । स्वप्नान्तं स्वप्नस्वरूपम् । जागरितान्तं जागरस्वरूपम् यः पश्यति, तं महान्तं मत्वा हर्षशोकौ जहातीति पूर्ववत् । 'स म आत्मेति विद्यात्' । 'यस्तु सर्वाणि भूतानि', 'तदेजति तन्नैजति' 'वेनस्तत्पश्यन् विश्वा भुवनानि विद्वान्यत्र विश्वं भवन्त्येकनीडमि'त्यत्र वेनो नाम कान्तिमान्परिशुद्धश्चिद्रूपेणावस्थितो विद्वान्निगद्यते । तदेवाग्निस्तद्वायुरित्यादिना सर्वात्मत्वं दर्शितम् । तद्वैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे **'अहं मनुरभवं सूर्यश्च'** । **'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्'**, **'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्'** । **'तत्सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः** ॥ ३७ ॥

स्मृतिभ्यश्च-"पूः प्राणिनःसर्व एव गुहाशयस्य" 'आत्मैव देवताः' । **'नवद्वारे पुरे' 'समं सर्वेषु', 'विद्याविनयसम्पन्ने' 'अविभक्तं विभक्तेषु' 'वासुदेवः सर्व'मित्यादिभ्यः** । सर्वप्राणिनो गुहाशयस्यात्मनः पूः पुरमित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिसिद्धं ब्रह्मात्मैकत्वमुपसंहरति—**एक एवात्मा परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति सिद्धम्** ॥ ३८ ॥

उक्ते ब्रह्मात्मैकत्वे लौकिकवैदिकव्यवहारविरोधमाशङ्कते—**स यदि ब्रूयात्—'यदि भगवन् अनन्तरोऽबाह्यः', 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' 'सैन्धवघनवदात्मा सर्वमूर्तिभेदविवर्जितः' आकाशवदेकरसः किमिदम् तर्हि दृश्यते श्रूयते वा साध्यं साधनं साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धम् वादिशतविप्रतिपत्तिविषय इति** ॥ ३९ ॥

पारमार्थिकब्रह्मात्मैकत्वस्याविद्याकृतव्यवहारेण विरोधो नास्तीत्याह—**आचार्यो ब्रूयात्—अविद्याकृतमेतद्यदिदं दृश्यते श्रूयते वा साध्यं साधनं साधकश्चेति परमार्थतस्त्वेक एवात्मा अविद्या-**

कचन्द्रवत् । "यत्र वा अन्यदिव स्यात्", "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति", 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति", "अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्···अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" इति, "वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्", "अनृतम्", "अन्योऽसावन्योऽहम्" इति भेददर्शननिन्दोपपत्तेरविद्याकृतं द्वैतम्—"एकमेवाद्वितीयम्", "यत्रत्वस्य", "को मोहः कः शोकः" इत्याद्येकत्वविधिश्रुतिभ्यश्चेति ॥४०॥

यद्येवं, भगवन्, किमर्थं श्रुत्या साध्यसाधनादिभेद उच्यते, उत्पत्तिः प्रलयश्चेति ? ॥ ४१ ॥

अत्रोच्यते—अविद्यावत उपात्तशरीरादिभेदस्येष्टानिष्टयोगिनमात्मानं मन्यमानस्य साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानत इष्टप्राप्तिं चानिष्टपरिहारं चेच्छतः शनैस्तद्विषयमज्ञानं निवर्तयत् शास्त्रम्, न साध्यसाधनादिभेदं विधत्ते, अनिष्टरूपः संसारो हि स इति । तद्भेददृष्टिमेवाविद्यां संसारमूलमुन्मूलयति उत्पत्तिप्रलयादि एकत्वोपपत्तिप्रदर्शनेन ॥ ४२ ॥

अविद्यायामुन्मूलितायां श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः अनन्तरोऽबाह्यः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः

दृष्टेरनेकवदाभासते । तिमिरदृष्टेरनेकचन्द्रवत् । 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्' 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' । अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम् अथ यदल्पम् तन्मर्त्यमिति, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' । 'अन्योऽसावन्योऽहमि'ति भेददर्शननिन्दोपपत्तेरविद्याकृतं द्वैतम् 'एकमेवाद्वितीयम्' 'यत्र त्वस्य', 'तत्र को मोहः कः शोक' इत्याद्येकत्वविधिश्रुतिभ्यश्चेति ।

द्वैतस्याविद्याकृतत्वे श्रुतीरुदाहरति—**यत्रेत्यादिना**। तत्रैव श्रुतार्थापत्तिं कथयति—**एकमेवेति** ॥४०॥ भेदस्याविद्याकृतत्वे कर्मकाण्डश्रुतेरविद्यमानसाध्यसाधनादिभेदवादिन्या मिथ्यार्थत्वेनाप्रामाण्यप्रसक्तिरिति शङ्कते—**यद्येवं भगवन् किमर्थं श्रुत्या साध्यसाधनादिभेद उच्यते उत्पत्तिः प्रलयश्चेति ।**

सृष्टिवाक्यस्य च प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या भेदस्य सत्यतेत्याह—**उत्पत्तिः प्रलयश्चेति** ॥ ४१ ॥

कर्मकाण्डश्रुतेः सृष्ट्यादिश्रुतेः प्रामाण्योपपत्तिं दर्शयति—**अत्रोच्यते ।** तत्र कर्मकाण्डाख्यं शास्त्रं तावत्प्रसिद्धभेदानुवादेन साध्यसाधनविषयाज्ञानमनिवर्त्तयत्प्रमाणम् । मिथ्याभूतस्याप्यर्थक्रियासामर्थ्यान्न तु भेदमवबोधयति तस्यानिष्टत्वादित्याह—**अविद्यावत उपात्तशरीरादिभेदस्येष्टानिष्टयोगिनमात्मानं मन्यमानस्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानतः** साधनैरेवेष्टप्राप्तिमनिष्टनिवृत्तिं **चेच्छतः शनैस्तद्विषयमज्ञानं निवर्तयच्छास्त्रं न साध्यसाधनादिभेदं विधत्ते । अनिष्टरूपः संसारो हि स इति ।** सम्प्रति सृष्ट्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—**तद्भेददृष्टिमेवाविद्यां संसारमूलमुन्मूलयति उत्पत्तिप्रलयादि एकत्वोपपत्तिप्रदर्शनेन ।** तज्जत्वात्तत्कृतत्वात्तत्प्रतिष्ठितत्वाच्च तन्मात्रमित्युपपत्त्यभिधानव्याजेनैकत्वे तात्पर्यादिदमपि सृष्ट्यादिवाक्यमविद्यामेवोन्मूलयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अस्तु सृष्ट्यादिश्रुतेरुपदिष्टनीतितोऽविद्यानिवर्तकत्वम् । तावता किं सिध्यति तत्राह—**अविद्यायामुन्मूलितायां श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः 'अनन्तरोऽबाह्यः', 'सबाह्याभ्यन्तरोह्यजः',**

सैन्धवघनवत्प्रज्ञानघन एवैकरस आत्मा आकाशवत्परिपूर्ण इत्येवैका प्रज्ञा प्रतिष्ठिता परमार्थदर्शिनो भवति, न साध्यसाधनोत्पत्तिप्रलयादिभेदेनाशुद्धिगन्धोऽप्युपपद्यते ॥४३॥

तच्चैतत्परमार्थदर्शनं प्रतिपत्तुमिच्छता वर्णाश्रमाद्यभिमानकृतपाङ्क्तरूपपुत्रवित्तलोकैषणादिभ्यो व्युत्थानं कर्तव्यं, सम्यक्प्रत्ययविरोधात्तदभिमानस्य। भेददर्शनप्रतिषेधार्थोपपत्तिश्चोपपद्यते। न ह्येकस्मिन्नात्मन्यसंसारित्वबुद्धौ शास्त्रन्यायोत्पादितायां तद्विपरीता बुद्धिर्भवति। न ह्यग्नौ शीतत्वबुद्धिः, शरीरे वाऽजरामरणबुद्धिः। तस्मादविद्याकार्यत्वात् सर्वकर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमार्थदर्शननिष्ठेन त्यागः कर्तव्यः ॥४४॥

॥ अथ कूटस्थाद्वयात्मबोधप्रकरणम् ॥२॥

सुखमासीनं ब्राह्मणं ब्रह्मनिष्ठं कश्चिद्ब्रह्मचारी जन्ममरणलक्षणात् संसारान्निर्विण्णो मुमुक्षुर्विधिवदुपसन्नः प्रपच्छ—भगवन्, कथमहं संसारान्मोक्षिष्ये

'सैन्धवघनवत् प्रज्ञानघन एवैकरस आत्मा आकाशवत्परिपूर्ण' इत्येवैका प्रज्ञा प्रतिष्ठिता परमार्थदर्शिनो भवति। न साध्यसाधनोत्पत्तिप्रलयादिभेदेनाशुद्धिगन्धोऽप्युपपद्यते ॥४३॥

यत्तु सर्वकर्मसंन्यासानुपपत्तिः इति तत्राभ्युदयकामस्य यद्यपि संन्यासानुपपत्तिस्तथापि तत्त्वजिज्ञासुना सन्यासोऽवश्यं कर्त्तव्य इत्याह—**तच्चैतत्परमात्मदर्शनं प्रतिपत्तुमिच्छता वर्णाश्रमाद्यभिमानकृतपाङ्क्तरूपपुत्रवित्तलोकैषणाभ्यो व्युत्थानं कर्त्तव्यम्। सम्यक्प्रत्ययविरोधात्तदभिमानस्य। तच्चैतदिति**। पञ्चभिर्यजमानजायापुत्रवित्तकर्मभिर्निर्वृत्तं पाङ्क्तम्। किञ्च यदि पुत्रवित्तादिभेदाभिमानस्य सम्यग्धीविरोधित्वं तदा मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादिप्रतिषेधस्यार्थवत्त्वं युक्तम्। अन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अतोऽवश्यं सम्यग्ज्ञानकामेन तद्विरुद्धाभिमानत्यागरूपः संन्यासः कर्त्तव्य इत्याह—**भेददर्शनप्रतिषेधार्थोपपत्तिश्च**। भेदाकारदर्शनस्य प्रतिषेधः श्रुतिषु दृश्यते। स च तत्त्वज्ञानकामेन सर्वकर्मसंन्यासे क्रियमाणे सत्युपपद्यते। तस्माज्जिज्ञासुना संन्यासः कर्त्तव्य इत्यर्थः। सम्यग्ज्ञानस्य कर्मसमुच्चितस्य मोक्षसाधनत्वान्न विहितत्यागो युक्तिमानित्याशङ्क्योपपत्तिमेव प्रकटयति—**नह्येकस्मिन्नात्मनि असंसारित्वबुद्धौ शास्त्रन्यायोत्पादितायां तद्विपरीता बुद्धिर्भवति। न ह्यग्नौ शीतबुद्धिः शरीरे वाऽजरामरणादिबुद्धिस्तस्मादविद्याकार्यत्वात् सर्वकर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमार्थदर्शननिष्ठेन त्यागः कर्तव्यः**।

विरुद्धयोः समुच्चयासम्भवं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**नह्यग्नाविति**। ज्ञानवतो मुक्तस्य फलात्मकः संन्यासो विधिं विनापि सिध्यति। मुमुक्षोस्तु जिज्ञासोः साधनात्मकः ससाधनः सर्वकर्मत्यागो वैधः सिद्धो भवतीति उपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ ४४ ॥

॥ इति शिष्यानुशासनं नाम प्रथमं प्रकरणम् ॥

अथ कूटस्थाद्वयात्मबोधप्रकरणम् ॥२॥

शिष्यं देहद्वयाभिमानाद्व्युत्थाप्य ब्रह्मरूपमुपदिशता तद्विपरीतं अब्रह्मरूपमविद्याकृतमुक्तम्। इदानीं तदविद्याकृतत्वं प्रपञ्चयितुं प्रकरणान्तरमवतारयन् प्रथमं प्रश्नमुत्थापयति—**सुखमासीनं ब्राह्मणं ब्रह्मनिष्ठं कश्चिद्ब्रह्मचारी जन्ममरणलक्षणात् संसारात् निर्विण्णो मुमुक्षुर्विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ—भगवन् कथमहं संसारान्मोक्षिष्ये**।

शरीरेन्द्रियविषयवेदनावान् जागरिते दुःखमनुभवामि, तथा स्वप्नेऽनुभवामि, पुनः पुनः सुषुप्तिप्रतिपत्त्या विश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोर्दुःखमनुभवामि—किमयमेव मम स्वभावः? किंवाऽन्यस्वभावस्य सतो नैमित्तिकः? इति। यदि अयमेव स्वभावः, न मे मोक्षाशा; स्वभावस्यावर्जनीयत्वात्। अथ नैमित्तिकः, निमित्तपरिहारे स्यान्मोक्षोपपत्तिः ॥४५॥

तं गुरुरुवाच—शृणु वत्स, न तवायं स्वभावः किंतु नैमित्तिकः ॥४६॥

इत्युक्तः शिष्य उवाच—किं निमित्तम्? किं वा तस्य निवर्तकम्? को वा मम स्वभावः? यस्मिन्निमित्ते निवर्तिते नैमित्तिकाभावः रोगनिमित्तनिवृत्ताविव रोगी स्वभावं प्रतिपद्येयेति ॥४७॥

गुरुरुवाच—अविद्या निमित्तं; विद्या तस्या निवर्तिका। अविद्यायां निवृत्तायां तन्निमित्ताभावान्मोक्ष्यसे जन्ममरणलक्षणात्संसारात्, स्वप्नजाग्रद्दुःखं च नानुभविष्यसीति ॥४८॥

शिष्य उवाच—का सा अविद्या? किंविषया वा? विद्या च काऽविद्यानिवर्तिका यया स्वभावं प्रतिपद्येय? इति ॥४९॥

नित्यमुक्तत्वादेव तव संसारसंस्पर्शाभावादनायासादेव मोक्षः स्यादित्याशङ्क्य स्वात्मन्यवस्थात्रयप्रतिपत्तेः संसारो भातीत्याह—**शरीरेन्द्रियविषयवेदनावान् जागरिते दुःखमनुभवामि तथा स्वप्नेऽनुभवामि च पुनः पुनः सुषुप्तिप्रतिपत्त्या विश्रम्य विश्रम्य** प्रतीतसंसारानुवृत्त्या कथं मुक्तिरित्याशङ्क्य विकल्पयति—**किमयमेव मम स्वभावः किं वाऽन्यस्वभावस्य सतो नैमित्तिकः इति**। विकल्पद्वयेऽपि फलं कथयति—**यदि स्वभावो न मे मोक्षाशा स्वभावस्यावर्जनीयत्वात्। अथ नैमित्तिको निमित्तपरिहारान्स्यात् मोक्षोपपत्तिः** ॥ ४५ ॥

एवं शिष्येणोक्ते द्वितीयं पक्षमाचार्यः स्वीकरोति—**तं गुरुरुवाच—शृणु वत्स, न तवायं स्वभावो, नैमित्तिकः** ॥ ४६ ॥

इत्युक्तः शिष्य आह। किं निमित्तम्, किं वा तस्य निवर्तकम्, को वा मम स्वभावः यस्मिन्निमित्ते निवर्तिते नैमित्तिकाभावे रोगनिमित्तनिवृत्ताविव रोगी स्वभावं प्रतिपद्येयेति।

सप्तम्या निवर्त्यमेव विशिनष्टि—**यस्मिन्निति**। तन्निवर्तकं किमिति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

प्राप्तप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह—**गुरुरुवाच-अविद्या निमित्तम्, विद्या तस्या निर्वतिका, अविद्यायां निवृत्तायां तन्निमित्ताभावान्मोक्ष्यसे जन्ममरणलक्षणात्संसारात्**। निमित्तं संसारस्येति शेषः। तन्निमित्ताभावादित्यत्र तच्छब्देन संसारो गृह्यते, कारणनिवृत्तौ कार्यनिवृत्तेरावश्यकत्वमभिप्रेत्याह—**स्वप्नजाग्रद्दुःखं च नानुभविष्यसीति** ॥ ४८ ॥

पुनरपि प्रश्नत्रयं दर्शयति—**शिष्य उवाच—का सा अविद्या किंविषया वा, विद्या च का अविद्यानिर्वात्तिका यया स्वभावं प्रतिपद्येयेति** ॥ ४९ ॥

गुरुरुवाच—त्वं परमात्मानं सन्तमसंसारिणं संसार्यहमस्मीति विपरीतं प्रतिपद्यसे, अकर्तारं सन्तं कर्तेति, अभोक्तारं सन्तं भोक्तेति, विद्यमानं चाविद्यमानमिति—इयमविद्या ॥५०॥

शिष्य उवाच—यद्यप्यहं विद्यमानः, तथाऽपि न प मात्मा, कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो मम स्वभावः, प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैरनुभूयमानत्वात्—नाविद्यानिमित्तः, अविद्यायाः स्वात्मविषयात्वानुपपत्तेः। अविद्या नामान्यस्मिन्नन्यधर्माध्यारोपणा—यथा प्रसिद्धं रजतं प्रसिद्धायां शुक्तिकायाम्, यथा प्रसिद्धं पुरुषं स्थाणावध्यारोपयति, प्रसिद्धं वा स्थाणुं पुरुषे, नाप्रसिद्धं प्रसिद्धे, प्रसिद्धं वा अप्रसिद्धे। न चात्मन्यनात्मानमध्यारोपयति, आत्मनोऽप्रसिद्धत्वात्; तथाऽऽत्मानमनात्मनि आत्मनोऽप्रसिद्धत्वादेव ॥५१॥

तं गुरुरुवाच—न, व्यभिचारात्। न हि, वत्स, प्रसिद्धं प्रसिद्ध एवाध्यारोपय-

---

तत्र कार्यद्वारेणाविद्यां दर्शयन्नात्मैव तस्या विषयस्तद्विद्यैव चात्मस्वभावमावेदयन्ती तन्निवर्त्तिकेत्यप्रेत्य परिहरति—गुरुराह—**त्वं परमात्मानं सन्तं असंसारिणं संसार्यहमस्मीति विपरीतं प्रतिपद्यसे अकर्तारं सन्तं कर्तेति अभोक्तारं सन्तं भोक्तेति विद्यमानं च अविद्यमानमिति इयमविद्या** ॥ ५० ॥

मिथ्याज्ञानकारणभूता अविद्येत्ययुक्तम्। मिथ्याज्ञानातिरिक्ताविद्याभावादिति मन्वानः शङ्कते—शिष्य आह। संसारोपादानत्वेन मिथ्याज्ञानातिरिक्ताविद्या सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह।—**यद्यप्यहं विद्यमानस्तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो मम स्वभावः प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनुभूयमानत्वात् नाविद्यानिमित्तः।** संसारोऽविद्याप्रयुक्तो न भवति प्रामाणिकत्वादात्मवदित्यर्थः। किञ्चात्मनि संसारश्चेदविद्यया विद्यते तर्हि तस्याः स्वात्मभूतप्रत्यगात्मविषयत्वं वक्तव्यम्। तमविषयीकृत्य तत्र संसारसाधकत्वायोगात्। न च प्रत्यगात्मविषयत्वमविद्याया युज्यते। तथा च न तत्राविद्याकृतः संसारः सिध्यतीत्याह—**अविद्यायाः स्वात्मविषयत्वानुपपत्तेः।** तामेवानुपपत्तिं दर्शयितुं अविद्यास्वरूपमनुवदति—**अविद्यानामान्यस्मिन्नन्यधर्माध्यारोपणा।** सा च विषये विषयान्तरस्य भवतीत्युदाहरणाभ्यां साधयति—**यथा प्रसिद्धं रजतं प्रसिद्धायां शुक्तिकायां यथा प्रसिद्धं पुरुषं स्थाणावध्यारोपयति प्रसिद्धं वा स्थाणुं पुरुषे।** नाप्रसिद्धं प्रसिद्धे, प्रसिद्धं वा अप्रसिद्धे, शुक्तिकायामध्यारोपयतीति सम्बन्धः। पुरुष इत्यत्रापि तथैव सम्बन्धः। व्यावर्त्यमंशं दर्शयति—**नेत्यादिना।** चकारेण नञनुकृष्यते। तत्रोभयत्रापि पूर्ववदेवान्वयः। विधिप्रतिषेधाभ्यां सामान्यन्यायं प्रदर्श्यात्मानात्मनोरितरेतराध्यारोपणासिद्धिं फलितामुपन्यस्यति—**न चात्मन्यनात्मानमध्यारोपयति आत्मनोऽप्रसिद्धत्वात्। तथाऽऽत्मानमनात्मनि आत्मनोऽप्रसिद्धत्वादेव** अनात्मनि नाध्यारोपयतीति सम्बन्धः॥ ५१ ॥

प्रसिद्धस्यैव प्रसिद्धान्तरे अध्यासस्तस्य संस्कारसमुत्पन्नत्वादित्युक्तम्। प्रत्याह—**तं गुरुराह—न, व्यभिचारात्** व्यभिचारमेव स्फोरयति—**नहि वत्स, प्रसिद्धं प्रसिद्ध**

तीति नियन्तुं शक्यम् । आत्मन्यध्यारोपणदर्शनात् । गौरोऽहं, कृष्णोऽहमिति देहधर्मस्याहंप्रत्ययविषये आत्मनि, अहंप्रत्ययविषयस्य च आत्मनः देहेऽयमहमस्मीति ॥ ५२ ॥

शिष्य आह—प्रसिद्ध एव तर्ह्यात्माऽहंप्रत्ययविषयतया, देहश्चायमिति । तत्रैवं सति, प्रसिद्धयोरेव देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा स्थाणुपुरुषयोः शुक्तिकारजतयोरिव । तत्र कं विशेषमाश्रित्य भगवतोक्तं प्रसिद्धयोरितरेतराध्यारोपणेति नियन्तुं न शक्यत इति ? ॥५३॥

गुरुराह—शृणु, सत्यं प्रसिद्धौ देहात्मानौ । न तु स्थाणुपुरुषाविव विविक्तप्रत्ययविषयतया सर्वलोकप्रसिद्धौ । कथं तर्हि ? नित्यमेव निरन्तराविविक्तप्रत्ययविषयतया प्रसिद्धौ । न हि—अयं देहः, अयमात्मा—इति विविक्ताभ्यां प्रत्ययाभ्यां देहात्मानौ गृह्णाति यतः कश्चित् । अत एव हि मोमुह्यते लोक आत्मानात्मविषये—एवमात्मा, नैवमात्मेति इमं विशेषमाश्रित्य अवोचं नैवं नियन्तुं शक्यमिति ॥ ५४ ॥

एवाध्यारोपयतीति नियन्तुं शक्यम् । आत्मन्यध्यारोपणदर्शनात् । गौरोऽहम् कृष्णोऽहमिति देहधर्मस्याहंप्रत्ययविषये आत्मन्यहंप्रत्ययविषयस्य च देहे अयमहमस्मीति देहस्य तद्धर्माणां च गौरादीनामहंप्रत्ययविषये तस्य च देहेऽध्यासो यथाऽनुभूयते तथाऽन्तःकरणस्य तद्धर्माणां च कर्तृत्वादीनां चिदात्मनि तस्य चैतन्यस्य चान्तःकरणे अध्यासः सिध्यति । न हि प्रमीयमाणार्थसंस्कारोऽध्यासनिबन्धनम् । केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमभिप्रेत्य शङ्कते—शिष्य आह—प्रसिद्ध एव तर्ह्यात्मा अहंप्रत्ययविषयतया, देहश्चायमिति । आत्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वेन देहस्य चेदंकारास्पदत्वेन प्रसिद्धत्वे फलितमाह—तत्रैवं सति प्रसिद्धयोरेव देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा स्थाणुपुरुषयोः शुक्तिकारजतयोरिव । तत्र कं विशेषमाश्रित्य भगवतोक्तं प्रसिद्धयोरेवेतरेतराध्यारोपणेति नियन्तुं न शक्यत इति ।

दृष्टान्ते प्रसिद्धस्यैव प्रसिद्धान्तरेऽध्यारोपणेति सिद्धे सत्याचार्यवचनं मूलविकलमनादेयमापन्नमित्याह—तत्रेति । दार्ष्टान्तिके त्वहं विषयव्यतिरिक्तस्य चिद्धातोरप्रसिद्धत्वान्न तत्रान्तःकरणस्य तद्धर्मस्य वा कर्तृत्वादेरध्यासः सिध्यतीति भावः ॥ ५३ ॥

दृष्टान्तवद्दार्ष्टान्तिकोपपत्तिमुपपादयितुमुपक्रमते—गुरुराह—शृणु, सत्यं प्रसिद्धौ देहात्मानौ नतु स्थाणुपुरुषाविव विविक्तप्रत्ययविषयतया सर्वलोकप्रसिद्धौ । कथं तर्हि नित्यमेव निरन्तराविविक्तप्रत्ययविषयतया (सर्वलोक) प्रसिद्धौ । न ह्ययं देहः अयमात्मेति विविक्ताभ्यां प्रत्ययाभ्यां देहात्मानौ गृह्णाति यतः कश्चित् । दृष्टान्ते देहात्मानौ सर्वलोकप्रसिद्धौ न तथा चिदात्माहङ्काराविति विशेषमाशङ्क्याह—सत्यमिति । विविक्तत्वेन देहात्मनोरप्रसिद्धत्वे कथं प्रसिद्धिरभ्युपगम्यत इत्याशङ्क्याह—कथमिति । देहात्मनोरविविक्तत्वेन प्रसिद्धिमेव प्रकटयति—नहीति । देहात्मनोरविविक्तत्वेनैव प्रसिद्धिरित्यत्र वादिभ्रान्ति लिङ्गत्वेन दर्शयति—अत एव हि मोमुह्यते लोकः आत्मानात्मविषये एवमात्मा नैवमात्मेति । इमं विशेषमाश्रित्यावोचं नैवं नियन्तुं शक्यमिति ।

यद्यपि गौरोऽहमित्यादौ पदार्थद्वयं प्रतिभाति तथापि भेदविशिष्टतया न भाति अन्यथा लोकायतिकानां विवादाभावप्रसङ्गात् । अतो यथा तव भेदेनाप्रसिद्धेऽपि अहंकर्तरि गौरत्वाद्यध्यारोपः तथा ममापि चिदात्मन्यहंकारस्य तद्धर्माणां च कर्तृत्वादीनामध्यासो भविष्यतीति मन्वानः सन्नाह—इतीममिति ॥ ५४ ॥

नन्वविद्याध्यारोपितं यत्र यत्, तदसत् तत्र दृष्टम्— यथा रजतं शुक्तिकायाम्, स्थाणौ पुरुषः, रज्ज्वां सर्पः, आकाशे तलमलिनत्वमित्यादि- तथा देहात्मनोरपि नित्यमेव निरन्तराविविक्तप्रत्ययेनेतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात्— तदितरेतरयोर्नित्यमेवासत्त्वं स्यात्——यथा शुक्तिकादिष्वविद्याध्यारोपितानां रजतादीनां नित्यमेवात्यन्तासत्त्वम्, तद्विपरीतानां च विपरीतेषु, तद्वद्देहात्मनोरविद्ययैवेतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात्; तत्रैवं सति देहात्मनोरसत्त्वं प्रसज्येत——तच्चानिष्टम् वैनाशिकपक्षत्वात्। अथ तद्विपर्ययेण देह आत्मन्यविद्ययाध्यारोपितः, देहस्यात्मनि सति असत्त्वं प्रसज्येत, तच्चानिष्टम्, प्रत्यक्षादिविरोधात्। तस्माद्देहात्मानौ नाविद्ययेतरेतरस्मिन्नध्यारोपितौ। कथं तर्हि? वंशस्तंभवन्नित्यसंयुक्तौ ॥५५॥

न, अनित्यत्वपरार्थत्वप्रसङ्गात्। संहतत्वात् परार्थत्वमनित्यत्वं च वंशस्तम्भादिवदेव।

आत्मानात्मनोरितरेतराध्यासे द्वयोरपि मिथ्यात्वप्रसक्तेः शून्यवादापत्तिरिति शङ्कते— **ननु यत् यत्राविद्याध्यारोपितं तत्तत्रासद्दृष्टम्**। आरोपितस्याधिष्ठाने नास्तित्वमित्येतद् दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**यथा रजतं शुक्तिकायां स्थाणौ पुरुषः रज्ज्वां सर्पः आकाशे तलमलिनत्वमित्यादि तथा देहात्मनोरपि नित्यमेव निरन्तराविविक्तप्रत्ययतया इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात् तदितरेतरयोर्नित्यमेवासत्त्वं स्यात्**। यदीत्यध्याहारः। उक्तमेवार्थं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपं प्रपञ्चयति—**इतरेतरयोर्नित्यमेवासत्त्वं स्यात्। यथा शुक्तिकादिष्वविद्याध्यारोपितानां रजतादीनां** शुक्तिकादिषु **नित्यमेवात्यन्तासत्वं तद्विपरीतानां च विपरीतेषु तद्वत् देहात्मनोरविद्ययैव इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात्। तत्रैवं सति देहात्मनोरसत्वं प्रसज्येत**। तद्विपरीतानां रजतादिव्यतिरिक्तानां सर्पादीनां शुक्तिकादिविलक्षणेषु रज्ज्वादिषु नित्यमेवात्यन्तासत्वमिति सम्बन्धः। कृता स्याच्चेदित्यध्याहारः। प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराचष्टे—**तच्चानिष्टं वैनाशिकपक्षत्वा**दिति। **अथ तद्विपर्ययेण देहः आत्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितः देहस्यात्मनि असत्त्वं प्रसज्येत। तच्चानिष्टं प्रत्यक्षादिविरोधात्। तस्माद्देहात्मानौ नाविद्यया इतरेतरस्मिन् अध्यारोपितौ, कथं तर्हि वंशस्तम्भवन्नित्यसंयुक्तौ।**

तस्यासंहतस्य देहे देहमात्रतया अध्यारोपितत्वेनासत्त्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गो न भवति। आत्मानात्मनोरितरेतराध्यारोपे शून्यवादश्चेदापद्यते तर्हि देहादावात्मारोपवैपरीत्येन देहादेरेव आत्मन्यध्यारोपः स्यात्तथा सत्यात्मनोऽसत्त्वप्रसङ्गाभावादित्याशङ्कामनूद्य दूषयति—**अथेत्यादिना**। प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कित्वा प्रमाणविरोधेन प्रत्यादिशति—**तच्चेति**। इतरेतराध्यासस्यान्यतराध्यासस्य वाऽनुपपन्नत्वमुपपादितमुपसंहरते—**तस्मादिति**। यदीतरेतराध्यासो न घटते कथं तर्हि गौरोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्यधीरिति शङ्कते—**कथं तर्हीति**। तत्र मीमांसको ब्रूते—**वंशेति** ॥ ५५ ॥

न, अनित्यत्वपारार्थ्यप्रसङ्गात्संहतत्वात्परार्थत्वमनित्यत्वं च वंशस्तम्भादिवदेव। किंच यस्तु परैर्देहेन संहतः कल्पित आत्मा स संहतत्वात् परार्थः तेनासंहतः परोऽन्यो नित्यः सिद्धस्तावत्।

सिद्धान्ती तु पारिशेष्यादितरेतराध्यासं सिसाधयिषुरादौ परपक्षं प्रतिक्षिपति—**नानित्यत्वेति**। प्रसङ्गमेव प्रकटयति—**संहतत्वादिति**। इतश्चात्मा देहादिसंयुक्तो न भवतीत्याह—**किञ्चेति**। देहादिना

किंच—यस्तु परैर्देहेन संहतः कल्पित आत्मा, स संहतत्वात्परार्थः। तेनाऽसंहतः परोऽन्यो नित्यः सिद्धस्तावत् ॥५६॥

तस्यासंहतस्य देहे देहमात्रतयाऽध्यारोपितत्वेनासत्त्वानित्यत्वादिदोषप्रङ्गो न भवति। ननु तत्र निरात्मको देह इति वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात् ॥५७॥

न। स्वत एवात्मन आकाशस्येवासंहतत्वाभ्युपगमात्। सर्वेणासंहतः स चात्मेति न निरात्मको देहादिः सर्वः स्यात्। यथा चाकाशं सर्वेणासंहतमिति सर्वं न निराकाशं भवति एवम्। तस्मान्न वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात् ॥५८॥

यत्पुनरुक्तम्—देहस्यात्मन्यसत्त्वे प्रत्यक्षादिविरोधः स्यादिति, तन्न प्रत्यक्षादिभिरात्मनि देहस्य सत्त्वानुपलब्धेः। न ह्यात्मनि—कुण्डे बदरम्, क्षीरे सर्पिः, तिले तैलम्, भित्तौ चित्रमिव च—प्रत्यक्षादिभिर्देह उपलभ्यते। तस्मान्न प्रत्यक्षादिविरोधः॥५९॥

कथं तर्हि प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धात्मनि देहाध्यारोपणा, देहे चात्मारोपणा ? ॥६०॥

चेदात्मा संहन्यते स तर्हि संहतत्वादासनादिवदसंहतशेषः स्यादिति संहतविलक्षणात्मसिद्धिरित्याह—**यस्त्वति** ॥ ५६ ॥

आत्मा चेदेवमसंहतः सिध्येत्तर्हि तस्य देहादावधिष्ठाने तन्मात्रत्वेनारोपितत्वे स्वीकृते सत्यसत्त्वादिदोषप्रसङ्गो यः शङ्क्यते स न भवत्यात्मनः संसृष्टत्वेनारोपेऽपि स्वरूपेणारोपाभावादित्यात्मनोऽसंहतत्वफलं कथयति—**तस्येति**। आत्मा परमार्थतोऽसंहतश्चेत्तर्हि देहादेर्निरात्मकत्वमिति पक्षान्तरप्रसक्तिरिति शङ्कते—**ननु च निरात्मको देह इति वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात्** ॥ ५७ ॥

परमार्थतः असंहतस्यापि देहादौ संसर्गाध्यासाभ्युपगमाद्देहस्य सात्मकत्वं सिध्यतीति परिहरति—**न, स्वत एवात्मन आकाशस्येवासंहतत्वाभ्युपगमात्**। तदेव प्रपञ्चयति—**सर्वेणासंहतः स चात्मेति** न निरात्मकः देहादिः सर्वः स्याद्यथाऽऽकाशः सर्वेणासंहत इति सर्वं न निराकाशं भवति एवम्, तस्माद्वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषो न स्यात् ॥ ५८ ॥

देहादेरात्मन्यध्यस्तत्वेन तत्रासत्त्वे प्रमाणविरोधः स्यादिति परोदीरितमनुभाष्य दूषयति—**यत्पुनरुक्त**; देहस्यात्मन्यध्यस्तत्वेनासत्त्वे प्रत्यक्षादिविरोधः स्यादिति। तन्न। **प्रत्यक्षादिभिरात्मनि देहस्य सत्त्वानुपलब्धेः**। **नह्यात्मनि कुण्डे बदरं क्षीरे सर्पिस्तिले तैलं भित्तौ चित्रमिव च प्रत्यक्षादिभिर्देह उपलभ्यते**। अनुपलब्धिमेव साधयति **नहीति**। आत्मनि देहादेरप्रामाणिकत्वे फलितमाह—**तस्मान्न प्रत्यक्षादिविरोधः** ॥ ५९ ॥

आत्मा प्रमितो वा न वा प्रमितत्वे नाधिष्ठानत्वं आरोप्यत्वं वा, प्रमितिविरोधाद् अप्रमितत्वेऽपि नाधिष्टानत्वादि सिध्यति। अप्रतिपन्नस्य तदयोगादिति शङ्कते—**कथं तर्हि प्रत्यक्षाद्यप्रमित आत्मनि देहाध्यारोपणा देहे चात्माध्यारोपणा** ॥ ६० ॥

नायं दोषः, स्वभावप्रसिद्धत्वादात्मनः। नहि कादाचित्कसिद्धावेवाध्यारोपणा, न नित्यसिद्धौ—इति नियन्तुं शक्यम्. आकाशे तलमलाद्यध्यारोपणदर्शनात् ॥६१॥

किं भगवन्, देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा देहादिसंघातकृता; अथवाऽऽत्मकृतेति ? ॥६२॥

गुरुरुवाच—यदि देहादिसंघातकृता, यदि चात्मकृता, किं तव स्यात् ? ॥६३॥

इत्युक्तः शिष्य आह—यद्यहं देहादिसंघातमात्रः, ततो ममाचेतनत्वात्परार्थत्वमिति न मत्कृता देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा। अथाहमात्मा परोऽन्यः संघातात्, चितिमत्त्वात्स्वार्थ इति मयैव चितिमताऽऽत्मन्यध्यारोपणा क्रियते सर्वानर्थबीजभूता ॥६४॥

इत्युक्तो गुरुरुवाच—अनर्थबीजभूतां चेन्मिथ्याध्यारोपणां जानीषे, तां मा कार्षीस्तर्हि ॥ ६५ ॥

नैव, भगवन् शक्नोमि न कर्तुम्। अन्येन केनचित्प्रयुक्तोऽहं, न स्वतन्त्र इति ॥ ६६ ॥

स्फुरणमात्रस्याधिष्ठानत्वादिप्रयोजकत्वात् प्रमाणविशेषणस्य केवलव्यतिरेकविरहिणो अकिंचित्करत्वादध्यासाविरोधिस्फुरणरूपेण स्वतोऽपरोक्षे चिदात्मनि देहाद्यध्यासः सिध्यतीति परिहरति—**नायं दोषः। स्वाभावसिद्धत्वादात्मनः।** शुक्त्यादौ सम्प्रयुक्ते विषये विषयान्तरस्य रजतादेरध्यासदर्शनात् कथमात्मन्यसम्प्रयुक्ते देहाद्यध्यासः स्यादित्याशङ्क्याह—**नहि कादाचित्कसिद्धावेवाध्यारोपणं न नित्यसिद्धाविति नियन्तुं शक्यम्। आकाशे तलमलाद्यध्यासदर्शनात्॥ ६१॥**

नीरूपद्रव्यत्वेन सर्वगतत्वेन वाऽऽकाशस्याक्षासंयोगित्वेऽपि तत्र साक्षिसिद्धे तलाद्यध्यासदर्शनान्नायं नियमोऽस्तीत्यर्थः। शुक्त्यादौ देवदत्तो रूप्यादिकमध्यस्यतीति दृष्टत्वादिहापि कश्चिदध्यासकर्त्ता वक्तव्यः स्यादिति पृच्छति—**किं भगवन्देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा देहादिसंघातकृता अथ वा आत्मकृतेति॥ ६२॥**

सन्देहवत्प्रयोजनस्यापि वक्तव्यत्वात्पक्षद्वयेऽपि प्रयोजनं विमृशति—**गुरुराह—यदि देहादिसंघातकृता आत्मकृता वा किं तव स्यात्॥ ६३॥**

पक्षद्वयेऽपि क्रमेण प्रयोजनं दर्शयति—**इत्युक्तः शिष्य आह—यद्यहं देहादिसंघातमात्रस्ततो ममाचेतनत्वात्परार्थत्वमिति न मत्कृता देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा। अथाहमात्मा परोऽन्यः संघाताच्चितिमत्त्वात्स्वार्थ इति मयैव चितिमताऽऽत्मन्यध्यारोपणा क्रियते। सर्वानर्थबीजभूता।**

मया हीयमध्यारोपणा क्रियते तत्र मच्छब्दार्थः संघातो वा ततोऽन्यो वा परमात्मेति विकल्प्य क्रमेण प्रत्याचष्टे—**यदीत्यादिना॥ ६४॥**

प्रत्यगात्मैव चिदेकतानः सर्वार्थानर्थबीजभूतमध्यारोपणमात्मनि करोतीत्युक्तं व्यक्तीकर्त्तुमाक्षिपति—**इत्युक्तो गुरुरुवाच—अनर्थबीजभूतां चेन्मिथ्याध्यारोपणां जानीषे तां मा कार्षीस्तर्हि॥ ६५॥**

परस्मादीश्वरात् प्रत्यगात्मनोऽन्यत्वमादाय शिष्यो ब्रूते—**नैव भगवञ्छक्नोमि न कर्तुम्। अन्येन केनचित्प्रयुक्तोऽहं न स्वतन्त्र इति॥ ६६॥**

न तर्हि अचितिमत्त्वात्स्वार्थस्त्वम् । येन प्रयुक्तोऽस्वतन्त्रः प्रवतसे, स चितिमान् स्वार्थः । संघात एव त्वम् ॥६७॥

यद्यचेतनोऽहम्, कथं सुखदुःखवेदनां भवदुक्तं च जानामि ? ॥ ६८ ॥

गुरुरुवाच—किं सुखदुःखवेदनाया मदुक्ताच्चान्यस्त्वम्, किंवाऽनन्य एव इति ६९

शिष्य उवाच—नाहं तावद न्यः । कस्मात् ? यस्मात्तदुभयं कर्मभूतं घटादिकमिव जानामि । यद्यनन्योऽहम्, तेन तदुभयं न जानीयाम्, किंतु जानामि, तस्मादन्यः । सुखदुःखवेदनाविक्रिया च स्वार्थैव प्राप्नोति, त्वदुक्तं च स्यात्, अनन्यत्वे । नच तयोः स्वार्थता युक्ता । नहि चन्दनकण्टककृते सुखदुःखे चन्दनकण्टकार्थे, घटोपयोगो वा घटार्थः । तस्मात्तद्विज्ञातुर्मम चन्दनादिकृतोऽर्थः । अहं हि ततोऽन्यः समस्तमर्थं जानामि बुद्ध्यारुढम् ॥७०॥

तं गुरुरुवाच—एवं तर्हि स्वार्थस्त्वं चितिमत्त्वात्, न परेण प्रयुज्यसे । नहि चितिमान् परतन्त्रः परेण प्रयुज्यते, चितिमतश्चितिमदर्थत्वानुपपत्तेः, समत्वात्,

---

अन्येन प्रयुक्तत्वे तव जडत्वादस्वातन्त्र्याद्रथशकटादिसदृशत्वात्प्रवर्त्तकस्येश्वरस्य चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यम् । तव तु संघातमात्रत्वमित्याचार्यो दर्शयति—**न तर्ह्यचितिमत्वात्स्वार्थस्त्वम् । येन प्रयुक्तोऽस्वतन्त्रः प्रवर्त्तसि स चितिमान्स्वार्थः । संघात एव त्वम् ॥ ६७ ॥**

न मम संघातत्वेनाचेतनत्वं तथा सति सुखदुःखादेर्गुरूपदिष्टस्य च वेदनायोगादिति शङ्कते—**यद्यचेतनोऽहं कथं सुखदुःखवेदनां भवदुक्तं च जानामि । ६८ ॥**

तत्राचार्यो गूढाभिसन्धिर्विकल्पयति—**गुरुराह–किं सुखदुःखवेदनाया मदुक्ताच्चान्यस्त्वम् ! किं वाऽनन्य एवेति ॥ ६९ ॥**

द्वितीयं पक्षं शिष्यमुखेन दूषयति—

शिष्य आह—नाहं तावदनन्यः । कस्मात् यस्मात्तदुभयं कर्मभुतं घटादिकमिव जानामि । तदेव व्यतिरेकमुखेन साधयति—**यद्यनन्योऽहं तेन तदुभयं न जानीयां किन्तु जानामि तस्मादन्यः ।** तेन सुखादिना गुरूपदिष्टेन चेति यावत् । एकत्र कर्मकर्तृत्वायोगादित्यर्थः । अन्यत्वपक्षे सुखादिविक्रिया गुरूपदिष्टं च मच्छेषः स्यात् । अनन्यत्वे तु तयोः शेषिणोऽभावात्स्वशेषत्वमापद्येयाताम् । अतश्चान्यत्वमेव युक्तमित्याह—**सुखेति** । सुखादिविक्रियाया गुरूपदिष्टस्य च स्वार्थत्वाभावो दृष्टः । तेन साधयति—**नहि चन्दनकण्टककृते सुखदुःखे चन्दनकण्टकार्थे** घटोपयोगो वा घटार्थः । तस्मात्सुखदुःखवेदनाविक्रिया च स्वार्थैव प्राप्नोति त्वदुक्तं चानन्यत्वेन च तयोः स्वार्थता युक्ता विज्ञातुम् । **मम चन्दनादिकृतोऽर्थः अहं हि ततोऽन्यः समस्तमर्थं जानामि । मद्बुद्ध्यारूढम् ॥ ७० ॥**

एवं शिष्यद्वारेणानन्यत्वपक्षं प्रतिक्षिप्यान्यत्वपक्षं स्वीकृत्याचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकटयति—

तं गुरुराह—एवं तर्हि स्वार्थस्त्वं चितिमत्त्वान्न परेण प्रयुज्यसे । तदेव स्फुटयति—**नहि चितिमान्परतन्त्रः परेण प्रयुज्यते ।** चितिमत्त्वेऽपि परेण प्रयुक्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किमुभयोः चितिमत्त्वं किं वाऽन्यतरस्येति विकल्प्याद्य दूषयति—**चितिमतश्चितिमदर्थत्वानुपपत्तेः, समत्वात्**

प्रदीपप्रकाशयोरिव । नाप्यचितिमदर्थत्वं चितिमतो भवति, अचितिमतोऽचितिमत्त्वादेव स्वार्थसम्बन्धानुपपत्तेः नाप्यचितिमतोरन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् । नहि काष्ठकुडये अन्योन्यार्थं कुर्वाते ॥७१

ननु चितिमत्त्वे समेऽपि भृत्यस्वामिनोरन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् ॥७२॥

नैवम्, अग्नेरुष्णप्रकाशवत्तव चितिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रदर्शितश्च दृष्टान्तः प्रदीपप्रकाशयोरिवेति । तत्रैवं सति, स्वबुद्ध्यारूढमेव सर्वमुपलभसे अग्न्युष्णप्रकाशतुल्येन कूटस्थनित्यचैतन्यस्वरूपेण । यदि चैवमात्मनः सर्वदा निर्विशेषत्वमुपगच्छसि, किमित्यूचिवान् सुषुप्ते विश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोर्दुःखमनुभवामि, किमयमेव मम स्वभावः, किंवा न ? इति च । किमसौ व्यामोहोऽपगतः किं वा न ? ॥७३॥

इत्युक्तः शिष्य उवाच—भगवन्, अपगतस्त्वत्प्रसादाद्व्यामोहः, किंतु मम कूटस्थतायां संशयः । कथम् ? शब्दादीनां स्वतः सिद्धिर्नास्ति, अचेतनत्वात्; शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषाम् प्रत्ययानामितरेतरव्यावृत्तविशेषणानां नीलपीताद्याकारत्वस्य स्वतःसिद्ध्यसंभवात् । तस्माद्बाह्याकारनिमित्तत्वं गम्यत इति बाह्याकारवच्छब्दादिसिद्धिः ।

प्रदीपप्रकाशयोरिव । द्वितोयं प्रत्याह—नाप्यचितिमदर्थत्वं चितिमतः भवति अचितिमतः अचितिमत्त्वादेव स्वार्थत्वानुपपत्तेः । अस्तु तर्हि द्वयोरेवार्थार्थिनोरचितिमत्त्वं नेत्याह—नाप्यचितिमतोरन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् । नहि काष्ठकुडये अन्योन्यार्थं कुर्वाते ॥ ७१ ॥

चितिमतोः समत्वान्न शेषशेषित्वमित्यत्र व्यभिचारं शङ्कते—ननु चितिमत्त्वे समेऽपि भृत्यस्वामिनोरन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् ॥ ७२ ॥

भृत्यस्वामिनोः संहतत्वेन चेतनत्वाभावादचेतनमेव शरीरम् अन्यार्थमिष्टम् । आत्मनि पुनरग्नेरुष्णत्वादिवत् चितिमत्त्वस्य चिन्मात्रताया विवक्षितत्वान्न शेषशेषित्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह—

नैवम् । अग्नेरुष्णप्रकाशवत् तव चितिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् प्रदर्शितश्च दृष्टान्तः प्रदीपप्रकाशयोरिवेति । आत्मनश्चिद्रूपस्यापि चिदन्तरशेषत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—दर्शितश्चेति । अद्वितीये चेतनेऽन्यशेषत्वरहिते सिद्धे सिद्धमस्य परमात्मत्वमिति फलितमाह—तत्रैवं सति स्वबुद्ध्यारूढमेव सर्वमुपलभसे अग्न्युष्णप्रकाशतुल्येन कूटस्थनित्यचैतन्यस्वरूपेण । भवत्वात्मनः सर्वदा निर्विशेषचिन्मात्रत्वेन परमात्मत्वं तथापि किं स्यादित्याशङ्क्याऽवस्थात्रयसम्बन्धद्वारेण तस्मिन्दुःखानुभवाशङ्का पराकृता भवतीत्याह—यदि चैवमात्मनः सर्वदा निर्विशेषत्वमभ्युपगच्छसि । किमित्यूचिवान्सुषुप्ते विश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोर्दुःखमनुभवामि किमयमेव मम स्वभावः किंवा नैमित्तिक इति च । मोहमाहात्म्यादुक्ताशङ्का सावकाशेति चेत्तत्राह—किं तेऽसौ व्यामोहोऽपगतः किं वा न ॥ ७३ ॥

आत्मनश्चिन्मात्रस्य निर्विशेषस्य परमात्मत्वेनाज्ञानतत्कार्यसम्बन्धाभावस्याचार्यवचनविचारणायां सिद्धत्वान्न मे मोहाशङ्काऽस्तीत्याह—

इत्युक्तः शिष्य आह-भगवन्नपगतो व्यामोहः त्वत्प्रसादात् । तर्हि ममेव तवापि कृतार्थतया निरपेक्षतेत्याशङ्क्याह—किन्तु मम कूटस्थतायां संशय इति । कथं कूटस्थतायां संशयप्राप्तिरिति पृच्छति—कथमिति । शब्दादीनां स्वतः सिद्धिर्नास्त्यचेतनत्वाच्छब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषां प्रत्ययानामितरेतरव्यावृत्तविशेषणानां नीलपीताद्याकारत्वस्य स्वतः सिध्यसम्भवात् बाह्याकारवच्छब्दादिसम्बन्धनिमित्तत्वं गम्यत इति बाह्याकारवच्छब्दादिसिद्धिः । [illegible]स्योपलब्धृत्वदर्शनं कूटस्थत्वा-

तथा प्रत्ययानामप्यहंप्रत्ययालम्बनवस्तुभेदानां संहतत्वादचैतन्योपपत्तेः। स्वार्थत्वासंभवात् स्वरूपव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन सिद्धिः, शब्दादिवदेव। असंहतत्वे सति चैतन्यात्मकत्वात्स्वार्थोऽप्यहंप्रत्ययानां नीलपीताद्याकाराणामुपलब्धेति विक्रियावानेव, कथं कूटस्थः ?—इति संशयः ॥७४॥

तं गुरुरुवाच—न युक्तस्तव संशयः, यतस्तेषां प्रत्ययानां नियमेनाशेषत उपलब्धेरेवापरिणामित्वात्कूटस्थत्वसिद्धौ निश्चयहेतुमेवाशेषचित्तप्रचारोपलब्धिं संशयहेतुमात्थ। यदि हि तव परिणामित्वं स्यात्, अशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धिर्न स्यात्, चित्तस्य स्वविषये, यथा चेन्द्रियाणां स्वविषयेषु; न च तथाऽऽत्मनस्तव स्वविषयैकदेशोपलब्धिः। अतः कूटस्थतैव तवेति ॥७५॥

निश्चये कारणं दर्शयितुं शब्दादीनां तावत्प्रत्ययाधीनसिद्धिकत्वं दर्शयति—**शब्दादीनामिति**। जडत्वात्तेषां स्वतः सिद्ध्यभावे कुतः सिद्धिरित्याशङ्क्याह—**शब्दादीति**। ये प्रत्ययाः शब्दाद्याकारास्तेऽपि बाह्यालम्बना न भवन्तीति केचित्तान्प्रत्याह—**तेषामिति**। परस्परव्यावृत्तानि शब्दस्पर्शादीनि विशेषणानि येषां तेषामिति। बाह्यः सन्नाकारो येषां शब्दादीनां तैः सम्बन्धो निमित्तं येषां तेषां भावस्तत्त्वम् तद्गम्यते। प्रत्ययानां प्रकाशमात्ररूपत्वेन तेषां स्वतः शब्दाद्याकारत्वासम्भवादर्थधियं विना च संस्कारासम्भवात्तया च बाह्याकारवन्तो ये शब्दादयस्तद्ग्राहकत्वं प्रत्ययानां सिध्यतीत्यर्थः। शब्दादिग्राहकत्वेऽपि प्रत्ययानां न स्वव्यतिरिक्तग्राहकत्वमित्याशङ्क्याह—**तथा प्रत्ययानामप्यहंप्रत्ययालम्बनवस्तुभेदानां संहतत्वादचैतन्योपपत्तेः, स्वार्थत्वासम्भवात्स्वरूपव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन सिद्धिः शब्दादिवदेव**। अहंप्रत्ययालम्बनं वस्त्वन्तःकरणं तस्य वृत्तिभेदानां कारकैः संहतत्वादस्वप्रकाशत्वसिद्धेः स्वातन्त्र्येण सिद्ध्ययोगादतिरिक्तग्राहकं प्रति ग्राह्यत्वेन सिद्धिः शब्दादिवदेव वक्तव्येत्यर्थः। सम्प्रति प्रकृतसंशयकारणं निगमयति—**असंहतत्वे सति चैतन्यात्मकत्वात्स्वार्थोऽहंप्रत्ययानां नीलपीताद्याकाराणामुपलब्धेति विक्रियावान्नैव कूटस्थ इति संशयः ॥ ७४ ॥**

परोक्तं संशयकारणं विरुद्धत्वेन निराकरोति—

त गुरुराह—न युक्तस्तव संशयः। यो हि परिणामी चित्तादिस्तस्य क्रमेण स्वविषयग्राहकत्वं कतिपयग्राहकत्वं च दृष्टं तद् व्यापकमात्मनो व्यावर्तमानं परिणामित्वमपि तस्य व्यावर्तयतीति। परोदितस्य संशयहेतोर्विरुद्धं साधयति—**यतस्तेषां प्रत्ययानां नियमेनाशेषत उपलब्धेरेवापरिणामित्वात्कूटस्थत्वसिद्धौ निश्चयहेतुमेवाशेषचित्तप्रचारोपलब्धिं संशये हेतुमात्थ**। कूटस्थनिश्चयहेतुमेवात्मनो निःशेषचित्तप्रचारोपलब्धृत्वं मोहात्त्वं संशयकारणं कथयसि। तथा च त्वदीयः संशयो युक्तो नेत्युक्तमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—**यदि हि तव परिणामित्वं स्यात् अशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धिर्न स्यात् चित्तस्येव स्वविषये। यथा चेन्द्रियाणां स्वविषयेषु। न च तथाऽऽत्मनः स्वविषयैकदेशोपलब्धिः**। अपर्यायेणाशेषचित्तप्रचारोपलब्धृत्वादात्मनोऽपरिणामित्वेन कूटस्थत्वं स्थितमिति निगमयति—**अतः कूटस्थतैव तवेति ॥ ७५ ॥**

तत्राह—उपलब्धिर्नाम धात्वर्थो विक्रियैव, उपलब्धुः कूटस्थात्मता चेति विरुद्धम् ॥ ७६ ॥

न, धात्वर्थविक्रियायामुपलब्ध्युपचारात्। यो हि बौद्धः प्रत्ययः, स धात्वर्थो विक्रियात्मकः आत्मनः उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युपलब्धिशब्देनोपचर्यते, यथा छिदिक्रिया द्वैधीभावफलावसानेति धात्वर्थत्वेनोपचर्यते तद्वत् ॥ ७७ ॥

इ युक्तः शिष्य आह—ननु भगवन् मम कूटस्थत्वप्रतिपादनं प्रत्यसमर्थो दृष्टान्तः ? कथम् ? छिदिः छेद्यविक्रियावसाना उपचर्यते यथा धात्वर्थत्वेन, तथोपलब्धिशब्दोपचरितोऽपि धात्वर्थो बौद्धः प्रत्ययः आत्मन उपलब्धिविक्रियावसानश्चेत्, नात्मनः कूटस्थतां प्रतिपादयितुं समर्थः ॥ ७८ ॥

भूवादीनां धातूनां क्रियावाचित्वादुपलब्धेत्यत्र क्रिया प्रकृत्यर्थो भासते। प्रत्ययार्थस्तु कर्ता भासते। तथा चोपलब्धा कूटस्थश्चेति प्रकृतिप्रत्ययार्थपर्यालोचनायां विरोधः स्यादिति शङ्कते—तत्राह—उपलब्धिर्नाम धात्वर्था विक्रियैवोपलब्धुः कूटस्थता चेति विरुद्धम् ॥ ७६ ॥

न, धात्वर्थविक्रियायामुपलब्ध्युपचारात्। यो हि बौद्धः प्रत्ययः स धात्वर्थो विक्रियात्मकः आत्मन उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युपलब्धिशब्देनोपचर्यते। यथा छिदिक्रिया द्वैधीभावफलावसानेति धात्वर्थत्वेनोपचर्यते तद्वत्।

किमेतौ प्रकृतिप्रत्ययार्थौ मुख्यावेवाभीष्टौ किं वा गौणावपि भवतः। नाद्यः, सविता प्रकाशत इत्यादिप्रयोगदर्शनादतिव्याप्तत्वात्। द्वितीयं प्रत्याह—नेत्यादिना। यथा वह्निव्याप्तोऽयःपिण्डो दहतीत्युपचारेणोच्यते। तथा प्रज्ञानं ब्रह्म कूटस्थमचलं ध्रुवमित्यादिशास्त्रसिद्धेन नित्योपलब्धिस्वभावेनात्मना व्याप्तोऽहंकारादिरुपलभेऽहमित्युपचर्यते। तेनाऽन्यविषयेण प्रकृतिप्रत्ययव्यपदेशेन प्रकृतिप्रत्ययसाक्षिणो न विरुध्यते कूटस्थत्वमित्यर्थः। मृदादिद्रव्यस्य परिणामो घटादिद्रव्यात्मको दृष्टस्तथाऽहंकारद्रव्यस्य विषयपर्यन्तं सञ्चारिपरिणामो दीर्घप्रभास्थानीयो द्रव्यं स्यात्तथा च कथं तस्य क्रियात्वमुपचरितुं शक्यमित्याशङ्क्याह—यो हीति। यथा जले प्रतिबिम्बितः सविता तत्र प्रकाशाभासोदयहेतुस्तथैवात्मा बुद्धिवृत्तौ प्रतिबिम्बितो नित्योपलब्धिस्वभावस्तत्र प्रकाशाभासोदयहेतुर्भवति। ततश्चोपलब्ध्याभासफलावसानत्वाद्बुद्धिपरिणामस्य क्रियात्वेनोपचारः सम्भवतीत्यर्थः। उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन साधयति—यथेति ॥ ७७ ॥

दृष्टान्ते वैषम्यं शङ्कते—इत्युक्तः शिष्य आह-ननु भगवन्मम कूटस्थत्वप्रतिपादनं प्रत्यसमर्थो दृष्टान्तः। दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकानुगुणत्वराहित्यमेव प्रकटयति। कथं ? छिदिःछेद्यविक्रियावसानोपचर्यते यथा धात्वर्थत्वेन, तथा उपलब्धिशब्दोपचरितोऽपि धात्वर्थो बौद्धः आत्मनः प्रत्ययः उपलब्धिविक्रियावसानश्चेन्नात्मनः कूटस्थतां प्रतिपादयितुं समर्थः।

दृष्टान्ते छेद्यविक्रियादर्शनादात्मन्यपिदार्ष्टान्तिके विक्रियाप्रसङ्गात् न कूटस्थत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥७८॥

गुरुरुवाच—सत्यमेवं स्यात्, यद्युपलब्ध्युपलब्ध्रोर्विशेषः। नित्योपलब्धिमात्र एव ह्युपलब्धा। न तु तार्किकसमय इवान्या उलपब्धिः, अन्य उपलब्धा च ॥७९॥

ननूपलब्धिफलावसानो धात्वर्थः कथमिति ? ॥ ८० ॥

उच्यते—शृणु। उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युक्तम्। किं न श्रुतं तत्त्वया ? न त्वात्मा विक्रियोत्पादनावसान इति मयोक्तम् ॥ ८१ ॥

शिष्य उवाच—कथं तर्हि कूटस्थे मय्यशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धृत्वमित्यात्थ ? ॥ ८२ ॥

तं गुरुराह—सत्यमेवावोचम् तेनैव कूटस्थतामवोचं तव ॥ ८३ ॥

यद्येवं भगवन्, कूटस्थनित्योपलब्धिस्वरूपे मयि शब्दाद्याकारबौद्धप्रत्ययेषु च मत्स्वरूपोपलब्ध्याभासफलावसानवत्सूत्पद्यमानेषु कस्त्वपराधो मम ? ॥८४॥

सत्यम् नास्त्यपराधः, किन्त्वविद्यामात्रस्त्वपराध इति प्रागेवावोचम् ॥ ८५ ॥

दृष्टान्ते छिदिछेद्ययोरिव दार्ष्टान्तिके प्रत्यगात्मनः उपलब्धुः उपलब्धेश्च भेदाभावाद्युक्ता कूटस्थतेत्याह—

गुरुरुवाच—सत्यमेवं स्याद्यद्युपलब्ध्युपलब्ध्रोः विशेषः। नित्योपलब्धिमात्र एव ह्युपलब्धा। न तु तार्किकसमय इव अन्योऽपब्धिरन्यः उपलब्धा च ॥ ७९ ॥

आत्मैवोपलब्धिश्चेदुपलब्धिफलावसानत्वं धात्वर्थस्यायुक्तमुपलब्धेर्नित्यत्वेन फलत्वायोगादिति शङ्कते—

ननूपलब्धिफलावसानो धात्वर्थः कथमुच्यते ॥ ८० ॥

उक्तमेव स्मारयन् परिहरति—

शृणु उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युक्तं किं न श्रुतं त्वया ? न त्वात्मा विक्रियोत्पादनावसान इति मयोक्तम्।

छिदिर्यथा छेद्ये विकारं करोति तथाऽऽत्मन्यपि धात्वर्थो विक्रियामुत्पादयति, तत्कुतोऽस्य कूटस्थतेत्याशङ्क्यानुक्तोपलम्भान्मैवमित्याह नन्विति ॥ ८१ ॥

यद्यविक्रियत्वादात्मनोऽभीष्टम् कूटस्थत्वं तर्हि तस्याशेषचित्तप्रचारोपलब्धृत्वं त्वयोक्तं कथं युक्तं क्रियावत्त्वमन्तरेणोपलब्धृत्वासिद्धेरिति शङ्कते—

शिष्य आह—कथं तर्हि कूटस्थे मय्यशेषचित्तप्रचारोपलब्धृत्वमित्यात्थ ॥ ८२ ॥

नित्योपलब्धिस्वभावस्यात्मनो विक्रियावत्त्वमन्तरेणैवोपचारादित्युत्तरमाह—गुरुराह—सत्यमेवावोचं तेनैव कूटस्थतामवोचम् तव ॥ ८३ ॥

आत्मनः उपचारादुपलब्धृत्वसिद्धेरुपपन्नं तस्य कूटस्थत्वं स्थितं यदि तर्हि तस्य वस्तुतः संसारबन्धो न सिद्ध्यति। अविक्रियत्वादिति शङ्कते—

यद्येवं भगवन्कूटस्थनित्योपलब्धिस्वरूपे मयि शब्दाद्याकारबौद्धप्रत्ययेषु च मत्स्वरूपोपलब्ध्याभासफलावसानवत्सूत्पद्यमानेषु कस्त्वपराधो मम ॥ ८४ ॥

परमार्थतस्तव संसारसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धबुद्धिरविद्याकृता दुर्वारेत्याह—

सत्यम्। नास्त्यपराधः किंत्वविद्यामात्रस्त्वपराध इति प्रागेवावोचम् ॥ ८५ ॥

यदि, भगवन्, सुषुप्त इव मम विक्रिया नास्ति, कथं स्वप्नजागरिते ॥ ८६ ॥

तं गुरुराह––किंत्वनुभूयेते त्वया सन्ततम् ॥ ८७ ॥

शिष्य उवाच––बाढमनुभवामि, किंतु विच्छिद्य विच्छिद्य, न तु सन्ततम् ॥८८॥

गुरुराह—तर्हि आगन्तुके त्वेते, न तवात्मभूते। यदि तवात्मभूते, चैतन्यस्वरूपवत्स्वतः सिद्धे सन्तते एव स्याताम्। किंच, स्वप्नजागरिते न तवात्मभूते, व्यभिचारित्वात्, वस्त्रादिवत्। न हि यस्य यत्स्वरूपं, तत्तद्व्यभिचारि दृष्टम्। स्वप्नजागरिते तु चैतन्यमात्रत्वात् व्यभिचरतः। सुषुप्ते चेत्स्वरूपं व्यभिचरेत् तन्नष्टं, नास्तीति बाध्यं वा स्यात्—आगन्तुकानामतद्धर्मणामुभयात्मकत्वदर्शनात्––यथा धनवस्त्रादीनां नाशो दृष्टः, स्वप्नभ्रान्तिलब्धानां त्वभावो दृष्टः ॥ ८९ ॥

नन्वेवं, भगवन्, चेतन्यस्वरूपमप्यागन्तुकं प्राप्तम्, स्वप्नजागरितयोरिव सुषुप्तेऽनुपलब्धेः, अचैन्यस्वरूपो वा स्यामहम् ॥ ९० ॥

आत्मनि स्वप्नजागरितोपलब्धिरूपविक्रियोपलब्धेर्न कूटस्थता सुस्थितेति पुनः शङ्कते—

यदि भगवन्सुषुप्त इव मम विक्रिया नास्ति कथं स्वप्नजागरिते; आत्मनि परमार्थतः स्वप्नजागरिते ॥ ८६ ॥

उपलब्धेरसिद्धावपि प्रतीत्यनुरोधादिमे एष्टव्ये इत्याचार्यः समाचष्टे—

तं गुरुराह—किंत्वनुभूयेते त्वया सन्ततम् ॥ ८७ ॥

सन्ततमिति विशेषणममृष्यन्नाह—**बाढमनुभवामि किन्तु विच्छिद्य विच्छिद्य न तु सन्ततम् ॥८८॥**

यदि स्वप्नजागरितयोरागन्तुकत्वमभ्युपैषि। तर्हि तयोस्तथात्वे सिद्धे न ते तवात्मभूते भवितुमर्हतः आगन्तुकत्वादनुभूयमानत्वाच्च घटादिवत्। न च तयोरात्मसम्बन्धित्वं सम्बन्धस्य दुर्वचत्वादित्याह।

—तं गुरुराच—तर्हि आगन्तुके त्वेते न तवात्मभूते। विपक्षे तयोरागन्तुकत्वमनुभूयमानत्वं च न स्यादित्यप्रयोजकत्वम्-परिहरति—**यदि तवात्मभूते चैतन्यस्वरूपवत्स्वतः सिद्धे संतते एव स्याताम्। किंच स्वप्नजागरिते न तवात्मभूते व्यभिचारित्वाद्वस्त्रादिवदित्याह। नहि यस्य यत्स्वरूपं तत् तद्व्यभिचारि दृष्टम्। स्वप्नजागरिते तु चैतन्यमात्रत्वं व्यभिचरतः। सुषुप्ते चेत् स्वरूपं व्यभिचरेत् तन्नष्टं नास्तीति वा बाध्यमेव स्यात्। आगन्तुकानामतद्धर्माणामुभयात्मकत्वदर्शनात्।** आत्मस्वरूपस्य चैतन्यस्य सुषुप्ते अव्यभिचारदर्शनात्। अव्यभिचारित्वहेतोर्व्यभिचारित्वान्न साधकत्वमित्याशङ्क्याह—**सुषुप्ते चेदिति।** आत्मनि स्वाभाविकत्वाभावेन आगन्तुकत्वमाविष्कर्तुं अतद्धर्माणामित्युक्तम् उभयात्मकत्वदर्शनमुदाहरणाभ्यां स्फोरयति। **यथा धनवस्त्रादीनां नाशो दृष्टः स्वप्नभ्रान्तिलब्धानां त्वभावो दृष्टः ॥ ८९ ॥**

अतिप्रसङ्गमाशङ्कते—**नन्वेवं भगवन् चैतन्यस्य स्वरूपमप्यागन्तुकं प्राप्तं स्वप्नजागरितयोरिव सुषुप्तेऽनुपलब्धेः अचैतन्यस्वरूपो वा स्यामहम्।**

तस्यागन्तुकत्वप्राप्तौ हेतुमाह—**स्वप्नेति।** दृष्टिश्रुतिमत्यादिरूपं हि चैतन्यस्य स्वप्नजागरितशब्दाभ्यामुच्यते। तथा च ते चेन्न सुषुप्ते दृश्येते चैतन्यं तदा नास्तीत्यागन्तुकत्वं तस्य दुष्परिहरमित्यर्थः। किञ्च स्वप्नजागरिते चेदात्मनः स्वरूपभूते न भवतस्तदा चैतन्यमेव स्वरूपं न भवतीत्युक्तं स्यात्। ततश्चात्मनो जडत्वमनुमतं भवेदित्याह—**अचैतन्येति ॥ ९० ॥**

न, पश्य । तदनुपपत्तेः । चैतन्यस्वरूपं चेदागन्तुकं पश्यसि, पश्य, नैतद्वर्षशतेनाप्युपपत्त्या कलयितुं शक्नुमो वयम्, अन्यो वाऽचैतन्योऽपि; तस्य संहतत्वात् पारार्थ्यमनेकत्वं नाशित्वं च न केनचिदुपपत्त्या वारयितुं शक्यम्—अस्वार्थस्य स्वतःसिद्ध्यभावादित्यवोचाम । चैतन्यस्वरूपस्य त्वात्मनः स्वतः सिद्धेरन्यानपेक्षत्वं न केनचिद्वारयितुं शक्यम्, अव्यभिचारात् । ९१ ॥

ननु व्यभिचारो दर्शितो मया—सुषुप्ते न पश्यामीति ॥ ९२ ।

न, व्याहतत्वात् कथं व्याघातः ? पश्यतस्तव न पश्यामीति व्याहतं वचनम् । न हि कदाचिद्भगवन्, सुषुप्ते मया चैतन्यमन्यद्वा किंचिद्दृष्टम् ।

दृष्ट्यादेरौपाधिकरूपस्यागन्तुकत्वेऽपि स्वरूपचैतन्यमात्रमनागन्तुकमिति विचार्य तं विजानीहि इति सिद्धान्ती ब्रूते—

न पश्येति । चैतन्यमात्रस्यानौपाधिकस्यागन्तुकत्वानुपपत्ति । उक्तेऽर्थे हेतुमाह—**तदनुपपत्तेरिति** । अनुपपत्तिमेव साधयति—**चैतन्यस्वरूपं चेदागन्तुकं पश्यसि पश्य, नैतद्वर्षशतेनाप्युपपत्त्या कलयितुं शक्नुमो वयम्** । एवं चेत्पश्यसि तर्हि पश्य पर्यालोचय, वयं तु तद्वर्षशतेनापि युक्त्या घटयितुं न शक्नुमः । तद्ग्राहकप्रमाणाभावादित्यर्थः । तर्हि कश्चित्तद्व्यतिरिक्तश्चैतन्यस्याभावं निश्चिनोतीत्याशङ्क्य स किमचेतनश्चेतनो वेति विकल्प्य आद्यं प्रत्याह—**स्वाभावमाकलयेत्** । स चेच्चैतन्यादन्योऽचैतन्यो मूढोऽभ्युपगम्यते । सोऽपि तर्हि संहतत्वादिदोषभाक्त्वाच्चैतन्यगोचरत्वान्न तस्याभावमुद्भावयेत् । नहि चैतन्यादन्यः स्वयमपि सेद्धुमशक्नुवन् अभावं चैतन्यस्य साधयितुं शक्नोतीत्यर्थः । यदि चैतन्येनैव चैतन्यस्यागन्तुकत्वं गृह्यते तन्न । स्वस्कन्धारोहकल्पायाः स्ववृत्तेरसम्भवाद्भेदकाकारमन्तरेण च भेदायोगादित्यभिप्रेत्याह—**चैतन्यस्वरूपस्यात्मनः स्वतःसिद्धेरन्यानपेक्षत्वं न केनचिद्वारयितुं शक्यम् अव्यभिचारात्** । किञ्चात्मनः स्वसत्तायां चैतन्याव्यभिचारादनागन्तुकं चैतन्यमेषितव्यम् । अतश्चैतन्यादन्योऽचैतन्योऽपि । **चैतन्यादन्यस्य संहतत्वात्पारार्थ्यमनेकत्वं नाशित्वं च न केनचिदुपपत्त्या वारयितुं शक्यम् । अस्वार्थस्य स्वतः सिध्यभावादित्यवोचाम** । यच्चैतन्यमनागन्तुकं प्रागभावशून्यं वा शशशृङ्गवदित्याह—**अव्यभिचारादिति** । "**पश्यतस्तदनुपपत्ते**"रित्यादिपाठोऽपि यथोक्तरीत्या नेतव्यः ॥ ९१ ॥

अव्यभिचारस्यासिद्धिमाशङ्कते—**ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुषुप्ते न पश्यामीति** ।

अयमहमस्मीत्यात्मानं इमानि भूतानीत्यनात्मानं च सुषुप्ते न पश्यामि तेन तत्र चैतन्याभावादव्यभिचारहेतोरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९२ ॥

सुषुप्ते न पश्यामीति वचनस्य विरुद्धत्वान्मैवं वक्तव्यमित्युत्तरमाह—**न, व्याहतत्वात्** । व्याहतिमेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति—**कथं व्याघातः ? पश्यतस्तव न पश्यामीति व्याहतं वचनम्** । पश्यतस्तवेत्येतदमृष्यन्नाह—**न कदाचिद्भगवन्सुषुप्ते मया चैतन्यमन्यद्वा किञ्चिद्दृष्टम्** । यदि सुषुप्ते न किंचित्पश्यसि

पश्यंस्तर्हिं सुषुप्ते त्वम्; यस्माद्दृष्टमेव प्रतिषेधसि, न दृष्टिम्। या तव दृष्टिः, तच्चैतन्यम्, इति मयोक्तम्। यया त्वं विद्यमानया न किंचिद्दृष्टमिति प्रतिषेधसि, सा दृष्टिस्त्वच्चैतन्यम्। तर्हि सर्वत्राव्यभिचारात्कूटस्थनित्यत्वं सिद्धं स्वत एव न प्रमाणापेक्षम्। स्वतःसिद्धस्य हि प्रमातुरन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छितिं प्रति प्रमाणापेक्षा। या त्वन्या नित्या परिच्छित्तिरपेक्ष्यतेऽन्यस्यापरिच्छित्तिरूपस्य परिच्छेदाय, सा हि नित्यैव कूटस्था स्वयंजोतिःस्वभावा आत्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृत्वे वा न तां प्रति प्रमाणापेक्षा, तत्स्वभावत्वात् यथा प्रकाशनमुष्णत्वं वा लोहोदकादिषु परतोऽपेक्ष्यते अग्न्यादित्यादिभ्यः, अतत्स्वभावत्वात्. नाग्न्यादित्यादीनां तदपेक्षा, सदा तत्स्वभावत्वात् ॥ ९३ ॥

अनित्यत्व एव प्रमा स्यात्, न नित्यत्व इति चेत् ॥ ९४ ॥

तर्हि न किञ्चिदेतावन्तं कालं मया दृष्टमित्युत्थितस्य परामार्शानुपपत्त्या स्वरूपभूताया दृष्टेः अव्यभिचारः सिध्यतीत्याह—**पश्यंस्तर्हि सुषुप्ते त्वम्। यस्मात् दृष्टमेव प्रतिषेधसि न दृष्टिम्। या तव दृष्टिस्तच्चैतन्यमिति मयोक्तम्।** द्रष्टेति यावत्। पश्यतीति पाठेऽप्ययमेवार्थः। आत्मनः सुषुप्ते दृष्टिरस्तीत्यत्र हेतुमाह—**यस्मादिति।** सुषुप्ते दृष्टिरिष्टाऽस्तु तथापि चैतन्यं कथं सिद्धम्? तत्राह—**या तवेति।** तदेव स्पष्टयति—**यया त्वं विद्यमानया न किंचित् दृष्टमिति प्रतिषेधसि सा दृष्टिस्तच्चैतन्यम्** चैतन्यस्याव्यभिचारे दर्शितरीत्या सिद्धे तस्य कूटस्थत्वं स्वप्रकाशत्वं च सिद्धमित्याह—**तर्हि सर्वत्राव्यभिचारात्कूटस्थनित्यत्वं सिद्धं स्वत एव न प्रमाणापेक्षम्। स्वतः सिद्धस्य हि प्रमातुरन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छित्तिं प्रति प्रमाणापेक्षा। या त्वन्या नित्या परिच्छित्तिरपेक्ष्यते अन्यस्यापरिच्छित्तिरूपस्य परिच्छेदाय सा हि नित्यैव कूटस्था स्वयंज्योतिः स्वभावा।**

स्वयंप्रकाशत्वे हेत्वन्तरमाह—**स्वतः सिद्धस्येति।** प्रमाता हि चिद्रूपत्वादन्यापेक्षामन्तरेण स्फुरति। असन्दिग्धस्वभावश्च निश्चितः तस्य व्यतिरिक्तं यत्प्रमेयं यदि तस्य जडस्याचिद्रूपस्य परिच्छित्तिर्निश्चितिस्तामुद्दिश्य प्रमाणापेक्षायां सत्यां चितेरन्या प्रमाणजन्या परिच्छित्तिरनित्याऽपेक्ष्यते। प्रमातुरतिरिक्तस्य प्रमेयस्यासंविद्रूपस्य निश्चयाय प्रमाणद्वारा परिच्छित्त्यपेक्षाया युक्तत्वात्। प्रमाता तु संविद्रूपत्वादसन्दिग्धः स्वतः वस्तुत्वाच्च निरपेक्षः स्फुरतीत्यर्थः। संवित्स्वभावत्वं स्फोरयति—**सा हि नित्यैव कूटस्था स्वयंज्योतिः स्वभावा आत्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृत्वे वा न तां प्रति मानापेक्षा तत्स्वभावत्वात्।** आत्मनि बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बिते प्रमाणत्वं, वृत्तिमदन्तःकरणप्रतिबिम्बिते च प्रमातृत्वं कल्प्यते। तत्रोभयत्रात्मनः स्फूर्त्तिं प्रति न प्रमाणापेक्षा युज्यते। स्वयं संवित्स्वभावत्वादित्यर्थः। असंवित्स्वभावस्यैव प्रमेयस्य प्रमाणापेक्षा नात्मनः संवित्स्वभावत्वे इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथा प्रकाशनमुष्णत्वं वा लोहोदकादिषु परतोऽपेक्ष्यते अग्न्यादित्यादिभ्यः अतत्स्वभावत्वात्। नाग्न्यादित्यादीनां तदपेक्षा सर्वदा तत्स्वभावत्वात् ॥ ९३ ॥**

नित्यैव संविदित्युक्तमाक्षिपति—**अनित्यत्व एव प्रमा स्यात् न नित्यत्वे इति चेत् ॥ ९४ ॥**

न, अवगतेर्नित्यत्वानित्यत्वयोर्विशेषानुपपत्तेः—नहि अवगतेः प्रमात्वेऽनित्यावगतिः प्रमा, न नित्या इति विशेषोऽवगम्यते ॥ ९५ ॥

नित्यायां प्रमातुरपेक्षाभावः, अनित्यायां तु यत्नान्तरितत्वादवगतिरपेक्षत इति विशेषः स्यादिति चेत् ॥ ९६ ॥

सिद्धा तर्ह्यात्मनः प्रमातुः स्वतःसिद्धिः प्रमाणनिरपेक्षतयैवेति ॥ ९७ ॥

अभावेऽप्यपेक्षाऽभावः, नित्यत्वादेवेति चेत् ॥ ९८ ॥

चक्षुरादिप्रमाणसामग्रीप्रसूता प्रमैवावगतिरित्युच्यते। तथा च प्रमात्वप्रसिद्ध्यनुपपत्त्यैव संवित्तेरनित्यत्वं वक्तव्यमित्यर्थः।

प्रमाणाभासानां अज्ञानाश्रयणेन संवित्तिः प्रमेत्येतावतैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेर्जन्यत्वविशेषणं व्यर्थमित्युत्तरमाह—न, अवगतेर्नित्यत्वानित्यत्वयोर्विशेषानुपपत्तेः।

विशेषानुपपत्तिमेव विशदयति न च स्वमते प्रमाणत्वे, अनित्याऽवगतिः प्रमाणं भवति। नित्या न तथेति विशेषो न प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

तत्र पूर्ववादी विशेषं दर्शयति—

नित्यायां प्रमातुरपेक्षाभावोऽनित्यायां तु यत्नान्तरितत्वात् अवगतिरपेक्षत इति विशेषः स्यादिति चेत्।

नित्यावगतिपक्षे प्रमातुः स्वावगतये प्रमाणापेक्षा न भवति। अनित्यायां त्ववगतौ प्रयत्नव्यवधानादवगतिसाधनमपेक्षते प्रमातेति विशेषोऽस्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

नित्यावगतिपक्षे प्रमाणनैरपेक्ष्यं त्वयोच्यते चेत् तर्हि सिद्धमस्मदिष्टमिति सिद्धान्तवाद्याह—**सिद्धा तर्ह्यात्मनः प्रमातुः स्वतः सिद्धिः प्रमाणनिरपेक्षतयैवेति ॥ ९७ ॥**

प्रामाणनिरपेक्षत्वेन स्वतःसिद्धिमभ्यनुजानता प्रमाणाभावापेक्षाऽभ्युपगता भवति। सापि प्रमाणाभावविषयापेक्षा तवायुक्ता नित्यत्वादवगतेरिति पूर्ववाद्याह—**अभावेऽप्यपेक्षाभावो नित्यत्वादेवेति चेत् ॥ ९८ ॥**

न, अवगतेरेवात्मनि सद्भावादिति परिहृतमेतत् । प्रमातुश्चेत्प्रमाणापेक्षा सिद्धिः कस्य प्रमित्सा स्यात् ? यस्य प्रमित्सा, स एव प्रमाताऽभ्युपगम्यते । तदीया च प्रमित्सा प्रमेयविषयैव, न प्रमातृविषया, प्रमातृविषयत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्प्रमातुस्तदिच्छायाश्च तस्याप्यन्यः प्रमाता तस्याप्यन्य इति । एवमेवेच्छायाः । प्रमातृविषयत्वे प्रमातुरात्मनोऽव्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वानुपपत्तिः । लोके हि प्रमेयं नाम प्रमातुरिच्छास्मृतिप्रयत्नप्रमाणजन्मव्यवहितं सिद्ध्यति, नान्यथा अवगतिः प्रमेयविषया दृष्टा । न च प्रमातुः प्रमाता स्वस्य स्वयमेव केनचिद्व्यवहितः कल्पयितुं शक्यः इच्छादीनामन्यतमेनापि । स्मृतिश्च स्मर्तव्यविषया, न स्मर्तृविषया । तथेच्छाया इष्टविषयत्वमेव, नेच्छावद्विषयत्वम् । स्मर्त्रिच्छावद्विषयत्वेऽपि ह्युभयोरनवस्था पूर्ववदपरिहार्या स्यात् ॥ ९९ ॥

स्वभावत एवावगतेः सद्भावात्प्रमाणाभावेऽपि नापेक्षाऽस्तीत्युत्तरमाह—**न अवगतेरेवात्मनि सद्भावादिति परिहृतमेतत्** । आत्मनः स्वतस्सिद्धौ हेत्वन्तरमाह—

प्रमातुश्चेत्प्रमाणापेक्षया सिद्धिः कस्य प्रमित्सा स्यात् । ततो व्यतिरिक्तस्यैव तद्विषया प्रमित्सा सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह—**यस्य प्रमित्सा स एव प्रमाता अभ्युपगम्यते** । किञ्च पुत्रादिकमिष्टं वस्तु लोके प्रमातुमिष्यते । न तु प्रमातृविषया काचिदिच्छा तस्यैव संगच्छते । स्वकर्तृकेच्छाकर्मत्वायोगादित्याह—**तदीया च प्रमित्सा प्रमेयविषयैव न प्रमातृविषया** । प्रमात्रन्तरकर्तृकेच्छाकर्मत्वं प्रमातुरिष्टमित्याशङ्क्यानवस्थाद्वयप्रसङ्गान्मैवमित्याह—**प्रमातृविषयत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् प्रमातुस्तदिच्छायाश्च** । तत्र प्रमात्रनवस्थां प्रकटयति—**तस्याप्यन्यः प्रमाता तस्याप्यन्य इति** । तदिच्छानवस्थां कथयति—**एवमेवेच्छायाः** । यदि प्रमातुरिच्छायाः प्रमातृविषयत्वं तदा तदिच्छापि प्रमात्रन्तरविषयेति प्रमात्रनवस्थावदिच्छानवस्था दुर्वारित्यर्थः । इत्यात्मनः स्वतः सिद्धिर्वक्तव्येत्याह—**प्रमातृविषयत्वे प्रमातुरात्मनोऽव्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वानुपपत्तिः** । आत्मनः सकाशात्प्रमातुरव्यवहितत्वादेव घटादिवत्प्रमेयत्वानुपपत्तेः स्वतः सिद्धिरित्येतदेव प्रपञ्चयति—**लोके हि प्रमेयं नाम प्रमातुरिच्छास्मृतिप्रयत्नप्रमाणजन्मव्यवहितं सिध्यति । नान्यथाऽवगतिः प्रमेयविषया दृष्टा । न च प्रमातुः प्रमाता स्वस्य स्वयमेव केनचिद्व्यवहितः शक्यः कल्पयितुम् इच्छादीनामन्यतमेनापि** । व्यवहारभूमौ हि घटादिकं वस्तु प्रमेयत्वेन प्रसिद्धम् । प्रमाता प्रथमं जिज्ञासते । तस्य चेष्टायां सत्यां तस्मिन्विषये समीहितसाधनत्वस्मृतिरुपावर्तते । ततो याथातथ्येन तज्ज्ञाने प्रयतते । प्रयत्नानन्तरं तत्र चक्षुरादिव्यापारात्प्रमाणमुत्पद्यते । एवं प्रमातुरेतैर्व्यवहितं प्रमेयं प्रसिद्धं भवति । यथोक्तेच्छादिव्यवधानव्यतिरेकेणावगतिर्न प्रमेयविषया लोके क्वापि दृष्टा । प्रमातुश्च स्वयमेव स्वस्येच्छादीनामन्यतमेन केनचिद्व्यवहितिः नैव कल्पयितुं शक्यते । तस्मात्प्रमेयत्वायोगात्प्रमातुः स्वतः सिद्धिरेवास्थेयेत्यर्थः । किञ्च स्मृतिरिव न प्रमातृविषया भवितुमर्हतीत्याह—**स्मृतिश्च स्मर्तव्यविषया** । विपक्षे दोषमाह—**न स्मर्तृविषया । तथेच्छाया इष्टविषयत्वमेव । नेच्छावद्विषयत्वं स्मर्त्रिच्छावद्विषयत्वेऽपि ह्युभयोरनवस्था पूर्ववदपरिहार्या स्यात्** । यदि स्मृतेः स्मर्तृविषयत्वं इच्छायाश्चेच्छावद्विषयत्वं, तदा स्मृतितद्वतोश्च प्रमात्राद्यनवस्थावदनवस्था दुर्वारा प्रसरेत् । स्मृतेः स्मर्तृविषयत्वे स्मर्तृविशेषणभूतस्मृतेरपि स्मृत्यन्तरविषयत्वादिच्छायास्तद्वद्विषयत्वे च तद्विशेषणभूतेच्छाया अपि तथात्वस्य दुष्परिहरत्वादित्यर्थः ॥ ९९ ॥

ननु प्रमातृविषयावगत्यनुत्पत्तौ, अनवगत एव प्रमाता स्यादिति चेत् ॥१००॥

न, अवगन्तुरवगतेरवगन्तव्यविषयत्वात्, अवगन्तृविषयत्वे चानवस्था पूर्ववत्स्यात् अवगतिश्चात्मनि कूटस्थनित्यात्मज्योतिरन्यतोऽनपेक्षैव सिद्धा, अग्न्यादित्याद्युष्णप्रकाशवत् इति पूर्वमेव प्रसाधितम्। अवगतेश्चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मन्यनित्यत्वे, आत्मनः स्वार्थतानुपपत्तिः कार्यकरणसंघातवत्संहतत्वात्पारार्थ्यं दोषवत्त्वं चावोचाम। कथं? चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मन्यनित्यत्वे स्मृत्यादिव्यवधानात्सान्तरत्वम्। ततश्च तस्य चैतन्यज्योतिषः प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वमात्मन्येवाभावात्, चक्षुरादीनामिव संहतत्वात्, पारार्थ्यं स्यात्। यदा च तदुत्पन्नमात्मनि विद्यते, न तदाऽऽत्मनः स्वार्थत्वम्, तद्भावाभावापेक्षा ह्यात्मानात्मनोः स्वार्थत्वपरार्थत्वसिद्धिः। तस्मादात्मनोऽन्यनिरपेक्षमेव नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वं सिद्धम् ॥ १०१ ॥

यद्विषयावगतिरुत्पद्यते सोऽवगतो व्यवह्रियते। प्रमातरि पुनरवगतेरनुत्पत्तौ स सुषुप्तसमः स्यादिति स्वतः सिद्धत्वबाधकं शङ्कते—**ननु प्रमातृविषयावगत्यनुत्पत्तौ अनवगत एव प्रमाता स्यादिति चेत् ॥१००॥**

किमेतया प्रक्रियया सुषुप्तसाम्यं परिहर्तुमवगतिविषयत्वमात्मनो विवक्ष्यते। किं वा सुषुप्तसाम्यपरिहारोऽस्य मृग्यते। तत्राद्यं दूषयति।

न अवगन्तुरवगतेरवगन्तव्यविषयत्वात्। यदि पुनरवगतेरवगन्तृविषयत्वमिष्यते तत्राह—**अवगन्तृविषयत्वेऽनवस्था पूर्ववदपरिहार्या स्यात्।** यथा पूर्वं प्रमात्राद्यनवस्थोक्ता तथाऽवगतेरवगन्तृविषयत्वे तद्विशेषणावगतेरपि तथाविधावगन्तृविषयत्वादवगतेरवगन्तुश्चानवस्था दुःखस्था स्यादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह—**अवगतिश्चात्मनि कूटस्थनित्यात्मज्योतिः अन्यतोऽनपेक्षैव सिद्धा अग्न्यादित्याद्युष्णप्रकाशवदिति पूर्वमेव प्रसाधितम्। अवगतेश्चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मन्यनित्यत्वे आत्मनः स्वार्थत्वानुपपत्तिः।** न केवलं स्वार्थत्वासिद्धिः परार्थत्वं च स्यादित्याह—**कार्यकरणवत्संहतत्वात्पारार्थ्यं दोषवत्त्वं चावोचाम।** उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वं समर्थयते **कथं? चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मन्यनित्यत्वे स्मृत्यादिव्यवधानात्सान्तरत्वम्**[1]**। ततश्च तस्य चैतन्यज्योतिषः प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वमात्मन्येवाभावात् चक्षुरादीनामिव संहतत्वात्पारार्थ्यं स्यात्।** प्रागूर्ध्वमित्यवधिकरणप्रयुक्तं फलं कथयति—**यदा च तदुत्पन्नमात्मनि विद्यते न तदाऽऽत्मनः स्वार्थत्वम्।** चैतन्यप्रभावापेक्षमात्मनः स्वार्थत्वम्। अनात्मनस्तु परार्थत्वं चेतनाभावापेक्षमित्युक्तमेव व्यनक्ति। **तद्भावाभावापेक्षा ह्यात्मानात्मनोः स्वार्थत्वपरार्थत्वसिद्धिः।** आत्मनः स्वार्थत्वे सिद्धे फलितमाह—**तस्मादात्मनोऽन्यनिरपेक्षमेव नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वं सिद्धम् ॥ १०१ ॥**

---

१. इच्छादिवृत्त्यन्तरपूर्वकत्व—[illegible]।

नन्वे वंसति, असति प्रमाश्रयत्वे, कथं प्रमातुः प्रमातृत्वम् ? ॥ १०२ ॥

उच्यते—प्रमाया नित्यत्वेऽनित्यत्वे च रूपविशेषाभावात् । अवगतिर्हि प्रमा, तस्याः स्मृतीच्छादिपूर्विकाया अनित्यायाः कूटस्थनित्याया वा, न स्वरूपविशेषो विद्यते, यथा धात्वर्थस्य तिष्ठत्यादेः फलस्य गत्यादिपूर्वकस्यानित्यस्यागतिपूर्वस्य नित्यस्य वा रूपविशेषो नास्तीति तुल्यो व्यपदेशो दृष्टः—"तिष्ठन्ति मनुष्याः", "तिष्ठन्ति पर्वताः" इत्यादिः । तथा नित्यावगतिस्वरूपेऽपि, प्रमातरि प्रमातृत्वव्यपदेशो न विरुध्यते, फलसामान्यादिति ॥ १०३ ॥

अत्राह शिष्यः—नित्यावगतिस्वरूपस्यात्मनोऽविक्रियत्वात्कार्यकरणैरसंहत्य तक्षादीनामिव वास्यादिभिः कर्तृत्वं नोपपद्यते । असंहतस्वभावस्य च कार्यकरणोपादानेऽनवस्था

आत्मनो नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वे प्रमातृत्वाभावान्न प्रमातृत्वव्यपदेशोपपत्तिरिति शङ्कते—**नन्वेवं सत्यसति प्रमाश्रयत्वे कथं प्रमातुः प्रमातृत्वमिति ॥ १०२ ॥**

चैतन्यस्य कूटस्थज्योतिष्ट्वेऽपि सम्भवत्यौपचारिकं प्रमातृत्वमित्युत्तरमाह—**उच्यते-प्रमायाः नित्यत्वे अनित्यत्वे च रूपविशेषाभावात्** । तदेव विवृणोति—**अवगतिर्हि प्रमा । तस्याः स्मृतीच्छापूर्विकाया अनित्यायाः कूटस्थनित्याया वा न स्वरूपविशेषो विद्यते** । अवगतेर्नित्यत्वे अनित्यत्वे च स्वरूपविशेषाभावात्प्रमातरि व्यपदेशस्य तुल्यत्वोपपत्तिरिति दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**यथा धात्वर्थस्य तिष्ठत्यादेः फलस्य गत्यादिपूर्वकस्य अनित्यस्य अगतिपूर्वस्य नित्यस्य वा रूपविशेषो नास्तीति तुल्यो व्यपदेशो दृष्टः । तिष्ठन्ति मनुष्यास्तिष्ठन्ति पर्वता इत्यादिः । तथा नित्यावगतिस्वरूपेऽपि प्रमातरि प्रमातृत्वव्यपदेशो न विरुध्यते फलसामान्यादिति ।**

धात्वर्थस्य तिष्ठत्यादेरिति सामानाधिकरण्यम् । आदिशब्देन भवत्यादि गृह्यते । तदीयं फलं गतिनिवृत्तिः सत्त्वं इत्यादि । गत्यादीत्यादिशब्देन भवनादिग्रहणम् । घटो भवत्यात्मा भवतीत्यादि । स्वरूपत्वेन नित्यत्वेऽपि प्रमातृत्वव्यपदेशोपपत्तिरित्यत्र हेतुमाह—**फलेति** । नित्यत्वे च फलस्यावगतेः समानत्वात्प्रमातृत्वव्यपदेशस्यात्मन्यविरुद्धतेत्यर्थः ॥ १०३ ॥

कूटस्थज्योतिःस्वभावत्वेऽपि प्रमातृत्वव्यपदेशमात्मन्यौपचारिकमविरुद्धमुक्त्वा कर्तृत्वासम्भवं वक्तुं चोद्यमुद्भावयति—**अत्राह—शिष्यः नित्यावगतिस्वरूपस्यात्मनोऽविक्रियत्वात्कार्यकरणैरसंहत्य तक्षादीनामिव वास्यादिभिः कर्तृत्वं नोपपद्यते** । कार्यकरणैः संहतिमप्राप्य कर्तृत्वं नोपपद्यते चेत्तर्हि कार्यकरणोपादानपूर्वककर्तृत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**असंहतस्वभावस्य कार्यकरणोपादानेऽनवस्था**

प्रसज्येत । तक्षादीनां तु कार्यकरणैर्नित्यमेव संहतत्वमिति वास्याद्युपादाने नानवस्था स्यादिति ॥ १०४ ॥

इह तु असंहतस्वभावस्य करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणमुपादेयम्, तदुपादानमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणान्तरमुपादेयम्, तदुपादानेऽप्यन्यदिति प्रमातुः स्वातन्त्र्येऽनवस्थाऽपरिहार्या स्यादिति । न च क्रियैवात्मानं कारयति, अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् । अथान्यदात्मानमुपेत्य क्रियां कारयतीति चेत्—न, अन्यस्य स्वतःसिद्धत्वाविषयत्वाद्यनुपपत्तेः न ह्यात्मनोऽन्यदचेतनं वस्तु स्वप्रमाणकं दृष्टम् । शब्दादि सर्वमेवावगतिफलावसानप्रत्ययप्रमितं सिद्धं स्यात् । अवगतिश्चेदात्मनोऽन्यस्य स्यात्, सोऽप्यात्मैवासंहतः स्वार्थः स्यात् न परार्थः । न च देहेन्द्रियविषयाणां स्वार्थतामवगन्तुं शक्नुमोऽवगत्यवसानप्रत्ययापेक्षसिद्धिदर्शनात् ॥ १०५ ॥

प्रसज्यते । कार्यकरणोपादानमपि क्रियात्वादुपादानान्तरपूर्वकं तदपि तथेत्यनवस्थाप्रसक्तिरित्यर्थः । यथा तक्षादीनां वास्यादिभिः संहतानां वास्योपादानेऽपि नानवस्था तथाऽत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह—**तक्षादीनां तु कार्यकरणैर्नित्यमेव संहतत्वमिति वास्याद्युपादाने नानवस्था स्यात्** ॥ १०४ ॥

दार्ष्टान्तिके दृष्टान्ताद्विशेषं दर्शयन्ननवस्थां व्यवस्थापयति—**इह त्वसंहतस्वभावस्य करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणमुपादेयम् । तदुपादानमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणान्तरमुपादेयम् । तदुपादानेऽप्यन्यदिति प्रमातुः स्वातन्त्र्येऽनवस्थाऽपरिहार्या ।** स्वातन्त्र्ये कर्तृत्वे सतीत्यर्थः । एवमात्मनि शिष्येणोक्तं कर्तृत्वासम्भवमभ्युपेत्य क्रियैव धात्वर्थो नियोगो वा कार्यत्वेनावगतः स्वसिद्ध्यर्थं पुरुषं प्रेरयतीति मतान्तरमाशङ्क्य निराकरोति—**न च क्रियैवात्मानं कारयति अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् ।** पूर्वादृष्टमेवात्मानं प्राप्य तत्र कर्तृत्वं सम्पादयतीति मतान्तरमाह—**अथान्यदात्मानमुपेत्य क्रियां कारयतीति चेत् ।** अदृष्टस्यात्मव्यतिरिक्तत्वान्न स्वतः सिद्धिर्घटादिवत् न चात्मत्वात्तद्वदेवाविषयत्वम् । न च ताभ्यामनात्मनस्तस्यात्मप्रेरकत्वम् । अतो न पूर्वादृष्टावष्टम्भादात्मनि कर्तृत्वसिद्धिरिति दूषयति—**न अन्यस्य स्वतः सिद्धत्वाविषयत्वाद्यनुपपत्तेः ।** अदृष्टस्यानात्मनः स्वतः सिद्धत्वाभावं स्पष्टयति—**न ह्यात्मनोऽन्यदचेतनं वस्तु स्वप्रमाणकं दृष्टम् ।** कथं तर्हि शब्दादेः सिद्धिरतत्राह—**शब्दादि सर्वमेवावगतिफलावसानप्रत्ययप्रमितं सिद्धं स्यात् ।** नन्वात्मव्यतिरिक्तोऽपीश्वरः सर्वज्ञः सन्नात्मप्रेरकः स्यादिति चेत्तत्राह—**अवगतिश्चेदात्मनोऽन्यस्य स्यात् सोऽप्यात्मैवासंहतः स्वार्थः स्यान्न परार्थः ।** लौकिकदृष्ट्या आत्मनोऽन्यस्येश्वरस्य स्वाभाविकी चेदवगतिरिष्टा सोऽप्यस्माकमात्मैव "अयमात्मा ब्रह्मेति" श्रुतेः । अतो न तस्मिन्नात्मप्रेरकत्वोपपत्तिरित्यर्थः । चैतन्याश्रयो देहादिरेवात्मेत्यङ्गीकारात्कथं तस्यासंहतत्वमित्याशङ्क्याह—**न च देहेन्द्रियविषयाणां स्वार्थतामवगन्तुं शक्नुमः । अवगत्यवसानप्रत्ययापेक्षसिद्धिदर्शनात् ।**

यथा वह्निगतेन प्रकाशेन वह्निर्न प्रकाश्यते । तथा देहधर्मश्चेदवगतिर्न तया देहोऽवगम्येत । अवगम्यते च अतो देहो नात्मा ॥१०५॥

ननु देहस्यावगतौ न कश्चित्प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्तरमपेक्षते ॥ १०६ ॥

बाढम्, जाग्रत्येवं स्यात्। मृतिसुषुप्तयोस्तु देहस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव सिद्धिः, तथैवेन्द्रियाणाम्—बाह्या एव हि शब्दादयो देहेन्द्रियाकारपरिणताः—इति प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव हि सिद्धिः। सिद्धिरिति च प्रमाणफलमवगतिमवोचाम। सा चावगतिः कूटस्था स्वयंसिद्धा आत्मज्योतिः स्वरूपेति च ॥ १०७ ॥

अत्राह चोदकः—अवगतिः प्रमाणानां फलं कूटस्थनित्यात्मज्योतिःस्वरूपेति च विप्रतिषिद्धम्। इत्युक्तवन्तमाह—न विप्रतिषिद्धम्। कथं तर्हि? कूटस्था नित्यापि सती प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्ते लक्ष्यते तादर्थ्यात्। प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्य अनित्यत्वे, अनित्येव भवति। प्रमाणानां फलमित्युपचर्यते ॥ १०८ ॥

यद्येवं भगवन्, कूटस्थनित्यावगतिरात्मज्योतिःस्वरूपैव स्वयंसिद्धा, आत्मनि

अवगत्यपेक्षसिद्धित्वमित्यत्र शङ्कते—**ननु देहस्यावगतौ न कश्चित् प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्तरमपेक्षते॥१०६॥**

तत्रार्धमङ्गीकृत्यार्धं दूषयति—

बाढम् जाग्रत्येवं स्यात् मृतिसुषुप्तयोस्तु देहस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव सिद्धिः तथैवेन्द्रियाणाम्। यथा जडस्य देहस्य प्रत्यक्षाद्यपेक्षा सिद्धिस्तथा इन्द्रियाणामपि जडत्वाविशेषात्तदपेक्षैव सिद्धिरित्याह—**तथेति**। किञ्च देहादिरनात्मा भौतिकत्वादुभयसम्प्रतिपन्नशब्दादिवदित्याह—**बाह्या एव हि शब्दादयो देहेन्द्रियाकारपरिणताः**। किञ्च शब्दादीनां प्रत्यक्षादिसापेक्षसिद्धित्वात्तेषामेव देहाद्याकारपरिणतानां तदपेक्षसिद्धित्वं दृढमित्याह—**इति प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव सिद्धिः**। ननु सिद्धिरुत्पत्तिरुच्यते। न सा प्रत्यक्षाद्यपेक्षा तत्राह—**सिद्धिरिति प्रमाणानां फलमवगतिमवोचाम**। ननु मदशक्तिवद्देहाकारपरिणतेषु भूतेष्ववगतिरुत्पद्यत इति। न, प्रागुक्तन्यायपरास्तत्वादित्याह—**सा चावगतिः कूटस्था स्वयंसिद्धाऽऽत्मज्योतिःस्वरूपेति च** क्रियापदानुषङ्गद्योतकोऽन्यश्चकारः ॥ १०७ ॥

कूटस्था चेदवगतिस्तर्हि फलत्वं तस्या व्याहतमिति चोदयति—**अत्राह चोदकः अवगतिः प्रमाणानां फलं कूटस्थनित्यात्मज्योतिःस्वरूपेति च विप्रतिषिद्धम्**। कूपाकाशकार्यत्ववदौपचारिकं कार्यत्वमुपेत्य फलं दर्शयति—**इत्युक्तवन्तमाह न विप्रतिषिद्धम्। कथं तर्हि कूटस्था नित्यापि सती प्रत्ययान्ते लक्ष्यते तादर्थ्यात्। प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्यानित्यत्वे अनित्येव भवति। तेन प्रत्ययानां फलमित्युपचर्यते ॥ १०८ ॥**

प्रमातृत्वं कर्तृत्वं फलत्वं च कूटस्थावगतिस्वरूपे कल्पनामात्रमित्युपपाद्याधुना बाह्यद्वैतस्यापि कल्पितत्वं चोद्यमुखेन दर्शयति—**यद्येवं भगवन् कूटस्थनित्यावगतिरात्मज्योतिःस्वरूपैव स्वयंसिद्धा। आत्मनि**

प्रमाणनिरपेक्षत्वात्. ततोऽन्यदचेतनं संहत्यकारित्वात्परार्थम्। येन च सुखदुःखमोहहेतु-प्रत्ययावगतिरूपेण पारार्थ्यं, तेनैव स्वरूपेणानात्मनोऽस्तित्वं, नान्येन रूपान्तरेण। अतो नास्तित्वमेव परमार्थतः। यथा हि लोके रज्जुसर्पमरीच्युदकादीनां तदवगतिव्यतिरेकेणाभावो दृष्टः, एवं जाग्रत्स्वप्नद्वैतभावस्यापि तदवगतिव्यतिरेकेणाभावो युक्तः। एवमेव परमार्थतः भगवन्, अवगतेरात्मज्योतिषो नैरन्तर्यभावात्कूटस्थनित्यताऽद्वैतभावश्च, सर्वप्रत्ययभेदेष्व-व्यभिचारात्। प्रत्ययभेदाश्चावगतिं व्यभिचरन्ति। यथा स्वप्ने नीलपीताद्याकार-भेदरूपाः प्रत्ययास्तदवगतिं व्यभिचरन्तः परमार्थतो न सन्तीत्युच्यन्ते, एवं जाग्रत्यपि नीलपीतादिप्रत्ययभेदास्तामेवावगतिं व्यभिचरन्तोऽसत्यरूपा भवितु-मर्हन्ति। तस्याश्चावगतेरन्योऽवगन्ता नास्तीति न स्वेन स्वरूपेण स्वयमुपादातुं

प्रमाणनिरपेक्षत्वात्। ततोऽन्यदचेतनं संहत्यकारित्वात्परार्थम्। अवगतिविषयस्याचेतनस्य संहत्यकारित्वेन परार्थत्वे शुक्तिरजतादिवन्मिथ्यात्वसिद्धिरित्ययुक्तम्। पुरुषस्यापि जडस्य सत्त्वरजस्तम-स्साम्यात्मकप्रकृतिरूपेण परार्थस्यैव सांख्यैः सत्यत्वोपगमादित्याशङ्क्याह—येन च सुखदुःखमोह-प्रत्ययावगतिरूपेण पारार्थ्यं तेनैव स्वरूपेणानात्मनोऽस्तित्वं नान्येन रूपान्तरेणातो नास्तित्वमेव परार्थतः। सुखस्य दुःखस्य मोहस्य च हेतवो ये प्रत्ययाः बुद्धिपरिणामास्तैरवगतेन रूपेण जडं परमार्थम्। तेनैव स्वरूपेणास्यानात्मनो दृश्यस्य द्रष्टारं प्रत्यस्तित्वं नान्येनातीन्द्रियपरिकल्पितेन। शुद्धं चिद्रूपं स्वतन्त्रं जगत्कारणमित्यादिना रूपान्तरेणास्तित्वे मानाभावात्। आगमविशेषाच्च तेन द्वैतस्य वस्तुतो नास्तित्वमेव द्वैतत्वात्स्वप्नद्वैतवदित्यर्थः। किञ्च विमतं तत्त्वतो नावगत्यतिरे-केणास्ति दृश्यत्वाद्रज्जुसर्पादिवदित्याह—यथाहि लोके रज्जुसर्पमरीच्युदकादीनां तदवगतिव्यतिरेकेणा-भावो दृष्टः एवं जाग्रत्स्वप्नद्वैतभावस्यापि तदवगतिव्यतिरेकेणाभावो युक्तः। किञ्च यथा द्वैतं मिथ्येति मम प्रतिभासते तथैव कूटस्थनित्यत्वमद्वितीयत्वं चावगतेर्मम प्रतिभाति स्वप्रकाशत्वादनवच्छिन्नत्वाद-व्यभिचारित्वाच्चेत्याह—एवमेव भगवन्नवगतेरात्मज्योतिषो नैरन्तर्यात्कूटस्थनित्यता अद्वैतभावश्च सर्व-प्रत्ययभेदेष्वव्यभिचारात्। किञ्च विमतं असत्यं व्यभिचारित्वात्स्वप्नवदित्याह—प्रत्ययभेदाश्चावगतिं व्यभिचरन्ति। यथा स्वप्ने नीलपीताद्याकारभेदप्रत्ययास्तदवगतिं व्यभिचरन्तः परमार्थतो न सन्तीत्युच्यन्ते। एवं जाग्रत्यपि नीलपीतादिप्रत्ययभेदास्तामेवावगतिं व्यभिचरन्तो असत्यरूपा भवि-तुमर्हन्ति। तेन द्वैतस्य मिथ्यात्वे दृश्यत्वं व्यभिचारित्वं च कारणमुक्तम्। तदवगतेरपि तुल्यमिति तस्मिन्मिथ्यात्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—तस्याश्चावगतेरन्योऽवगन्ता नास्तीति न स्वेन रूपेण स्वयमुपादातुं

हातुं वा शक्यते, अन्यस्य चाभावात् ॥ १०९ ॥

तथैवेति । एषाऽविद्या, यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षणः । तस्या अविद्याया विद्या निवर्तिका । इत्येवं त्वमभयं प्राप्तोऽसि । नातः परं जाग्रत्स्वप्नदुःखमनुभविष्यसि । संसारदुःखान्मुक्तोऽसीति ॥ ११० ॥

ओमिति ॥ १११ ॥

हातुं वा शक्यते । अन्यस्य चाभावात् ।

तथैवेति । एषाऽविद्या । स्वेन स्वस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेन हानोपादानायोगश्चेत् अन्येनैव तर्हि स्वस्य हानोपादाने स्यातां विरोधादित्याशङ्क्याह—**अन्यस्य चेति** ॥ १०९ ॥

अद्वितीयस्य प्रत्यगात्मनः सच्चिदानन्दैकतानस्य परमार्थत्वं द्वैतप्रपञ्चस्य तु मिथ्यात्वमित्येवं शिष्येणोक्तम् । गुरुणा चाभ्यनुज्ञाते विपरीतप्रथा कथमित्याशङ्क्याह—**एषेति** । विद्याऽभावं व्यवच्छेतुं विशिनष्टि—**यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षणः** । अविद्यायास्तर्हि कुतो निवृत्तिरित्याशङ्क्याह—**तस्या अविद्यायाः विद्या निर्वर्त्तिका** । सा च विद्या तवोक्तप्रकारेण संवृत्तेति कृतकृत्यस्त्वमित्याह—**इत्येवं त्वमभयं प्राप्तोऽसि** । विद्योत्पत्तेरूर्ध्वमभयप्राप्तिं व्यक्तीकरोति—**नातः परं जाग्रत्स्वप्नदुःखमनुभविष्यसि । संसारदुःखान्मुक्तोऽसीति** ॥ ११० ॥

ओमिति । शिष्योऽपि यथोक्तं यथावद्गृहीत्वा कृतकृत्यत्वमनुजानाति ॥ १११ ॥

॥ इति कूटस्थाद्वयात्मबोधनामकं अवगतिप्रकरणं द्वितीयम् ॥

॥ अथ परिसङ्ख्यानप्रकरणम् ॥ ३ ॥

मुमुक्षूणामुपात्तपुण्यापुण्यक्षपणपराणामपूर्वानुपचयार्थिनां परिसंख्यानमिदमुच्यते—अविद्याहेतवो दोषा वाङ्मनःकायप्रवृत्तिहेतवः; प्रवृत्तेश्चेष्टानिष्टमिश्रफलानि कर्माण्युपचीयन्ते इति तन्मोक्षार्थम् ॥ ११२ ॥

तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां विषयाणां श्रोत्रादिग्राह्यत्वात्, स्वात्मनि परेषु वा विज्ञानाभावः, तेषामेव परिणतानां यथा लोष्टादीनाम् । श्रोत्रादिद्वारैश्च ज्ञायन्ते । येन च ज्ञायन्ते, स विज्ञातृत्वादतज्जातीयः । ते हि शब्दादयोऽन्योन्यसंसर्गित्वाज्जन्मवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशसंयोगाविर्भावतिरोभावविकारविकारिक्षेत्रबीजाद्यनेकधर्माणः, सामान्येन च सुखदुःखाद्यनेककर्माणः । तद्विज्ञातृत्वादेव स विज्ञाता सर्वशब्दादि-

---

अथ परिसङ्ख्यानप्रकरणम् ॥ ३ ॥

विधिरहितपूर्वोक्तविद्यासम्पन्नस्य कृतकृत्यस्य विधितो न किञ्चिदनुष्ठेयमिति प्रतिष्ठापितम् । सम्प्रति येषामपरोक्षं वाक्यार्थज्ञानं स्फुटतरपदार्थज्ञानविरहितत्वान्न संपद्यते तेषामनुष्ठेयशेषं दर्शयति—**मुमुक्षूणामुपात्तपुण्यापुण्यक्षपणपराणामपूर्वानुपचयार्थिनां परिसंख्यानमिदमुच्यते** । परिसंख्यानं वक्ष्यमाणमनुचिन्तनं; तस्य फलमाह—**अविद्याहेतवो दोषा वाङ्मनःकायप्रवृत्तिहेतवः; प्रवृत्तेश्चेष्टानिष्टमिश्रफलानि कर्माणि उपचीयन्त इति तन्मोक्षार्थम्** । तन्मोक्षार्थमित्यत्र तच्छब्देनाविद्यादयो गृह्यन्ते ॥ ११२ ॥

परिसंख्यानं च कुर्वता प्रथममात्मानात्मविवेचनं कर्त्तव्यमित्याह—**तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां विषयाणां श्रोत्रादिग्राह्यत्वात्स्वात्मनि परेषु वा विज्ञानाभावः तेषामेव परिणतानां यथा लोष्टादीनाम्** । यथा बाह्यानां शब्दादीनां लोष्टादिसदृशानां ज्ञानाभावो दृष्टस्तथा तेषामेव शब्दादीनां देहाकारपरिणतानां स्वपरविषयविज्ञानाभावो विज्ञायते । दैहिकाः शब्दादयः स्वपरज्ञानशून्याः शब्दादित्वात् बाह्यशब्दादिवदित्यर्थः । देहस्यानात्मत्वमुक्त्वा तद्विलक्षणमात्मानमनुमातुमारभते । **श्रोत्रादी**त्यादिना । वैलक्षण्यमेव स्फुटयति—**श्रोत्रादिद्वारैश्च ज्ञायन्ते । येन च ज्ञायन्ते स ज्ञातृत्वादतज्जातीयः** । **ते हि शब्दादयोऽन्योन्यसंसर्गित्वात् जन्मवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशसंयोगवियोगाविर्भावतिरोभावविकारविकारिक्षेत्रबीजाद्यनेकधर्माणः सामान्येन च सुखदुःखाद्यनेककर्माणः । तद्विज्ञातृत्वादेव तद्विज्ञाता सर्वशब्दादि-**

धर्मविलक्षणः ॥११३॥

तत्र शब्दादिभिरुपलभ्यमानैः पीडचमानो विद्वानेवं परिसंचक्षीत ॥ ११४ ॥

शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण, विशेषधर्मैर्वा षड्जादिभिःप्रियैः स्तुत्यादिभिरिष्टैरनिष्टैश्चासत्यबीभत्सपरिभवाक्रोशादिभिर्वचनैर्वा मां दृक्स्वभावमसंसर्गिणमविक्रियमचलमनि नमभयमत्यन्तसूक्ष्ममविषयं गोचरीकृत्य, स्प्रष्टुं नैवार्हति, असंसर्गित्वादेव मम । अत एव न शब्दनिमित्ता हानिर्वृद्धिर्वा । अतो मां किं करिष्यति स्तुतिनिन्दादिप्रियाप्रियत्वादिलक्षणः शब्दः ?

धर्मविलक्षणः । जन्मादिविकारैः शरीरस्य विकारे सति देहबीजपुण्याद्यनेकधर्माणस्ते शब्दादयो भवन्ति । तथा विशेषरूपेण केचन शब्दादयः सुखहेतवो जायन्ते । केचन दुःखहेतवः सम्पद्यन्ते । सामान्येन चान्तःकरणाद्यनेकधर्मवन्तो भवन्ति । तद्विज्ञातृत्वादेवात्मा तद्धर्मविलक्षणः सिध्यतीत्यर्थः । दैहिकाः शब्दादयः स्वविजातीयग्राह्याः ग्राह्यत्वाद्घटवदित्यात्मानात्मविवेको दर्शितः ॥ ११३ ॥

सम्प्रति परिसंख्यानप्रकारं दर्शयितुं प्रक्रमते—**तत्र शब्दादिभिरुपलभ्यमानैः पीडचमानो विद्वानेवं परिसंचक्षीत ॥ ११४ ॥**

शब्देन दृश्यमानेन सामान्येन सामान्यात्मना विशेषात्मना च पीडयमानस्य विदुषस्तद्विषये प्रथममनुचिन्तनप्रकारं दर्शयति—**शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण वा विशेषधर्मैर्वा षड्जादिभिः प्रियैः स्तुत्यादिभिर्वेष्टैरनिष्टैश्चासत्यबीभत्सपरिभवाक्रोशादिवचनैर्वा मां दृक्स्वभावम्** असंसर्गिणं **अविक्रियं अचलं अनिधनमभयमत्यन्तसूक्ष्ममविषयं गोचरीकृत्य स्प्रष्टुं नैवार्हति ।** असंसर्गित्वादेव **मम । अत एव न शब्दनिमित्ता हानिर्वृद्धिर्वा । अतो मां किं करिष्यति स्तुतिनिन्दादिप्रियाप्रियलक्षणः शब्दः ।** विशेषधर्माणामेव प्रियाप्रियभेदेन द्वैविध्यमादर्शयति—**प्रियैरिति** । अनिष्टानप्रियानपि शब्दविशेषानुदाहरति—**असत्येति** । वृद्धानां सभायां वक्तुं अयोग्यं स्त्रीवर्णनाद्यसभ्यम् । बीभत्सं जुगुप्सितं सर्वैरेव सद्भिर्विगर्हितम् । परिभवस्तिरस्कारप्रयोगः । आक्रोशस्त्वधिक्षेपप्रभेदः । अन्यान्यपि परिहासादिवचनान्यादिशब्देन गृह्यन्ते यथोक्तैः विशेषैरात्मानं पीडयितुं शब्दो न शक्नोतीत्यत्र विदुषो विवेकातिरेकं हेतुमाह । **दृक्स्वभावमिति** । असङ्गत्वाच्चात्मनस्तत्र शब्दसंस्पर्शो नास्तीत्याह—**अविक्रियमिति** । स्पन्दशून्यत्वाच्च न तत्रास्ति शब्दनिमित्ता क्रियेत्याह—**अचलमिति** । जननमरणविरहितत्वाच्च तत्र शब्दनिमित्तं कार्यं नास्तीत्याह—**अनिधनमिति** । अविद्यातत्कार्यसंस्पर्शाभावाच्चात्मनि शब्दवैफल्य-

अविवेकिनं हि शब्दमात्मत्वेन गतं प्रियः शब्दो वर्धयेत्, अप्रियश्च क्षपयेत्, अविवेकित्वात्। नतु मम विवेकिनो बालाग्रमात्रमपि कर्तुमुत्सहते इति। एवमेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च शीतोष्णमृदुकर्कशादिज्वरोदरशूलादिलक्षणैश्चाप्रियैः प्रियैश्च कैश्चिच्छरीरसमवायिभिर्बाह्यागन्तुकनिमित्तैश्च न मम काचिद्विक्रिया वृद्धिहानिलक्षणा अस्पर्शत्वात्क्रियते, व्योम्न इव मुष्टिघातादिभिः। तथा रूपसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः स्त्रीव्यञ्जनादिलक्षणैररूपत्वान्न मम काचिद्धानिर्वृद्धिर्वा क्रियते। तथा रससामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायैर्मूढबुद्धिभिः परिगृहीतैः अरसात्मकस्य मम न काचिद्धानिर्वृद्धिर्वा क्रियते। तथा गन्धसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः पुष्पाद्यनुलेपनादिलक्षणैरगन्धात्मकस्य न मम काचिद्धानिर्वृद्धिर्वा क्रियते,

---

मित्याह। उभयविवेन्द्रियाग्राह्यत्वाच्च तत्र शब्दस्याप्रवृत्तिरित्याह—**अत्यन्तसूक्ष्ममिति**। किञ्च विषये शब्दप्रवृत्तिरुपलभ्यते आत्मा च प्रत्यक्त्वादविषयस्तत्र कुतःशब्दप्रवृत्तिरित्याह—**अविषयमिति**। असंसर्गित्वं पूर्वोक्तसर्वविशेषणोपलक्षणम्। यथोक्तात्मविद्यावति विदुषि शब्दस्यासंस्पर्शे सिद्धे फलितमाह—अत इति। यदि विदुषि हानिवृद्धिहेतुत्वासिद्धेः शब्दो न किञ्चित्करोति। तर्हि कुत्रास्य सावकाशत्वमित्याशङ्क्याह—**अविवेकिनं हि शब्दमात्मत्वेन गतं प्रियः शब्दो वर्द्धयेत्। अप्रियश्च क्षपयेदविवेकित्वात्। न मम विवेकिनो बालाग्रमात्रमपि कर्त्तुमुत्सहत इति**। पूर्वोक्तमेव स्पष्टार्थं व्यावर्त्यत्वेन कीर्त्तयति—**नत्विति**। इतिशब्दस्तु परिसंचक्षीतेति पूर्वत्र संबद्ध्यते। शब्दे सामान्यविशेषात्मनि दर्शितं न्यायं स्पर्शरूपरसगन्धेष्वपि तथाविधेष्वतिदिशति—**एवमेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च शीतोष्णमृदुकर्कशज्वरोदरशूलादिलक्षणैरप्रियैः प्रियैश्च कैश्चित् शरीरसमवायिभिर्बाह्यागन्तुकनिमित्तैश्च न मे काचिद्विक्रिया वृद्धिहानिलक्षणा क्रियते। अस्पर्शत्वाद्व्योम्न इव मुष्टिघातादिभिः, तथा रूपसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः स्त्रीव्यञ्जनादिलक्षणैररूपत्वान्न काचिन्मम हानिर्वृद्धिर्वा क्रियते। तथा रससामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैर्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायैर्मूढबुद्धिपरिगृहीतैररसात्मकस्य मम न काचिद्धानिर्वृद्धिर्वा क्रियते। तथा गन्धसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः पुष्पानुलेपनादिलक्षणैरगन्धात्मकस्य न मम काचिद्धानिर्वृद्धिर्वा क्रियते**। प्रियाः शरीरसमवायिनः स्पर्शश्चन्दनपङ्कस्पर्शो घर्मकाले शिशिरतरस्पर्शश्चेत्येवमादयो बाह्यान्यागन्तुकानि निमित्तानि येषां चन्दनपंकादीनां अस्पर्शत्वादिति छेदः। रसादिविशेषाणां कथं प्रियाप्रियत्वं तत्राह—**मधुरेति**।

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्" इति श्रुतेः ॥ ११५ ॥

किंच—य एव बाह्याः शब्दादयः, ते शरीराकारेण संस्थिताः तद्ग्राहकैश्च श्रोत्राद्याकारैः, अन्तःकरणद्वयतद्विषयाकारेण च, अन्योन्यसंसर्गित्वात्संहतत्वाच्च सर्वक्रियासु। तत्रैवं सति विदुषो न मम कश्चिच्छत्रुर्मित्रमुदासीनो वाऽस्ति। तत्र यदि कश्चित्मिथ्याज्ञानाभिमानेन प्रियमप्रियं वा प्रयुयुङ्क्षेत् क्रियाफललक्षणं तन्मृषैव प्रयुयुङ्क्षति सः, तस्याविषयत्वान्मम, "अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्" इति स्मृतेः। तथा सर्वेषां पञ्चानामपि भूतानामविकार्यः, अविषयत्वात् "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयम्" इति स्मृतेः।

अस्पर्शत्वादिविशेषणानि कथमात्मनि सिद्धानीत्याशङ्क्याह—**"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदि"ति श्रुते**। नित्यमिति विशेषणं प्रत्येकं सम्बध्यते ॥ ११५ ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः सामान्यविशेषरूपैर्न हानिर्वृद्धिर्वाऽऽत्मनोऽस्तीत्यतस्तैरनभिभवमनुचिन्तनीयमभिधाय शब्दत्वाद्यनभिभवमनुचिन्तनीयमुपन्यस्यति—**किञ्च य एव बाह्याः शब्दादयस्ते शरीराकारेण संस्थितास्तद्ग्राहकैश्च श्रोत्राद्याकारैरन्तःकरणद्वयतद्विषयाकारेण चान्योऽन्यसंसर्गित्वात्संहतत्वाच्च सर्वक्रियासु**। सर्वशब्दाद्यात्मकानि भूतानि बाह्यानि शरीराकारेण तत्तदर्थग्राहकश्रोत्राद्याकारैर्बुद्धिर्मनश्चेत्यन्तःकरणरूपेण तद्विषयसुखाद्याकारेण च परिणमन्ते। तेषामन्योन्यसंसर्गित्वात्सर्वव्यापारेषु च संहतत्वात्। तथा च शब्दत्वादिप्रयुक्ता नात्मनो हानिर्वृद्धिर्वाऽस्तीत्यर्थः। प्रदर्शितप्रकारेण भूतभौतिकानामेव सक्रियत्वे सति साक्षिणो मम निर्विकारस्य न कश्चिन्मित्रादिरस्तीति चिन्तयेदित्याह—**तत्रैवं सति विदुषो न मम कश्चिच्छत्रुर्मित्रं उदासीनो वाऽस्ति**। तथापि यदि मिथ्याज्ञानमात्रेण मयि प्रियमप्रियं वा क्रियाफललक्षणं प्रयोक्तुमिच्छेत्। तन्मृषैवासौ प्रयुङ्क्ते तदविषयत्वान्ममेति चिन्तयेदित्याह—**यदि मिथ्याज्ञानाभिमानेन प्रियमप्रियं वा प्रयुयुङ्क्षेत्क्रियाफललक्षणं तन्मृषैव प्रयुयुङ्क्षति सः। तस्याविषयत्वान्मम** "अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमि"त्यादिश्रुतेः। आत्मनो बहिरन्तरिन्द्रियाविषयत्वान्न शत्रुत्वं मित्रत्वं वाऽस्तीत्यत्र प्रमाणमाह—**"अव्यक्तोऽयमिति**। अपरं चिन्तनीयं सप्रमाणं कथयति—**तथा सर्वेषां पञ्चानामपि भूतानामविकार्योऽविषयत्वात्। अच्छेद्योऽमदाह्योऽयमित्यादिस्मृतेः**। ननु विद्यावन्तं पुरुषमुपलभ्य तवात्र केचिदनुरागमाचरन्तस्तव प्रियं

याऽपि शरीरेन्द्रियसंस्थानमात्रमुपलक्ष्य, मद्भक्तानां विपरीतानां च प्रियाप्रियादिप्रयुयुक्षा, तज्जा च धर्माधर्मादिप्राप्तिः, तेषामेव, न तु मय्यजरेऽमृतेऽभये। "नैनं कृताकृते तपतः", "न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्", "सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः", "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः" इत्यादिश्रुतिभ्यः। अनात्मवस्तुनश्चाऽसत्त्वं परमो हेतुः आत्मनश्चाद्वयत्वे, द्वयस्यासत्त्वात्, यानि सर्वाण्युपनिषद्वाक्यानि विस्तरशः समीक्षितव्यानि समीक्षितव्यानीति ॥११६॥

इति श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्य-श्रीमच्छङ्कर-भगवत्पूज्यपादकृतौ
सकलवेदोपनिषत्सारोपदेशसाहस्र्यां
गद्यभागः समाप्तः

प्रयोक्तुमिच्छन्तस्तत्कृतं धर्मं सुखं च प्राप्नुवन्ति अप्रियं प्रयुञ्जानास्तत्कृतमधर्मं दुःखञ्च प्रतिपद्यन्ते। तथा च भक्तेषु धर्मादिहेतुत्वादभक्तेष्वधर्मादिहेतुत्वात् विदुषोऽपि धर्मादिद्वारा वृद्धिहानी स्यातामिति चेन्नेत्याह—**याऽपि शरीरेन्द्रियसंस्थानमात्रमुपलक्ष्य मद्भक्तानां विपरीतानां च प्रियाप्रियादिप्रयुयुक्षा तत्कृतधर्माधर्मादिप्राप्तिश्च सा तेषामेव न तु मय्यजरेऽमरेऽमृतेऽभये "नैनं कृताकृते तपतः" न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान्।" "स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः"। "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः।" "यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते" इत्यादि श्रुतिभ्यः।** प्रियाप्रियादीत्यादिशब्दादुदासीनत्वमुच्यते। श्रुतिस्मृतिभ्यो विदुषि धर्मादेस्तत्फलस्य वा न प्राप्तिरिति पूर्वेण सम्बन्धः। किञ्च यदि कश्चिदनात्मा नाम पदार्थः स्यात् तदा तत्कृतं प्रियमप्रियं वा सम्भाव्येत। न त्वनात्मास्ति सर्वात्मत्वान्ममेत्यनुसन्दध्यादित्याह—**अनात्मवस्तुनश्चासत्त्वादिति परमो हेतुः।** परमत्वमबाधितत्वं हेतुस्तत्कृतप्रियाप्रिययोः अप्राप्ताविति शेषः। [1]विरोधश्चात्मनोऽद्वयत्वविषयाणि द्वयस्यासत्त्वार्थानि चोपनिषद्वाक्यानि पौनःपुन्येनालोचयितव्यानीत्याह—**आत्मनश्चाद्वयत्वविषयाणि द्वयस्यासत्वार्थानि सर्वाण्युपनिषद्वाक्यानि विस्तरशः समीक्षितव्यानि समीक्षितव्यानि।** अभ्यासो ग्रन्थस्य गद्यपद्यात्मनः समाप्त्यर्थः॥ ११६॥

॥ इति परिसंख्यानप्रकरणं तृतीयं समाप्तम्॥

१. विरोधे चेति चेत् समीचीनम्। विरोधो नास्त्येव अद्वयत्वात् यदि विरोधः प्रतिभासेत तदेत्यर्थः।

उपदेशसहस्रीयं गद्यपद्यमयी मया ।
व्याकृता व्याकृताप्यन्यैर्मन्दानुग्रहसिद्धये ।।

व्याक्रियासत्क्रिया सेयं कुर्वती शर्म निर्मलम् ।
कृतीनां कृतविद्यानामाश्रिता पुरुषोत्तमम् ।।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य—
श्रीमद्भगवदानन्दज्ञानकृतश्रीसहस्रीटीका समाप्ता ।।

शुभमस्तु

भगवत्पादप्रशस्तिः

१. नमाम्यभोगिपरिवारसम्पदं निरस्तभूतिमनुमार्धविग्रहम् ।
अनुग्रमुन्मृदितकाललाञ्छनं विना विनायकमपूर्वशङ्करम् ॥ पद्मपादाचार्याः

२. आशैलादुदयात्तथास्तगिरितो भास्वद्यशोरश्मिभिः
व्याप्तं विश्वमनन्धकारमभवद्यस्य स्म शिष्यैरिदम् ।
आराद् ज्ञानगभस्तिभिः प्रतिहतश्चन्द्रायते भास्करः
तस्मै शङ्करभानवे तनुमनोवाग्भिर्नमः स्यात्सदा ॥

३. यत्प्रज्ञोदधियुक्तिशब्दनखजश्रद्धैकसन्नेत्रक-
स्थैर्यस्तम्भमुमुक्षुदुःखितकृपायत्नोत्थबोधामृतम् ।
पीत्वा जन्ममृतिप्रवाहविधुरा मोक्षं ययुर्मोक्षिणः
तं वन्देऽत्रिकुलप्रसूतममलं वेधोऽभिधं मद्गुरुम् ॥ सुरेश्वराचार्याः

४. येषां धीसूर्यदीप्त्या प्रतिहतिमगमन्नाशमेकान्ततो मे
ध्वान्तं स्वान्तस्य हेतुर्जननमरणसन्तानदोलाधिरूढेः ।
येषां पादौ प्रपन्नाः श्रुतिशमविनयैः भूषिताः शिष्यसङ्घाः
सद्यो मुक्ताः स्थितास्तान् यतिवरमहितान् यावदायुर्नमामि ॥ त्रोटकाचार्याः

५. अद्वैतार्णवपूर्णचन्द्रमभिदा पद्माटवीभास्करं
विद्वत्कोटिसमर्चिताङ्घ्रियुगलं प्रद्वेषिकक्षानलम् ।
हृद्याभेद्यसमस्तवेदजनितप्रोद्यद्विवेकाङ्कुरं
स्विद्यद्वागमृतं परात्परगुरुं श्रीशङ्करं तं भजे ॥ आनन्दगिरयः

●

उपदेशसाहस्रीश्लोकानुक्रमणिका

अवतरणसूची

एतस्य वा अक्षरस्य
प्रशासने गार्गि — बृ. उ. ३. ८. ९.
एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
भूतानि — बृ. उ. ४. ३. ३२.
एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा — बृ. उ. २. १. १८.
एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते — छां. उ. ४. १४. ३.
एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः — बृ. उ. ३. ७. ३.
एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य — बृ. उ. ४ ४. २३.
एष म आत्मान्तर्हृदये अणीयान् — छां. उ. ३. १४. ३.
एष म आत्मान्तर्हृदये
एतद्ब्रह्म — छां. उ. ३. १४. ४.
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा — कठ. उ. ३. १२.
एषोऽस्य परमो लोकः — बृ. उ. ४. ३. ३२.

ओ.

ओतश्च प्रोतश्च — बृ. उ. ३. ८. ११.
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम् — मुं. उ. २. २. ५.

क.

कर्मणा पितृलोकः — बृ. उ. १. ५. १६.
कर्मणा वध्यते जन्तुः — शां. प. २४३. ७.
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताः — भ. गी. ३. २०.
कस्मिन्नु खल्वाकाश
ओतश्च प्रोतश्च — बृ. उ. ३. ८. ७.
कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि — बृ. उ. ३. ९. २०.
कामः संकल्पो विचिकित्सा- — बृ. उ. १. ५. ३.,
कामा येऽस्य हृदि स्थिताः — बृ. उ. ४. ४. ७., कठ. उ. ६. १४.
किंगोत्रो नु सोम्यासि — छां. उ. ४. ४. ४.
किमहं साधु नाकरवम् — तै. उ. २. ९.
किमु तद्ब्रह्मावेत् — बृ. उ. १. ४. ९.
कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव — बृ. उ. ४. ५. १३.
केनेषितं पतति प्रेषितं मनः — के. उ. १. १.
कोन्वेनं जनयेत्पुनः — बृ. उ. ३. ९. २८.
को मोहः कः शोकः — ई. उ. ७.
क्षत्रं तं परादात् — बृ. उ. २. ४. ६.
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि — मुं. उ. २. २. ८

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि — भ. गी. १३. २.

ग.

गतिसामान्यात् — ब्र. सू. १. १. ११.

च.

चत्वारिंशत् संस्काराः — गौ. ध. सू. ८. १४. २२.

ज.

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि — भ. गी. ४. ३७.
ज्ञात्वा कर्म समाचरेत् — (?)[1]
ज्ञानेन तु तदज्ञानं — भ. गी. ५. १६.
ज्योतिषां ज्योतिः — मुं. उ. २. २. ९.

त.

त इह व्याघ्रो वा — छां. उ. ६. ९. ३., ६. १०. २.
तत्र को मोहः कः शोकः — ई. उ. ७.
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा — भ. गी. ६. १२.
तत्त्वमसि — छां. उ. ६. ८. ७.
तत्सत्यं,स आत्मा तत्त्वमसि — छां. उ. ६. ८. ७.
तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् — तै. उ. २. ६.
तदात्मानमेवावेत् — बृ. उ. १. ४. १०.
तदेजति तन्नैजति — ई. उ. ५.
तदेतत्प्रेयः पुत्रात्
प्रेयो वित्तात् — बृ. उ. १. ४. ८.
तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम् — बृ. उ. २. ५. १९.
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि — के. उ. ४. ५. ६. ७. ८.
तदेवाग्निः — महाना. उ. १. ७.
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः — बृ. उ. ४. ४. १६.
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् — ई. उ. ४.
तद्धास्य विजज्ञौ — छां. उ. ६.७.६., ६.१६.३.
तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः
प्रतिपेदे — बृ. उ. १. ४. १०.
तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा — छा. उ. ८. १४. १.
तद्यथेह कर्मजितो लोकः
क्षीयते — छां. उ. ८. १. ६.
तद्यदपां शर आसीत् — बृ. उ. १. २. २.

१ "बुद्ध्वा कर्माणि यत् कामयेत, तदारभेत"—
आप. ध. २. २१. ५.

न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्वि-परिलोपो विद्यते	बृ. उ. ४. ३. ३०.
नाक्रमेत्कामतच्छायां गुर्वादे:	मनु. स्मृ. ४. १३०.
नादत्ते कस्यचित्पापं	भ. गी. ५. १५.
नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य:	तै. सं. ५. २. ७.
नान्यदतोऽस्ति द्रष्ट	बृ. उ. ३. ८. ११.
नान्य: पन्था विद्यते अयनाय	तै. आ. ३. १३.; श्वे. उ. ३.८.; ६ १५.
नाप्रशान्ताय दातव्यं	श्वे. उ. ६. २२.
नाविरक्ताय संसारात्	नै. सि. ४. ७१.
नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो	कठ. उ. २४.
नासतो विद्यते भाव:	भ. गी. २. १६.
नित्यतृप्त:	भ. गी. ४. २०.
नित्यतृप्तो निरञ्जन:	श्रुति: (?) पृ.
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्	मुं. उ. १. १. ६.
निरञ्जन: परमं साम्यमुपैति	मुं. उ. ३. १. ३.
निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्	श्वे. उ. ६. १९.
नीहारेण प्रावृता जल्प्या	तै. सं. ४. ६. २.
नेति नेति	बृ. उ. २. ३. ६.
नेदं यदिदमुपासते	के. उ . ४–८.
नेह नानास्ति किंचन	बृ उ. ४. ४. १९., कठ. उ. ४. ११.
नैनं कृताकृते तपत:	बृ. उ. ४. ४. २२.
नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतम्	बृ. उ. २. ५. १८
न्यास इति ब्रह्मा	महाना. उ. २१. २
न्यास एवात्यरेचयत्	महाना. उ. २१. २.

प

पराञ्चि खानि	कठ. उ. ४. १.
परीक्ष्य...तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्	मुं. उ. १. २. १२–१३.
परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्	,, ,, ,,
परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति	मुं. उ. ३. २. ७.
पश्यन्वै तन्न पश्यति	बृ. उ. ४. ३. २३.
पादोऽस्य विश्वा भूतानि	तै. आ. ३. १२.
पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति	बृ. उ. ३. २. १३.
पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमामयन्ति	छां. उ. ६. १६. १.
पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा	कठ. उ. ३. ११.
पू: प्राणिन: सर्व एव गुहाशयस्य	आपस्तंबीयाध्यात्मपटले ४.
पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्	जै. सू. ६. ५. ५४.
प्रज्ञानघन एव	बृ. उ. ४. ५. १३.
प्रज्ञानं ब्रह्म	ऐ. उ. ५. ३.
प्रज्ञानस्य नामधेयानि	ऐ. उ. ५. २.
प्रपञ्चोपशमोऽद्वय:	गौ. का. २. ३५.
प्रयाजे कृष्णलं जुहोति	तै. सं. २. ३. २. ३.
प्राण इति होवाच	छां. उ. १. ११. ५.
प्राणायामान् षडाचरेत्	मनु. स्मृ. ६. ६९.
प्राणाय्याय वाऽन्तेवासिने नान्यस्मै	छां उ. ३. ११. ५
प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा	कौ. उ. ३. २.

ब

बीजान्यग्न्युपदग्धानि	वन. प. २००. ११०.
बुद्धे: स्यादपराधोऽयं	तै. उ. वा. २. ९. ५५
बृहत्पांडरवास: सोम राजन्	बृ. उ. २. १. १५., कौ. उ. ४. १९.
ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद	बृ उ.२.४.६; ४.५.७.
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा	तै. उ. २. ५.
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्	बृ. उ. १.४.१०.—११.
ब्रह्मविदाप्नोति परम्	तै. उ. १. १.
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	मुं. उ. ३. २. ९.
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति	बृ. उ. ४. ४. ६.; तै. आ. २.२. नृ. उ. ५.
ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्	मुं. उ. २. २. ११.
ब्रह्मैवेदं सर्वं	नृ. उ. ७.
ब्राह्मणो निर्वेदमायात्	मुं. उ. १. २. १२.

भ

भयादस्याग्निस्तपति	कठ. उ. ६. ३.
भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति	तै. आ. ३. १४.
भिद्यते हृदयग्रन्थि:	मुं. उ. २. २. ८.

---

१ "बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते"–इति शाबरभाष्ये(२.४.१.) [illegible] तथैव जै. न्या. मा. विस्तरे। पराशर-

संहितायां (आचारकाण्डे पृ. ५१.) "तदाह जाबालिः" इत्यनेन "यदि गृहमेव कामयेत्, तदा यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" इति वचनं धृतम् ।

सव वेदा यत्रैकं भवन्ति	तै. आ. ३. ११. १.
सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति	तै. उ. १. ५.
सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति	बृ. उ. ४ ३. ३२.
स वा एष आत्मा	छां. उ. ८. ३. ३.
स वा एष महानज आत्मा	बृ.उ.४.४.२२.२४.,२५.
स समानः सन्नुभौ लोकावनु-संचरति	बृ. उ. ४. ३. ७.
स स्वराड् भवति	छां. उ. ७. २५. २.
स हि कर्ता	बृ. उ. ४. ३. १०.
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च	श्वे. उ. ६. ११.
सेयं देवतैक्षत	छां. उ. ६. ३. २.
सोऽश्नुते सर्वान् कामान्	तै. उ. २. १.
स्वप्नान्तं जागरितान्तम्	कठ. उ. ४. ४.
स्वाध्यायाध्ययनविधिः	तै. आ. २. १५. ७., शत. ब्रा. ११. ५. ६.७.

ह.

हिरण्मयेन पात्रेण	ई.उ.१५.; बृ.उ.५.१५.१ मै. उ. ६. ३५.
हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते	ऋ. सं. १०. १०८. २.
हिंसानुग्रहयोरनारंभी	गौ ध. सू. ३.२४–२५.
हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः	बृ. उ. ४. ३. ७.

मन्त्रराजः

ॐ नमः शिवाय

श्रीमत्पद्मपादाचार्यविरचितः

मन्त्रराजप्रकाशः

त्यागो हि नमसो वाच्य आनन्दः प्रकृतेस्तथा।
फलं प्रत्ययवाच्यं स्यात् त्याज्यं पत्रफलादिकम् ॥ १ ॥
त्यजामीदमिदं सर्वं चतुर्णामिह सिद्धये।
अथवा नमसो वाच्यः प्रणामो दैन्यलब्धये ॥ २ ॥
दैन्यं सेवा तया ज्ञप्तिः सिद्धिः सर्वस्य वस्तुनः।
नमामि देवदेवेशं सकामोऽकाम एव वा ॥ ३ ॥
नञा निषिध्यते भावविकृतिर्जगदात्मनः।
मसनं देवदेवेश नेह नानाऽस्ति शब्दतः ॥ ४ ॥
अयेति गमयेत्यर्थे तस्माच्छुद्धोऽस्मि नित्यशः।
प्रणामो देहगेहादेरभिमानस्य नाशनम् ॥ ५ ॥
शिवो ब्रह्मादिरूपस्स्याच्छक्तिभिस्तिसृभिस्सह।
अथवा तुर्यमेव स्यान्निर्गुणम्ब्रह्मतत्परम् ॥ ६ ॥
नमसो नमने शक्तिर्नमनं ध्यानमेव च।
ङेऽन्तात्तादात्म्यसम्बन्धः कथ्यते प्रत्यगात्मनोः ॥ ७ ॥
अहं शिवः शिवोऽहं च मन्ये वेदान्तनिष्ठया।
इत्येव नम इत्युक्तं वेदैः शास्त्रैश्च सर्वशः ॥ ८ ॥

अथवा दास एवाहं अहं दास इतीरणम् ।
इत्येव नम इत्युक्तं वेदैः शास्त्रैश्च सर्वशः ॥ ९ ॥
अथवेदमिदं सर्वं त्यजामि परमाप्तये ।
अर्थं धर्मं च कामं च वाञ्छँश्च जगदीश्वरम् ॥ १० ॥
एतन्मन्त्रार्थतत्त्वज्ञैः वेदवेदान्ततत्परैः ।
निर्णीतं तत्त्वगर्भं यद् विज्ञेयं मुक्तिलब्धये ॥ ११ ॥
अथवा मुक्तिलाभाय ध्येयं तत्त्वं विवेकतः ।
भिन्नं बुद्ध्वा हृदा देवं मन्त्रेणेशं जगद्गुरुम् ॥ १२ ॥
नमेरचि नमः प्रोक्तो जन्ता स्याज्जगदीश्वरे ।
तस्माद्दासोऽहमित्येवं मत्वा मां प्रापयात्मनि ॥ १३ ॥
अस्मिञ्छेते जगत्सर्वं तन्मयं शब्दगामि यत् ।
तद् वानाच्छिव इत्युक्तं कारणं ब्रह्म तत्पराः ॥ १४ ॥
न मा यस्यास्ति लक्ष्मीश सोऽहं देवो न संशयः ।
तस्मान् मे प्रापयेहैव लक्ष्मीं विद्यां सनातनीम् ॥ १५ ॥
यस्मादानन्दरूपस्त्वं देवैर्वेदैर्निगद्यसे ।
तस्मान् मे देहि योगीश भद्रं ज्ञानं सुभावनम् ॥ १६ ॥
यस्मात्त्वं नेति नेतीति नञर्थं मासि वेदजम् ।
तस्मान्नमोऽसि भद्रं मे यतो जातोऽनमो नमः ॥ १७ ॥
शिवं शिवमथाप्राप्तः शिवायेति निगद्यसे ।
शिवाय मे तथा प्राप्त्या शिवायेति निगद्यसे ॥ १८ ॥
शिवां यातो महाभद्र नमोऽहं मायया ध्रुवम् ।
ततो नमाय मह्यं मः शिवायं कुरु सर्वथा ॥ १९ ॥
शिवमेषि यतो ज्ञप्त्या शिवायस्त्वं प्रपठ्यसे ।
न ते माया यतो ज्ञप्त्या नमो वेदैः प्रपठ्यते ॥ २० ॥
नमोऽहं च शिवायोऽहं नमो मह्यं नमो नमः ।
नमो नमाय शुद्धाय मंगलाय नमो नमः ॥ २१ ॥
नमो नमस्तं शम्भो निराकाराय ते नमः ।
निर्गुणं निष्क्रियं शान्तं इत्याद्याश्श्रुतयो जगुः ॥ २२ ॥
नमो ब्रह्म निराकारं शिवायं शिव सर्वदा ।
अतोऽहं च न मा भद्र शिवायोऽहं न संशयः ॥ २३ ॥

॥ इति श्रीसत्यव्रतशास्त्रिविरचितो मन्त्रराजप्रकाशः ॥

